

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**YÖK 100/2000 DOKTORA PROGRAMI ÖNCELİKLİ ALT ALANI
“KIRSAL KALKINMA”**

**KATILIM ÖNCESİ YARDIM ARACI KIRSAL
KALKINMA (IPARD) DESTEKLERİNİN SÜT ÜRETİMİ
ÜZERİNE ETKİSİ: TR52 BÖLGESİ (KONYA VE
KARAMAN İLLERİ) ÖRNEĞİ**

BETÜL GÜMÜŞ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MUSTAFA ACAR**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**YÖK 100/2000 DOKTORA PROGRAMI ÖNCELİKLİ ALT ALANI
“KIRSAL KALKINMA”**

**KATILIM ÖNCESİ YARDIM ARACI KIRSAL
KALKINMA (IPARD) DESTEKLERİNİN SÜT ÜRETİMİ
ÜZERİNE ETKİSİ: TR52 BÖLGESİ (KONYA VE
KARAMAN İLLERİ) ÖRNEĞİ**

BETÜL GÜMÜŞ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MUSTAFA ACAR**

Bu tez, YÖK 100/2000 Doktora Projesi “Kırsal Kalkınma” Öncelikli Alt Alanı kapsamında hazırlanmıştır.

Bu tez, TÜBİTAK-BİDEB 2211-A Yurt İçi Doktora Burs Programı tarafından desteklenmiştir.

Bu tez, Necmettin Erbakan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: “23YDR36001”

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Betül GÜMÜŞ
	Numarası	19810901013
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat / İktisat
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa ACAR
	Tezin Adı	“ Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: TR52 Bölgesi (Konya ve Karaman İlleri) Örneği”

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: TR52 Bölgesi (Konya ve Karaman İlleri) Örneği başlıklı bu çalışma 15/08/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mustafa ACAR	
2	Prof. Dr.	Selim KAYHAN	
3	Prof. Dr.	Ahmet ŞAHBAZ	
4	Prof. Dr.	Erşan SEVER	
5	Doç. Dr.	Arif İĞDELİ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Betül GÜMÜŞ

Öğrencinin	Adı Soyadı	Betül GÜMÜŞ		
	Numarası	19810901013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat / İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	“Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: TR52 Bölgesi (Konya ve Karaman İlleri) Örneği		

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Betül GÜMÜŞ		
	Numarası	19810901013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat / İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa ACAR		
	Tezin Adı	“Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: TR52 Bölgesi (Konya ve Karaman İlleri) Örneği		

Kırsal alanlarda kalkınmanın sağlanması sadece tarım sektörü ile halledilmesi mümkün olmayan, geniş kapsamlı bir meseledir. Bu nedenle kırsal alanların kalkınması konusunda, meselenin diğer boyutları da düşünülerek, kırsal alanların kalkınmasına yönelik politikalar tarım sektörünün yanında diğer sektörler de göz önüne alınarak geliştirilmelidir. Bu çerçevede, Türkiye’de kırsal alanların kalkınmasına yönelik bazı politikalar geliştirilmekte ve bu kapsamda çeşitli programlar hayata geçirilmektedir. Söz konusu programlardan biri de *Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma* (Instrument for Pre-Accession Assistance Rural Development / IPARD) programıdır. Türkiye’de IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) olmak üzere iki program uygulanmış, bu kapsamda proje sahiplerine belirli oranlarda hibeler sağlanmıştır. Konya ve Karaman illeri de IPARD desteklerinden yararlanmıştır. Türkiye’de süt üretiminin en fazla olduğu il Konya ili olup, proje kapsamında süt üreten işletmelere verilen destekler öne çıkmaktadır. Konya ve Karaman illeri, Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırmasına (İBBS) göre TR52 bölgesini oluşturan illerdir.

Bu araştırma ile IPARD I ve IPARD II programlarından aldıkları desteklerin süt üreticilerinin süt üretimine, gelirine, verimliliğine, istihdam ettikleri kişi sayısına ve ölçek büyüklüğüne etkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışmada araştırma kapsamında yer alan işletme sahiplerinin program hakkındaki görüşleri ve geleceğe yönelik beklentileri ve tutumları incelenmiştir. Çalışmada Konya ve Karaman illerinde 2011-2021 döneminde IPARD I ve IPARD II programlarından destek alan 101 mevcut (IPARD desteği almadan önce de süt üretimi yapan)süt üreticisi işletme ile yüz yüze görüşme yoluyla anket yapılmıştır. Elde edilen veriler ile yapılan analiz sonuçlarına göre işletmelerin büyük bir kısmının geliri, süt üretimi, ölçek büyüklüğü (sağmal hayvan sayısı), süt üretim verimliliği (hayvan başına süt üretimi) ve istihdam ettikleri kişi sayısı önemli ölçüde artmıştır. Geliri artan işletmeler toplam işletmelerin %91’ini, üretimi artan işletmeler %95’ini, sağmal hayvan sayısı artan işletmeler %93’ünü, hayvan başına süt üretimi artan işletmeler %96’sını, istihdamı artan işletmeler %70’ini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: IPARD Destekleri, Kırsal kalkınma, Süt üretimi, TR52 bölgesi,.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Betül GÜMÜŞ		
	Student Number	19810901013		
	Department	Economics / Economics		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Mustafa ACAR		
	Title of the Thesis/Dissertation	“The Effect of Pre-Accession Assistance Rural Development (IPARD) Supports on Milk Production: The Case of TR52 (Konya and Karaman) Province”		

Development of rural areas is a comprehensive issue that cannot be addressed solely with the agricultural sector. Therefore, policies for rural development should be developed by considering other aspects of the issue and other sectors in addition to agriculture. Within this framework, policies for rural development are being developed, and various programs are being implemented in Türkiye. One such program is the Instrument for Pre-Accession Assistance Rural Development (IPARD). Two programs, IPARD I (2007-2013) and IPARD II (2014-2020), were implemented in Türkiye, and donation were provided to project owners at specific rates. Konya and Karaman provinces also benefited from IPARD supports. Konya is the province with the highest dairy production in Türkiye and the support provided to dairy-producing farms within the scope of the project stands out. Konya and Karaman provinces also constitute the TR52 region according to the Turkish Statistical Regional Units Classification (SRE).

This research aimed to determine the impact of support received from the IPARD I and IPARD II programs on dairy production, income, productivity, employed and scale of dairy producers. Furthermore, this study examined the opinions of the enterprise owners participating in the study about the program, their future expectations, and attitudes. In the study, a survey was conducted through face-to-face interviews with 101 existing dairy firms (which were also producing milk before receiving IPARD support) that received support from IPARD I and IPARD II programs in Konya and Karaman provinces in the 2011-2021 period. The analysis results showed that a large portion of the farms significantly increases in their income, dairy production, scale (number of dairy animals), dairy production efficiency (dairy production per animal), and number of employees increased. Farms with increased revenue accounted for 91% of total farms, 95% with increased production, 93% with increased the number of dairy animals, 96% with increased milk production per animal, and 70% with increased employment.

Keywords: Dairy production, IPARD supports, Rural development, TR52 region.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÇİZELGELER DİZİNİ	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
ÖNSÖZ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ARKA PLAN

1.1. Kalkınma Kavramı	5
1.2. Kalkınma Teorileri	6
1.2.1. Gelişme Aşamaları Teorisi (Rostow)	7
1.2.1.1. Geleneksel Toplum Aşaması	7
1.2.1.2. Kalkışa Hazırlık Aşaması	7
1.2.1.3. Kalkış Aşaması	8
1.2.1.4. Olgunluğa Gidiş Aşaması	8
1.2.1.5. Kitle Tüketimi Aşaması	9
1.2.2. Kısır Döngü Yaklaşımı (Nurkse).....	9
1.2.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi	11
1.2.3.1. Lewis Modeli: Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma	11
1.2.3.2. Kaldor Modeli: Tarım ile Sanayi Arasındaki Tamamlayıcılık	12
1.2.3.3. Harris-Todaro Modeli	14
1.2.4. Yapısal Değişim Modelleri.....	14
1.2.5. Yapısalcı Yaklaşım.....	16
1.2.6. Bağımlılık Modelleri	17
1.2.7. Ravenstein'in Göç Kuramları	18
1.2.8. İkili İşgücü Piyasaları Kuramı	18
1.3. Kalkınmanın Farklı Boyutları ve Yeni Yaklaşımlar	19
1.3.1. Sürdürülebilir Kalkınma	20
1.3.2. Bölgesel Kalkınma	21
1.3.3. Kırsal Kalkınma.....	22
1.4. Kırsal Alan Kavramı	24

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE ve IPARD DESTEĞİ ALAN AB ÜYELİĞİNE ADAY DİĞER ÜLKELERİN KIRSAL ve TARIMSAL YAPISI

2.1. Türkiye'nin Kırsal Yapısı	28
2.2. Türkiye'nin Tarımsal Yapısı	32
2.3. IPARD Desteği Alan AB'ye Aday ve Potansiyel Aday Diğer Ülkelerin Kırsal ve Tarımsal Yapısı	38
2.3.1. Arnavutluk	39
2.3.2. Bosna Hersek	41
2.3.3. Hırvatistan	43
2.3.4. İzlanda	45
2.3.5. Kosova	47
2.3.6. Karadağ	48
2.3.7. Sırbistan	50
2.3.8. Kuzey Makedonya	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ ve TÜRKİYE'DE UYGULANAN KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARI ve PROGRAMLARI

3.1. Türkiye'de Uygulanan Kırsal Kalkınma Politikaları ve Programları	56
3.1.1. Ulusal Kırsal Kalkınma Politikaları ve Programları	57
3.1.2. Uluslararası Kırsal Kalkınma Politika ve Programları	61
3.2. AB Kırsal Kalkınma Politikaları	62
3.3. Kırsal Kalkınma Finansmanında AB Projeleri ve IPARD	64
3.3.1. AB Katılım Öncesi Mali Yardımlar	64
3.3.2. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA-Instrument for Pre-Accession Assistance)	66
3.3.3. Türkiye'de IPA-V Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı	70

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IPARD DESTEKLERİNİN SÜT ÜRETİMİNE ETKİSİ: KONYA-KARAMAN İLLERİ ÖRNEĞİ

4.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Sorusu	79
4.2. Araştırma Alanı ile İlgili Bilgiler	81
4.3. Literatür Özeti	85
Özkul ve Bozkurt (2020)	99
4.4. Araştırmanın Metodu	100
4.4.1. Araştırmanın Modeli (Deseni)	100
4.4.2. Araştırmanın Kısıtı	100

4.4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	100
4.4.4. Araştırma Hipotezleri	102
4.4.5. Veri Toplama Yöntemi.....	106
4.4.6. Analiz Yöntemi	107
4.5. Yapı Geçerliliği ve Güvenilirlik Analizi.....	109
4.5.1. Faktör Analizi.....	110
4.5.2. KMO Değeri ve Bartlett Sphericity (Küresellik) Testi	110
4.5.3. Açıklayıcı Faktör Analizi (Exploratory Factor Analysis)	111
4.5.4. Güvenilirlik Analizi.....	114
4.5.5. Normallik Testleri	115
4.6. Bulgular ve Değerlendirme	116
4.6.1. Betimsel İstatistikler.....	116
4.6.2. Hipotezlerin Test Edilmesine İlişkin Bulgular	125
SONUÇ	147
KAYNAKÇA.....	154
EKLER	171
Ek-1 Anket Formu.....	171
ÖZGEÇMİŞ	174

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 2. 1. Türkiye’de kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)	29
Çizelge 2. 2. Türkiye kırsalında yaşlı nüfus (65+) ve çalışma çağındaki nüfus (15-64) (bin kişi)	30
Çizelge 2. 3. Türkiye kırsalında arazi kullanımı	31
Çizelge 2. 4. Kırsal kesimde hanehalkı sayısı	32
Çizelge 2. 5. Türkiye’de GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)	33
Çizelge 2.6. Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı (bin kişi)	33
Çizelge 2.7. Türkiye’de tarım alanı kullanımı (bin hektar).....	34
Çizelge 2. 8. İşletmelerin büyüklüklerine göre arazi kullanımı (%)	35
Çizelge 2.9. Arazinin tasarruf şekline göre işletme sayısı ve işledikleri alan (2016, %)	36
Çizelge 2.10. İşletme büyüklüğüne göre işletme başına düşen tarım arazisi parça sayısı ve tarım arazisi ortalama parça büyüklüğü (2016)	37
Çizelge 2.11. Hayvan sayısına göre tarım işletmeleri ve hayvan varlığı dağılımı 2016 (%)	37
Çizelge 2.12. Arnavutluk’ta kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023).....	39
Çizelge 2.13. Arnavutluk’ta GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023).....	40
Çizelge 2.14. Arnavutluk’ta istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)	41
Çizelge 2.15. Bosna Hersek’te kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023).....	41
Çizelge 2.16. Bosna Hersek’te GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023).....	42
Çizelge 2.17. Bosna Hersek’te istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)	43
Çizelge 2.18. Hırvatistan’da kır nüfusu, (bin kişi, 1960-2023).....	44
Çizelge 2.19. Hırvatistan’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)	45
Çizelge 2.20. Hırvatistan’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%).....	45
Çizelge 2.21. İzlanda’da kırsal nüfus, 1960-2023.....	46
Çizelge 2.22. İzlanda’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)	47
Çizelge 2.23. İzlanda’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%).....	47
Çizelge 2.24. Kosova’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2010-2023).....	48
Çizelge 2.25. Karadağ’da kırsal nüfus, 1960-2023	48
Çizelge 2.26. Karadağ’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023).....	49
Çizelge 2.27. Karadağ’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)	50
Çizelge 2.28. Sırbistan’da kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023).....	51
Çizelge 2.29. Sırbistan’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023).....	52
Çizelge 2.30. Sırbistan’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)	52
Çizelge 2.31. Kuzey Makedonya’da kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023).....	53
Çizelge 2.32. Kuzey Makedonya’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)	54
Çizelge 2. 33. Kuzey Makedonya’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023	54
Çizelge 3.1. 2007-2013 IPA I Dönemi AB mali yardımının aday ve potansiyel aday ülkelere göre dağılımı	67
Çizelge 3.2. IPA I döneminde Türkiye için ayrılan AB mali yardım miktarları (milyon avro)	68
Çizelge 3.3. IPA II (2014 – 2020) dönemi sektörlere göre yardımlar (Milyon avro)	69
Çizelge 3.4. IPA III (2021-2027) dönemi fon sağlanması planlanan tematik pencereler	70
Çizelge 3. 5. IPARD kapsamında sağlanacak desteklere ilişkin tedbirler ve sektörler (alt tedbirler) ...	72
Çizelge 3. 6. IPARD yatırımları (2007-2024).....	75
Çizelge 3.7. Tedbirler bazında IPARD destekleri (2012-2019).....	75
Çizelge 4. 1. Düzey-2 alt bölgeleri ve Türkiye için 2019 yılı itibariyle üretilen süt miktarı (ton)	82
Çizelge 4.2. Türkiye’de 2019 yılı itibariyle il bazında süt üretim miktarı (ton)	82
Çizelge 4.3. TR52 bölgesi ve Türkiye için sağılan hayvan sayıları, süt üretim miktarı ve verim (2009 ve 2019 yılları).....	83
Çizelge 4.4. Literatür taraması	96
Çizelge 4.5. KMO değeri ve Bartlett Sphericity (Küresellik) testi sonuçları	111
Çizelge 4.6. Ölçekte yapılan değişiklikler	112
Çizelge 4.7. Süt üretimi tutumu ölçeğine ait faktör dağılımı	113
Çizelge 4.8. Süt üretimi ölçeğine ait güvenilirlik testi sonuçları	115
Çizelge 4.9. Süt üretimi tutumu ölçeğinin normallik analizi sonuçları	115
Çizelge 4.10. Katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımı	116
Çizelge 4.11. İşletmenin üretim yapısının dağılımı	118
Çizelge 4.12. Katılımcıların IPARD desteği hakkında görüşlerinin dağılımı	119

Çizelge 4.13. IPARD’ın katılımcılara ekonomik etkilerinin dağılımı	120
Çizelge 4.14. Süt üretimi tutumu ölçeğine ait betimsel istatistikler	124
Çizelge 4.15. Süt üretim sürelerine göre süt üretimi tutumuna ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	126
Çizelge 4.16. Eğitim durumlarına göre süt üretimi tutumuna ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	128
Çizelge 4.17. İşletmelerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ile süt üretimi tutumu arasındaki korelasyon	129
Çizelge 4.18. Süt üretimi tutumu ile üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerine ilişkin regresyon analizi	130
Çizelge 4.19. Süt üretimi ile beklentiler arasındaki korelasyon	131
Çizelge 4.20. Süt üretimi tutumu ile beklentilere ilişkin regresyon analizi	131
Çizelge 4.21. IPARD desteğinin gelire etkisine göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin bağımsız örneklem t testi sonuçları	133
Çizelge 4.22. Gelir artış oranına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	134
Çizelge 4.23. Süt üretim artış oranına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	135
Çizelge 4.24. Mevcut süt üretim miktarına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	137
Çizelge 4.25. Hayvan başına süt üretimi değişimine göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları	139
Çizelge 4.26. IPARD desteği öncesi ve sonrası hayvan başına üretilen süt miktarı arasındaki değişim	141
Çizelge 4. 27. IPARD desteği öncesi ve sonrası üretilen süt miktarı arasındaki değişim	142
Çizelge 4. 28. IPARD desteği öncesi ve sonrası sağmal hayvan sayısı arasındaki değişim	144

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2. 1. Türkiye’de kent nüfusu ve kırsal nüfusu 1960-2023.....	30
Şekil 2. 2. Arnavutluk’un toplam nüfusu, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023	40
Şekil 2. 3. Bosna Hersek’in toplam nüfusu, kent ve kırsal nüfusu	42
Şekil 2. 4. Hırvatistan’ın toplam nüfusu, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023	44
Şekil 2. 5. İzlanda’da toplam nüfus, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023.....	46
Şekil 2. 6. Karadağ’da toplam nüfus, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023	49
Şekil 2. 7. Sırbistan’da toplam nüfus, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023	51
Şekil 2. 8. Kuzey Makedonya’da toplam nüfus, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023	53

ÖNSÖZ

Tez sürecim boyunca her daim yanımda olan, tüm samimiyetiyle destek ve yardımcı olan, bilgisini ve tecrübelerini benimle tereddütsüz paylaşan, her aşamada beni yönlendiren ve sadece akademik başarılarına değil aynı zamanda hayata bakış açısına, geniş ufkuna ve bitmek bilmeyen enerjisine de hayran olduğum tez danışmanım ve kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa ACAR'a, tez çalışmamın ortaya çıkması, nihayetlenmesi ve çalışmanın yapılabilirliğine olan inancımın gelişmesine katkı sağlayan, bana tüm içtenliğiyle yardımcı olan ve yanımda olan, beni destekleyen değerli hocam Prof. Dr. Selim KAYHAN'a, tez sürecinde fikirlerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ'a çok teşekkür ederim.

Tezimin sonuçlanmasında bilgilerini sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Erşan SEVER ve Doç. Dr. Arif İĞDELİ'ye, deneyim ve bilgilerini esirgemeyen ve bana her daim destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Şerife ÖZŞAHİN, Doç. Dr. Mustafa GÖMLEKSİZ ve Doç. Dr. Sevilay Ece GÜMÜŞ ÖZUYAR'a, tez sürecim boyunca destek olan ve yanımda olan, tez ve çalışmalarımız üzerine sıklıkla tartıştığımız değerli arkadaşım Doktor adayı Şerife KOÇ'a, tez sürecinde manevi desteğini hissettiren tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma, araştırma kapsamında fikirlerine başvurduğum Salih Yonca ve Onur Demir'e teşekkür ederim.

Doktora sürecim boyunca; YÖK 100/2000 Doktora Projesi “Kırsal Kalkınma” Öncelikli Alt Alanı kapsamında sağladığı burs desteği için Yükseköğretim Kurulu'na, TÜBİTAK-BİDEB 2211-A Yurt İçi Doktora Burs Programı kapsamında sağlanan finansal destek için TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı'na, tez sürecinde “23YDR36001” nolu proje ile maddî destek aldığım Necmettin Erbakan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimi'ne, araştırmaya gönüllü olarak katılan, ankete zaman ayırıp yöneltile soruları sabırla cevaplandıran tüm katılımcılara teşekkür ederim.

Doktora eğitimime başlamam konusunda beni teşvik eden, fikir ve tecrübelerini aktararak katkı sağlayan, akademik ilerleyişi bana ilham veren, maddî ve manevi desteğini esirgemeyen, bu zorlu süreçte bana karşı sabır ve fedakârlık gösteren ve beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan çok kıymetli eşim Doç. Dr. Numan Emre GÜMÜŞ ve benimle geçireceği zamandan almak zorunda kaldığım, küçük yaşında bana olgunluk gösteren çok kıymetli oğlum Mustafa Selim GÜMÜŞ'e, akademik hayatım boyunca beni her daim destekleyen, sevgilerini, ilgilerini ve sabırlarını esirgemeyen çok kıymetli babam, annem, kız kardeşim ve tüm aileme gönülden teşekkür ederim.

“Doktora tezi yazım sürecini dürüst bir şekilde sürdürüp başarıyla tamamlayan ve akademik başarısını karakterinden üstün görmeyen tüm meslektaşlarıma saygılarımla”...

Betül GÜMÜŞ
Konya, 2025

KISALTMALAR

ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AB	: Avrupa Birliği
AFA	: Açıklayıcı Faktör Analizi
ANOVA	: Tek Yönlü Varyans Analizi
CARDS	: Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı
ÇATAK	: Çevre Amaçlı Tarım Arazilerinin Korunması Projesi
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DOKAP	: Doğu Karadeniz Projesi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IPA	: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı
IPARD	: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma
İBBS	: Türkiye İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması
ISPA	: Katılım Öncesi Yapısal Politikalar Aracı
KAP	: Katı Atık Programı Projesi
KKEP	: Kırsal Kalkınma Eylem Planları
KKYDP	: Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekler: Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı
KMO	: Kaiser-Meyer-Olkin
KOP	: Konya Ovası Projesi
KÖYDES	: Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi
NUTS	: Nomenclature of Territorial Units for Statistics
OTP	: Ortak Tarım Politikası
PHARE	: Polonya ve Macaristan Ekonomilerini Yapılandırma Yardımı
SAPARD	: Tarım ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programı
SEGE	: İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması
SOGEB	: Sosyal Gelişmeyi Destekleme Programı
SUKAP	: Su, Kanalizasyon ve Altyapı Projesi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
UKKS	: Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi

GİRİŞ

Tüm ülkelerin kentsel ve kırsal toplumları, her zaman kaynak dağılım şekli, insanların tutumları, üretim yöntemleri, kurumsal yapıları ve toplumsal değerleri gibi konuları etkileyebilen bir değişim süreci içerisinde. Kalkınma toplumsal değişim sürecini etkileyen faaliyetler ve bunun için organize edilen girişimlerle yakından ilgili bir süreçtir. Bu anlamda kalkınma, bir önceki durumdan veya mevcut durumdan daha ileri bir aşamaya ulaşma anlamını taşıyan, dinamik bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç ekonomik, sosyal ve insani kalkınma olmak üzere üç temel unsurdan oluşmaktadır (Oakley ve Garforth, 1985: 1-2). Geniş bir perspektiften ele alındığında kalkınma, insanların gelirlerinin artışının yanında sağlık, eğitim gibi hizmetlerin gelişiminin yanı sıra kültürel ve siyasi gelişimi de içerecek şekilde bireylerin daha kaliteli bir yaşam sürmeleri anlamında refah düzeylerinin artışı ifade etmektedir.

Evrensel olarak insan hayatını etkileyen şartlarda yaşanan değişimler kalkınma kavramının farklı boyutlarda ele alınmasına neden olmuştur. Bu kapsamda kalkınmanın boyutlarından biri de *kırsal kalkınma*dır. Kırsal kalkınma esas itibarıyla kırsal alanda yaşayan insanların gelirlerinin artırılması, eğitim, sağlık, güvenlik ve altyapı ağlarının geliştirilmesidir. Kırsal kalkınmanın temel hedefi, kırsal kesimde yaşayanların karşılaştıkları sorunları çözmek, temel ihtiyaçlarını karşılayarak onların gelir ve refah düzeyini artırmak suretiyle bu insanların emeğinin ve üretiminin karşılığını elde etmesinin sağlanması ile kırsal alanda toplumsal ve ekonomik gelişmeyi temin etmektir. Kırsal kesimde yaşayan insanların hayat standartlarının artışına ek olarak, bunun sürekliliğinin sağlanması gerekmektedir. Ayrıca kırsal alanlarda kalkınmanın sağlanması ülkenin genel ekonomik kalkınma sürecinin de önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kırsal kalkınma kavramı içerisinde kırsal alan önemli bir yere sahiptir. Kırsal alanın kalkınmasında uygulanacak politikaların doğru ve yerinde olması için kırsal alanların sınırlarının doğru bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Kırsal alanların demografik, sosyal, ekonomik yapıları zaman içerisinde değiştiği için kırsal alanların tanımlanması ve sınırlarının tam olarak belirlenmesi kolay değildir.

Kırsal alanların kalkınmasının bazı göstergeleri, tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payı, toplam istihdamda tarım istihdamının payı ve kırsal nüfusun yoğunluğudur. Kırsal alanlarda ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde tarım sektöründe gerçekleşmesi nedeniyle tarım sektörüne ait göstergeler de kırsal alanların kalkınmalarında önemli bir yer tutar. Tarım sektöründe işletme büyüklüğü ya da işletme başına düşen tarım arazisi miktarı tarımsal yapıyı açıklamada önemli göstergelerdir. Ancak sadece tarımsal gelişim kırsal alanların kalkınmasında yeterli değildir. Kırsal alanlarda ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim tarım dışı sektörleri de kapsayan bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Türkiye’de kırsal kalkınma konusuna kalkınma planlarında ve orta vadeli programlarda yer verilerek kırsal alanların mevcut durumu ve karşılaşılan sorunlara karşı alınması gereken tedbirler açıklanmaktadır. Ayrıca Türkiye’de kırsal kalkınma eylem planları ve belirli aralıklarla Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejileri (UKKS) hazırlanmaktadır. UKKS’ler Türkiye’de kırsal kalkınmaya yönelik uygulanacak politikalara yol haritası çizmektedir. Bu stratejilerde kırsal alanda yaşanan sorunların tespiti yapılmakta ve kırsal kalkınmanın sağlanmasına yönelik amaçlar yer almaktadır. Bu kapsamda Türkiye’de kırsal kalkınmaya yönelik pek çok proje ve program yürütülmekte, hem ulusal hem de uluslararası kaynaklar ile çeşitli projelere hibe desteği ve krediler sağlanmaktadır. Bu programlardan biri de IPARD’dır.

IPARD, AB’nin aday ve aday olabilecek ülkelere birliğe katılımlarından önce yardımda bulunduğu IPA programının “kırsal kalkınma” bileşenini oluşturmaktadır. IPARD kapsamında AB, aday ve potansiyel aday ülkelere AB ortak tarım ve kırsal kalkınma politikasına uyum sağlamaları amacıyla finansal destek sağlamaktadır. Bu çerçevede AB’ye aday ülke statüsünde olan Türkiye de IPA mali yardımlarından yararlanmaktadır. Şimdiye kadar Türkiye’de IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) olmak üzere iki program uygulanmıştır. Bu programlar ile proje sahiplerine, yaptıkları yatırımlar için AB ve Türkiye’nin ortak katılımıyla belirli oranlarda hibeler sağlanmıştır. IPARD III (2021-2027) programı ise halen uygulanmaya devam edilmektedir.

Türkiye’de toplam 42 il IPARD I ve IPARD II programlarından yararlanmıştır. TR52 bölgesi illerini oluşturan Konya ve Karaman illeri de bu programdan faydalanan iller arasındadır. Bu illerde Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (101) ve Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar (103) tedbirleri kapsamında sağlanan yatırımlar ön plana çıkmaktadır. Bu tedbirlerin alt tedbiri olan “süt üreten tarımsal işletmeler” (101-1) ve “süt ve süt ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması” (103-1) alt tedbirleri kapsamında Konya ve Karaman illerinde sektörde faaliyet gösteren işletmelere önemli destekler sağlanmıştır.

Bu çerçevede içinde bu tez çalışmasının amacı, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından yürütülen IPARD programının TR52 bölgesinde süt üretimi ve süt üreten işletmelere olan etkisini, işletmelerin söz konusu programdan memnun olup olmadıklarını, işletmelerin mevcut durumlarını ve programın üreticilere olan katkılarını araştırmaktır. Çalışma işletmelere program çerçevesinde verilen desteklerin işe yarayıp yaramadığının tespiti, dolayısıyla benzer programlara ileride devam edilip edilmemesi gerektiğinin tespiti konusunda karar mercilerine politika önerileri sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Bu amaçla araştırmada IPARD programı ile verilen hibelerin söz konusu süt üreticisi işletmelere olan ekonomik etkisi, TKDK tarafından yürütülen IPARD I-II programları kapsamında 2011-2021 yılları arasında TR52 bölgesinde (Konya ve Karaman illeri) destek alan mevcut süt üreticisi işletmelerin IPARD programından yararlanmadan önceki ekonomik durumları ile IPARD programından yararlandıktan sonrasındaki ekonomik durumları kıyaslanarak incelenmiştir.

Bu araştırmayı önemli kılan üç husus bulunmaktadır. Birincisi Türkiye’nin 2019 yılı itibarıyla en fazla süt üreten ilinin Konya olmasıdır (TÜİK, 2024b). İkincisi, IPARD kapsamında Konya ilinde en fazla destek sağlanan sektörlerden birini de süt üreten işletmelerin oluşturmasıdır. Üçüncüsü ise yaptığımız literatür taramasına göre TR52 bölgesi için bu konuda yapılmış benzer bir uygulamalı çalışmanın olmamasıdır. Çalışmada 101 adet mevcut süt üreticisi işletmeyle yüz yüze anket yoluyla görüşme yapılmıştır. Bu görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin analiz edilmesinde

bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Ki-Kare (Chi-Square) testi ve korelasyon ve regresyon analizinden yararlanılmıştır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kalkınma kavramı üzerinde durulmakta, kalkınmaya ilişkin teorik yaklaşımlara yer verilmektedir. İkinci bölümde Türkiye'nin ve AB'ye aday veya potansiyel aday diğer ülkelerin (Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, İzlanda, Kosova, Karadağ, Sırbistan ve Kuzey Makedonya) kırsal ve tarımsal yapıları, kırsal nüfus oranı, GSYH içerisinde tarım sektörünün payı, toplam istihdamda tarım istihdamının payı gibi çeşitli göstergeler yardımıyla incelenmektedir.

Üçüncü bölümde AB ve Türkiye'de uygulanan kırsal kalkınma politikaları ve programlarına yer verilmektedir. AB kırsal kalkınma politikası, AB Ortak Tarım Politikası (OTP) ve AB tarafından üyeliğe aday ve aday olma potansiyeline sahip ülkelere sağlanan IPARD programının da içerisinde olduğu mali destek programları açıklanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de kırsal kalkınmaya yönelik uygulanan hem ulusal hem de uluslararası kaynaklarla gerçekleşen program ve projelerden bahsedilmektedir.

Dördüncü bölümde ise araştırma kapsamında yapılan uygulamaya ilişkin bilgiler, literatür özeti ve analiz bulunmaktadır. Bu bölümde öncelikle araştırmanın amacı ve önemi açıklanmaktadır. Ardından çalışmanın araştırma alanını oluşturan Konya ve Karaman illerinin kullanılan tarım alanı, süt üretim miktarı, hayvan sayıları ve hayvan başına süt üretim miktarı gibi değişkenler aracılığıyla tarım ve hayvancılık sektörünün durumu hakkında bilgiler verilmektedir. Araştırmanın evreni, örnekleme, izlenen veri toplama yöntemi, araştırma kapsamında kurulan hipotezler ve bu hipotezlerin test edilmesinde kullanılan yöntemler açıklanmaktadır. Son olarak araştırmanın amacı doğrultusunda sınanan hipotezlerden elde edilen sonuçlar sunulmaktadır.

Çalışmanın sonuç kısmında ise analiz sonuçlarının kısa bir özetine yer verilmekte ve araştırma bulguları çalışmanın teorik çerçevesi göz önüne alınarak değerlendirilmekte ve yorumlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ARKA PLAN

Bir toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişimini ifade eden kalkınma, bireyin yaşam koşullarını, toplum refahını doğrudan ilgilendirmesi gibi nedenlerle geçmişten günümüze sıkça tartışılan bir konudur. Kalkınma konusu ilgili literatürde pek çok açıdan ele alınmakta, kalkınmanın hangi koşullar altında gerçekleşebileceği, bir ülkenin gelişme süreçlerinin ne olduğu, kalkınmanın sağlanmasında ne tür sorunlarla karşılaşılabilir ve bu sorunların çözümüne yönelik pek çok fikir ortaya atılmıştır.

Tezin bu bölümünde kalkınma kavramsal açıdan ele alınmakta, kalkınma konusunda geliştirilen teoriler tezin konusu göz önüne alınarak açıklanmaktadır. Ardından kırsal, bölgesel ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarına değinilmekte ve kırsal alanların özellikleri açıklanmaktadır.

1.1. Kalkınma Kavramı

İnsanların ekonomik durumlarında zamanla meydana gelen değişim dar anlamda *ekonomik kalkınma* olarak tanımlanmaktadır. Ancak bireylerin yaşam koşullarını iyileştirme ihtiyacı, ekonomik kalkınmanın tanımına kültürel konular, hak ve özgürlükler, eğitim, hastalık ve açlık gibi insan yaşamını ilgilendiren faktörlerin dâhil edilmesini gerektirmektedir (Gönel, 2010: 5).

Bu anlamda kalkınma, ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel anlamda gelişimlerini ifade etmektedir. Ekonomik kalkınma her ülke için önemli olmakla birlikte, bu olgu gelişmekte olan ülkeleri daha çok ilgilendirmektedir. Zira, kalkınma insanî yaşam için gerekli olan ve bireylerin daha üst bir gelire ulaşabilmelerinin yanında daha kaliteli bir yaşam sürmelerini ifade eden refah seviyelerinin artması açısından gereklidir. Kalkınmanın sağlanması konusunda pek çok ülke benzer süreçleri yaşamalarının yanında ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasi yapılarının aynı olmaması sebebiyle farklı süreçleri de yaşayabilmektedir.

Kalkınma, en temel insanî değerlerin oluşturulması ve bunları toplumun büyük bir kısmına yayacak araçların geliştirilmesiyle alâkalıdır. Kişinin geçimini sağlayabilmesinin yanında yoksulluk sınırını aşacak biçimde yeterli barınma ve

yiyecek olanaklarına ulaşabilme, kişilere saygı, ekonomide ve kanun önünde eşitlik, toplumda siyasi katılım ve demokrasi, sağlık ve eğitim imkânları ve insan onuruna yakışır bir istihdam imkânı sözü edilen bu değerleri oluşturmaktadır (Cypher, 2014: 14-15).

Sosyo-kültürel, kurumsal, hukukî, yönetsel, siyasi ve ekonomik faktörler, ekonomik kalkınmanın belirleyicilerini oluşturmaktadır. Gelir dağılımı, vergi, ekonomik büyüme, finansal gelişme, altyapı, teknoloji, dış ticaret, sermaye birikimi, yatırım ve doğal kaynaklar kalkınma sürecini etkileyen ekonomik faktörler arasında yer almaktadır (Şaşmaz ve Yayla, 2018: 250).

Ekonomik kalkınmanın temel faktörlerinden biri olarak görülen *girişimcilik* ise değişimin bir aracıdır ve kaynak kullanımında verimliliği artıran bir süreçtir. Bankaların kredi temininde isteksiz davranmaları, sermaye maliyetlerinin artması gibi riskleri ortadan kaldıracak âdil bir sistemin olduğu koşullar altında girişimcilik ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır (Toma vd. 2014: 438-441).

Ayrıca kalkınmayı sağlamanın başarısı ekonomik kurumların, endüstri ve şirket yapısının ve kullanılan teknolojilerin birlikte gelişimi ile mümkündür. Bu süreçte hükümet programları ve politikaları önemlidir (Nelson, 2008: 15).

1.2. Kalkınma Teorileri

Kalkınma konusunda ortaya atılan fikirler, kalkınmanın sağlanmasına yönelik koşulları belirlemeye ve kalkınma meselesinde sorun oluşturan sebepler ve bunların çözümüne yönelik açıklamaları kapsamaktadır (Han ve Kaya, 2012: 30). Kalkınma konusunu ele alan farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Temel olarak kalkınma teorilerini, geleneksel iktisada dayalı yaklaşımların yanı sıra, düalizm, yapısal değişim modelleri, yapısalcı yaklaşımlar ve bağımlılık kuramlarından oluşan farklı yaklaşımlarla açıklamak mümkündür. Rostow'un *Gelişme Aşamaları Teorisi* ile Nurkse'nin *Kısrı Döngü Kuramı* geleneksel iktisada dayalı yaklaşımlar dâhilindedir. Rostow her ülkenin kalkınma sürecinde belirli aşamalardan geçtiğini belirterek her aşamada ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerini ele alarak hangi aşamada kalkınmanın ne düzeyde gerçekleştiğini açıklamaktadır. Nurkse ise azgelişmiş ülkelerin neden azgelişmiş olduklarını açıklamaya çalışmıştır.

Kalkınma teorileri bağlamında bu bölümde Rostow'un Gelişme Aşamaları ve Nurkse'nin Kısır Döngü teorilerinin yanı sıra, Ravenstein Göç Kuramları ve İkili İşgücü Piyasaları Kuramı'na da yer verilmiştir.

1.2.1. Gelişme Aşamaları Teorisi (Rostow)

Walt Whitman Rostow toplumların, sanayi öncesinden ekonomik olgunluk durumuna ulaştıkları zaman süresince ekonomik gelişimlerini beş farklı aşama ile açıklamıştır (Rostow, 1990). Bu beş aşamayı 1960 yılında yayımlanan *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* "İktisadi Gelişmenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto" isimli eserinde izah etmiştir. Bu aşamalar sırasıyla; *geleneksel toplum, kalkışa hazırlık, kalkış, olgunlaşma ve kitlesel tüketim* aşamasıdır (Solivetti, 2005: 719-722).

1.2.1.1. Geleneksel Toplum Aşaması

Bu aşamada toplumların temel ekonomik faaliyetleri tarımdan oluşmaktadır. Büyük toprak sahipleri toplumda egemenlik sahibidir. Toplumun gelir düzeyi düşüktür ve ülkelerde ekonomik durgunluk hâkimdir (Han ve Kaya, 2012: 33). Ekonomik durgunluğu ortadan kaldıracabilecek kurumsal bir yapı da bulunmamaktadır. Geleneksel toplum dönemine Orta Çağın Avrupa ülkeleri, Akdeniz ve Orta Doğu uygarlıkları ve geçmişteki Çin hanedanlıkları örnek olarak gösterilmektedir (Öztürk, 2015: 69).

1.2.1.2. Kalkışa Hazırlık Aşaması

Bu aşama ekonomik büyüme ve kalkınmayı başlatabilecek ön şartların hazırlandığı zaman aralığını/dönemi ifade etmektedir. Bu aşamada ekonomide, tarımın önemi azalırken sanayi üretiminde gelişme yaşanmaktadır ve sanayi ve tarımda verim artışı olmaktadır (Taban ve Kar, 2014: 45).

Rostow'un kalkış için gerekli gördüğü iki ön koşul, tarımda (gıda ve piyasa için üretilen ürünlerde) yüksek verimlilik ile altyapının gelişiminin sağlanmasıdır (Osafo-Gyimah, 1972: 14). Ayrıca imalat sanayisinde yeni teknikler ile üretim yapan işletmeler kurulur, ticaret hacmi genişler, haberleşmeye ve ulaştırmaya yönelik yatırımlar artar. Ancak bu gelişmeler yavaş bir biçimde gerçekleşmektedir (Hiç, 1981: 201).

Bu teknik gelişmelerin yanı sıra toplumlarda siyasi bir değişim de oluşmaktadır. Toplumların refah seviyelerini artırmak, yeni üretkenlik araçlarına yönelik faaliyetlerin gelişmesi ve onlara ulaşım ve halkın yaşam sürelerini uzatmak gibi toplumsal çıkarları ön planda tutacak ve daha gelişmiş güçlerin müdahalesine karşı tepki olarak oluşan, milliyetçi ruha sahip ulusal bir devlet oluşmaktadır (Rostow, 1959: 5- 6).

1.2.1.3. Kalkış Aşaması

Harekete geçme aşaması olarak da bilinen kalkış aşaması, toplumların düzgün bir gelişme sağlamasına engel olan tüm faktörlerin ortadan kalktığı bir aşamadır. Bu aşamada sanayi ve tarımsal üretimde teknolojik gelişmeler yaşanır. Bununla birlikte ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilecek siyasi otorite iktidarda yer alır ve müteşebbis sınıfı oluşur (Rostow, 1966: 7).

Rostow kalkış için gerekli olan üç temel koşul olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; 1) Üretken yatırımların ulusal gelire oranının %10 ve üstüne çıkması, 2) Yüksek büyüme oranına sahip üretim sektörlerinin geliştirilmesi, 3) Büyümeye katkı sağlayan ve kalkışın potansiyel dış ekonomik ve modern sektörde yaşanan gelişmenin etkilerinden yararlanabilen sosyal ve politik bir yapının varlığıdır (Rostow, 1990: 39).

Özel kesimin yatırımlarının artmasında, tasarruf eden ve bu tasarrufları ekonomik faaliyetlere aktaran modern kesimin gelirlerinin artması ve müteşebbislerin sayısının artması etkilidir. Bu gelişmeler neticesinde ekonomide kendini besleyen sürdürülebilir bir kalkınma ve büyüme hamlesi gerçekleşir. Yani büyüme, ekonominin normal bir süreci durumuna ulaşmıştır (Hiç, 1981: 203).

Her ülke için kalkış, modern endüstriyel tekniklerin uygulandığı bir veya birkaç sektörde gelişmenin sağlanmasıyla oluşmaktadır. Örneğin ABD ve Fransa'da demiryolları, İsveç'te demiryolları ve modern kereste kesimi, İngiltere'de pamuklu tekstil kalkış için öncü sektörleri oluşturmuştur. Bu süreç yaklaşık 20 yıllık bir süreyi kapsamaktadır (Rostow, 1959: 7).

1.2.1.4. Olgunluğa Gidiş Aşaması

Olgunlaşma aşamasına geçiş süreci harekete geçme aşamasından 60 yıl sonrasına tekabül etmektedir. Modern teknoloji her alana yayılmıştır. Yatırımlar milli

gelirin %10-20'lik kısmını oluşturmaktadır ve sürekli olarak gelirin bu kısmı yatırımlara aktarılmaktadır. Yeni sanayi kolları oluşurken ve yükselirken diğer sanayi kollarının bir kısmı işlevini yitirir. Ekonomi uluslararası ekonomide yer edinir ve ithal edilen malların bir kısmı ülke içinde üretilmeye başlanır (Rostow, 1966: 9).

Ekonomi kalkış aşamasında oluşan ilk sanayileşmesinin ilerisine geçmiş ve toplum kaynakların önemli bir bölümünde modern teknolojiden yararlanmaya başlamıştır. Kent nüfusu artarken kırsal nüfus azalmaktadır. İşgücünün yapısında da değişimler yaşanır. Kentlerde vasıflı ve yarı vasıflı çalışanların oranı artar (Rostow, 1959: 8- 10).

1.2.1.5. Kitle Tüketimi Aşaması

Kitle tüketimi aşaması, bir toplumun ancak belirli bir kişi başına reel gelir seviyesine ulaştığında ve teknolojik olgunluğa eriştiğinde ulaşabileceği bir aşamadır (Rostow, 1990: 68). Talep edilen ürünler yiyecek, gıda, konut gibi zaruri ihtiyaçları aşmıştır, çünkü kişi başına düşen gelir artmıştır (Parasız, 2005: 27).

Toplum, refahın maksimize edilmesine yönelmekte, üretim yerine tüketime, arz yerine talebe yoğunlaşmaktadır. Bu aşamada üretim ağırlıklı olarak dayanıklı tüketim mallarından oluşur hale gelmiştir. Ayrıca bu aşamada toplumun nüfus yapısında değişim söz konusu olur; şehir nüfusu ve oranı hızla artar. Askeri alanlara ve dış politikaya daha çok kaynak aktırılabilir (Erbay ve Özden, 2013: 16- 17).

1.2.2. Kısır Döngü Yaklaşımı (Nurkse)

Yoksulluk kısır döngüsü kısır döngü kuramları içinde en fazla bilinendir (Han ve Kaya, 2012: 31). Ragnar Nurkse 1952 yılında yaptığı “Ekonomik Kalkınma Sorununun Bazı Uluslararası Görünümleri” adlı çalışmada, yoksulluğun kısır döngüsünü açıklayarak bir ülkenin *fakir olduğu için fakir olduğunu* ifade etmektedir. Ona göre az gelişmiş ülkelerde hem talep hem arz yönünden yetersiz sermaye oluşumu döngüsel hareket etmektedir (Nurkse, 1952).

Arz açısından, gelir seviyesinin düşük olması tasarrufların düşük kalmasına sebebiyet vererek, yatırımların ve sermaye birikiminin düşük kalmasına neden olmaktadır. Sermayenin düşük olması üretim ve gelirin düşmesiyle sonuçlanmaktadır. Talep açısından, reel gelirin düşük olması sırasıyla talep eksikliğine ve ardından

yatırımların ve sermaye birikiminin düşmesine neden olmaktadır. Bu durum üretimin ve gelirin düşmesine yol açmaktadır (Israil Hossain, 2021: 60).

Gelir seviyesinin düşük olması nedeniyle satın alma gücünün yeterli olmaması özel sektör yatırımlarının düşük kalmasıyla sonuçlanmaktadır. Üretimi artıramamak dolayısıyla satın alma gücünü artıramamak pazarın yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Yatırımların düşük olmasına yeniden dönülmekte ve böylece bu kısır döngü süreci yeniden oluşmaktadır (Nurkse, 1952: 572).

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma problemleriyle ilgilenen Nurkse, fakir ülkelerin zengin ülkeler tarafından sağlanan dış yardımlar olmadan kalkınma sürecini başlatamayacaklarını ifade etmektedir (Rahman, 1961: 1).

Nurkse tarafından ortaya atılan dengeli kalkınma modeli ise iç piyasanın büyümesini ve gelişmesini sağlayan önemli bir faktör olarak görülmektedir. Yatırımların birden çok alanda yapılması iç piyasada üretimin artmasını sağlayacak ve bu genişleme iç piyasanın darlığından kaynaklı sorunları azaltacaktır (Manisalı, 1982: 67).

Bu teori az gelişmiş ekonomilerin neden az gelişmiş olduklarını açıklamada yetersiz bulunmakta ve eleştirilmektedir. Bu eleştiriler; teoride açıklanan değişkenlerin kalkınmayı açıklayan faktörler ile aynı olması, toplumsal ve tarihsel ilişkilerin kalkınmayı açıklamada göz ardı edilmesi ve ülkelerin ne şekilde böyle bir kısır döngü içine düştüklerinin açıklanmaması ve kalkınmanın sağlanması için dış yardımlar ve yabancı sermayenin yeterli görülmesinin doğru olmadığı şeklindedir (Öztürk, 2015: 74). Kısır döngü kuramını daha ciddi bir şekilde eleştiren bir yaklaşımdan da söz etmek gerekir. Buna göre, hiçbir ülkenin ilk ortaya çıktığı gün zengin ve gelişmiş bir ülke olarak hayata başlamadığı, bugünün zengin, güçlü ve müreffeh ülkelerinin de vaktiyle yoksul, az gelişmiş birer tarım ülkesi ya da sömürge olduğu; ancak belirli tarihsel, sosyal, ekonomik ve siyasi koşulların biraraya gelmesiyle az gelişmişlik ve yoksulluk kısır döngüsünü kırdıkları gerçeği göz önüne alındığında az gelişmişliğin kısır döngüsü kuramı ikna ediciliğini yitirmektedir. Bu yaklaşımın önde gelen temsilcisi olarak Acar (2025), aydınları bir dönem peşinden sürüklemiş olsa da kısır döngü teorisinin tarihsel gerçeklerle uyuşmadığını vurgulamakta, bu teori doğru olsaydı insanlık hâlâ neandertal çağda yaşıyor olurdu demektedir (Acar, 2025).

1.2.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi

Bu yaklaşımda bir ülkede modern kesim ve geleneksel kesim olmak üzere sosyal ve ekonomik olarak iki farklı yapının varlığından bahsedilmektedir (Taban ve Kar, 2014: 49). Modern kesim sosyal ve ekonomik refah düzeyinin yüksek olduğu, tekniklerin gelişmiş olduğu bir toplum yapısını ifade etmektedir. Geleneksel kesim ise sosyal ve ekonomik refah ve teknik düzeyinin düşük olduğu ve büyük ölçüde yerel olan bir yapıya işaret etmektedir (Higgins, 1956: 106).

Bir ülkede karşılaşılan ikili yapı, bölgesel, sosyolojik, teknolojik ve yapısal anlamda iki farklı yapının varlığı anlamına gelmektedir. Söz konusu ikili yapı gelişmiş / gelişmemiş sanayi bölgesi, eğitim, bilgi, beceri düzeyi düşük / yüksek kişilerin varlığı, geleneksel / ileri teknoloji ve geleneksel / modern yönetim yapısının yan yana olması şeklinde tezahür etmektedir (Şahin ve Karaca, 2010: 45).

Az gelişmiş ekonomilerde ikili yapının varlığı etkin bir piyasa yapısı için sorun teşkil etmektedir. Burada önemli olan toplam üretim içerisinde tarımsal üretimin payıdır. Eğer toplam üretim içerisinde tarımsal üretimin payı fazlaysa ve bu üretimin önemli bir bölümü üreticilerin kendi tüketimlerine gidiyor ve piyasaya ulaşmıyorsa, bu durum ekonomik kalkınma için piyasanın etkinliğinin azaldığı anlamına gelmektedir (Manisalı, 1982: 27).

1.2.3.1. Lewis Modeli: Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma

Sınırsız emek arzı ile kalkınma modelinde Arthur Lewis, nüfusun doğal kaynaklar ve sermayeye kıyasla çok daha fazla olduğu ülkelerde emeğin sınırsız üretim faktörü olduğunu ifade etmektedir. Lewis'e göre bu ekonomilerin geçimlik sektöründe emeğin fiyatı asgari geçim düzeyinde bir ücrettir ve bu fiyattaki emek arzı emek talebinden fazla olduğu müddetçe emek arzı sınırsızdır (Lewis, 1954: 140-144).

Lewis sanayi sektöründeki ücretlerin alt sınırını geleneksel sektördeki ortalama üretkenliğin belirlediğini vurgulamakta ve sanayi sektöründe ücretlerin değişiminin nedeninin geleneksel sektörde değişen ücretler olduğunu belirtmektedir (Brown, 2006: 350).

Ülke ekonomilerinde emeğin marjinal üretkenliğinin sıfır ve hatta negatif olduğu (tarım sektörü) sektörler yer almaktadır. Ayrıca Lewis (1954), tarımsal

üretimin önemli ölçüde hâkim olduğu kırsal alanlarda gizli işsizliğin varlığına dikkat çekmektedir (Lewis, 1954: 140-144).

Modelde bir ekonomide modern sektör ile geçimlik sektörün bulunduğu ikili bir yapının olduğu varsayılmaktadır. Modern sektör kapitalist (sanayi) sektörü, geçimlik sektör ise tarım sektörünü (geleneksel sektör) oluşturmaktadır. Gelişme sürecinde tarım sektöründe çalışanların bir kısmı -gizli işsiz durumunda olan, marjinal üretkenliği sıfır olan emek- sanayi sektörüne geçecektir (Hosseini, 2012: 134).

Büyük ölçüde kırsal alanlarda gerçekleştirilen tarımda yer alan emeğin marjinal verimliliğinin neredeyse sıfır olması nedeniyle, tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru emeğin yer değiştirmesi durumunda, tarım sektöründe verimlilik azalmayacaktır. Aksine tarım sektöründe verimliliğin artacağı ve böylece tarımsal üretimde artış yaşanacağı da söylenebilir (Lewis, 1954: 144).

Bununla birlikte sermaye kullanımındaki artış tarım sektöründen, sanayi sektörüne daha çok işçinin geçmesine neden olabilecektir ve böylece bu işçilerin kişi başına gelirleri artacaktır. Çünkü Lewis geleneksel sektörde sermaye birikiminin oluşmadığını ve bu yüzden geleneksel sektörde kişi başına düşen hasılanın sanayi sektöründen daha düşük olduğunu ifade etmektedir (Ghosh, 2007: 9). Başka bir açıdan ise bu işçilerin hareketi ekonominin tasarruf oranını yükselterek işçi başına gelir düzeyinde meydana gelen artışı devamlı bir hale getirecektir (Gollin, 2014: 72).

Lewis modeli aynı zamanda ülkelerin kalkınmalarında yapısal değişime odaklanarak, ülkelerin emek verimliliğinin düşük olduğu tarım sektöründen, emek verimliliğinin yüksek olduğu sanayi sektörüne transferinin gerektiğinin altını çizmektedir (Udoh ve Mbon, 2023: 116).

1.2.3.2. Kaldor Modeli: Tarım ile Sanayi Arasındaki Tamamlayıcılık

Kaldor sanayi sektörü ile tarım sektörü arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu savunmaktadır. Nüfusun tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru geçişinin önemi üzerinde durmakta ve tarım sektöründe yer alan işgücünün sanayi sektörüne geçmesinin tarım sektöründe üretimin, verimliliğin ve gelirin artmasına yol açacağını ifade etmektedir (Kaynak, 2014: 224).

İki sektör arasındaki etkileşimin diğer bir yönü; tarım sektörünün ürettiği ürünlerin fazlasını sanayi sektörüne satması ve bu durumun tarım sektöründe gelir

oluşturarak sanayi sektöründe üretilen ürünlere yönelik talep meydana getirmesidir. Kaldor'a göre tarım sektörünün büyümesi sanayi sektörüne satılan mallardan gelir elde edilmesine bağlıdır (Targetti, 1985: 81-82). Ekonomik büyüme talep kaynaklıdır ve büyüme sanayi sektörüne yönelik talep artışıyla açıklanmalıdır (Kaldor, 1975: 895).

Dahası, Kaldor'a göre emeğin fazla olduğu sektörden (tarım sektörü), verimliliğin yüksek olduğu sektörler (sanayi sektörü) geçişinin hızını belirleyen faktör, sanayi üretiminin büyüme hızıdır. Kaldor, sanayi üretimi büyüme hızı ne kadar fazla olursa ekonomik büyümenin de o denli yüksek olacağını ve ekonominin büyüme hızını belirleyen faktörün emeğin sanayi sektörüne geçiş hızı olduğunu iddia etmektedir (Kaldor, 1968: 387). Böylece Kaldor sanayi sektörünü ekonomik büyümenin motoru olarak görmektedir (Bairam, 1991: 1279). Nicholas Kaldor ülkelerin ekonomik büyümesine ilişkin açıklamalarını ise üç yasa çerçevesinde yapmıştır (Çetin, 2009: 359).

Birinci yasada Kaldor sanayi üretimi ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğunu ifade etmektedir (Stavrinos, 1987: 1201). Bu ilişki pozitif yönlü bir ilişkidir ve sanayi sektörünün büyümesi ekonomik büyümeyi sağlayacaktır. Sanayi sektörü hem diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere ek talep oluşturması, hem de sanayi sektörü dışındaki sektörlerde düşük verimlilik ve artık emek varlığı nedenleriyle ekonomik büyümenin motoru olarak görülmektedir (Alexiou and Tsaliki, 2010: 145).

İkinci yasa (Verdoorn Yasası) statik ve dinamik artan getirilerden dolayı, sanayi üretimindeki artış ile işgücü verimliliğindeki artış arasında pozitif bir ilişki bulunduğu şeklindedir (Wells ve Thirlwall, 2003: 89). Verdoorn Yasası çerçevesinde Kaldor sanayi sektöründe üretim artışının üretimde oluşan verimlilik artışı ile olan bağının diğer sektörlerden daha fazla olduğunu savunmaktadır. Üretim verimliliğindeki farkların ülkelerarası büyüme oranlarının farklılaşmasında önemli bir etken olduğunu belirtmektedir (Chandra ve Sandilands, 2021: 317).

Üçüncü yasaya göre, sanayi üretim artış hızı ne kadar fazlaysa, sanayi sektörüne emek geçiş hızının da o denli fazla olması nedeniyle sanayi üretiminin artışı tüm sektörlerde ve ekonominin tümünde verimlilik artışı sağlayacaktır (Necmi, 1999: 654).

1.2.3.3. Harris-Todaro Modeli

Harris-Todaro modelinde ekonomik sektör, gelir ve üretim açısından kırsal ve kentsel olmak üzere iki farklı sektöre ayrılmıştır. Kentsel sektör, kırsal sektöre ihraç edilecek olan bir mamûl malının üretiminde uzmanlaşır ki bu mal karşılığında bir kısım tarım ürünü elde edilecektir. Bu modelde kırsal sektör için iki seçeneğin olduğu belirtilmektedir. Bu seçeneklerden birincisinde kırsal sektör bir tarımsal ürünü üretmek amacıyla işgücünün tamamını kullanmaktadır ve bu ürünün bir kısmı kentsel sektöre ihraç edilmektedir. İkincisinde ise kırsal sektör bu ürünü üretebilmek için işgücünün bir kısmını kullanmakta ve işgücünün diğer kısmını kentsel sektöre ihraç etmektedir (Harris ve Todaro, 1970: 127).

Harris-Todaro modelinde kırsalda tarımsal üretim ve işgücü piyasasında tam rekabet koşullarının geçerli olduğu ve bu kesimde işsizliğin olmadığı varsayılmaktadır. Böylece kırsalda marjinal verimlilik ücrete eşittir (Gönel, 2010: 95). Kentsel sektörde ise ücretler denge ücret düzeyinin üstünde bir ücrettir; yani kentsel sektörde ücretler kırsal sektöre göre yüksektir. Bu durumda kentsel sektörde beklenen ücret kırsal sektör ücretine eşit olana dek kırsal sektörden kentsel sektöre göç devam edecektir (Harris ve Todaro, 1970: 128). Bu süregelen göç nedeniyle kentsel nüfusun artması sonucunda istihdam olanağı azalacak -işsizlik oranı artacak- bu durumda kırsal ücret ile beklenen kentsel ücret arasındaki eşitlik yeniden sağlanacak ve böylece kentsel alanlara göç sınırlanacaktır (Brueckner ve Zenou, 1999: 318). Harris-Todaro modelinde kırsal ve kentsel sektörleri içerecek şekilde açıklanan denge, kentsel sektörde oluşan işsizlik ile karakterize edilmektedir (Neary, 1981: 48).

1.2.4. Yapısal Değişim Modelleri

Yapısal değişim modellerinde kalkınmanın belirli aşamaları olduğu, her ülkenin kalkınma sürecinde bu aşamalardan geçtiği ve bu aşamaların ülkelerin kalkınma düzeyini ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede Colin Clark ve Allan G. Fisher kalkınma sürecini üç sektöre ayırarak aşamalandırmıştır (Kaynak, 2014: 177-178). Bunlar; birincil sektör, ikincil (endüstriyel) sektör ve üçüncül (hizmet) sektördür (Melvin, 1995: 484). Başka bir deyişle Clark tarafından yapılan üç

sektör ayırımına göre, tarım birincil sektörü, imalat ikincil sektörü, mali işlemler, ticaret, ulaştırma ve inşaat üçüncül sektörü oluşturmaktadır (Kaynak, 2014: 177-178).

Fisher, Clark ve Kuznets çalışmalarında endüstriyel yapı ile ekonomik kalkınmanın ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Sektörler arasında kişi başına gelirin ve işgücünün sırayla ve kademeli olarak artışla ilişkilendirilen bir yapısal değişim söz konusudur (Singh, 1979: 545). Bu değişim ekonomik kalkınmayla birlikte birincil sektörden ikincil sektöre ve ikincil sektörden üçüncül sektöre doğru gelir artışı ve işgücünde kayma olması şeklinde cereyan etmektedir (Ogbanga, 2018: 6). Kuznets'e göre ekonomik büyümenin diğer özellikleri arasında, verimlilik artış oranı, iç ve dış kaynaklar ve tüketimin yapısı- gibi yapısal özelliklerin değişimi, toplumsal yapıda kentleşme, haberleşme ve ulaşım teknolojisinin gelişimi ve ekonomik gelişimin yayılması yer almaktadır. Ancak Kuznets ekonomik gelişimin yayılımının sınırlı kaldığını vurgulamaktadır (Kuznets, 1973: 248-249).

Clark-Fisher hipotezinde kapitalist ekonomilerde ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesinin yapısal değişimin gerçekleşmesi ile mümkün olduğu belirtilmektedir. Kalkınmanın bir göstergesi olarak hizmet sektörünün önemi vurgulanmakta ve kalkınmanın sağlanmasıyla işgücünün büyük bir kısmının hizmet sektöründe yer aldığı ifade edilmektedir (Udoh ve Mbon, 2023: 117). Birincil ve ikincil sektörlerde talebin gelir esnekliğinin üçüncül sektöre göre daha düşük olduğu ve bu durumda ekonomik kalkınmayla birlikte üçüncül sektörde talep artışının görece yüksek olduğu ve teknolojik ilerlemenin ise görece düşük olduğu varsayılmaktadır. Böylece ekonomik kalkınmayla birlikte üçüncül sektörde işgücünün oranı artmaktadır (Bauer ve Yamey, 1951: 747-748).

Bu teoride (Jean Fourastie dahil) ekonomik kalkınmanın sağlanmasıyla gelirden üçüncül sektörün payı istikrarlı bir şekilde artarken, birincil sektörün payının giderek azaldığı ileri sürülmektedir. Sanayi sektöründe artan üretim hizmet sektörünün payının artışına neden olacaktır. Tarım sektörü dışındaki sektörlerde üretimin artmasıyla da GSYH'da tarım sektörünün payı düşecektir (Pal vd., 2023: 3).

Başka bir ifadeyle kalkınmanın başlangıç aşamasında GSYH içerisinde tarım sektörü en çok pay alırken, ilerleyen aşamada hizmet ve sanayi sektörlerinin ağırlığı artar, tarım sektörünün ağırlığı azalır. Son aşamada ise GSYH'da en yüksek payı

hizmet sektörü almakta, ardından sanayi sektörü gelmekte, en düşük payı ise tarım sektörü oluşturmaktadır (Berber, 2017: 15-16).

Clark-Fisher'a göre teknolojinin gelişmesi ve sermaye birikimi ile oluşan üretim artışı, yapısal değişimin nedenini oluşturmaktadır (Miernyk, 1979: 18).

Hollis B. Chenery teknoloji ve ticaret tarafından değiştirilen bir yapıyla ekonomik büyümenin sağlanacağını savunmaktadır (Taban ve Kar, 2014: 40). Chenery'ye göre sanayileşme, ekonomik yapıda üç değişimi beraberinde getirmektedir. Birincisi imalat sanayinin diğer sektörlerle göre öneminin artması, ikincisi sanayi üretiminin bileşeninde değişiklik (tüketim, yatırım ve ara malı ağırlığının değişimi), yani gelirdeki artışla birlikte üretimde yatırım mallarının ağırlığı yükselirken, tüketim mallarının ağırlığının düşmesidir. Üçüncüsü ise her malın tedarik kaynağı ve üretim tekniklerindeki değişimdir (Chenery, 1960: 635-638).

1.2.5. Yapısalci Yaklaşım

Yapısalci yaklaşımda azgelişmiş ülkelerin yapısal özellikleri bakımından gelişmiş ülkelere farklılaşmış olması üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle kalkınmanın sağlanmasına yönelik politikalar azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelerin politikalarından ayrılmalıdır. Paul Prebisch yapısalci yaklaşımın öncüsüdür (Öztürk, 2015: 99).

Yapısalci yaklaşımın Latin Amerikalı savunucuları ve Prebisch *merkez-çevre modelini* geliştirmişlerdir. O. Sunkel, C. Furtado ve Prebisch kalkınmanın sermaye birikimi ile sağlanacağını ve uluslararası ticarete uzmanlaşmanın farklı olmasının her ülkenin kalkınmasında farklılık oluşturacağını ifade etmektedirler (Han ve Kaya, 2012: 36). Kalkınma hızının sermaye birikim hızına bağlı olduğunu ifade eden Prebisch sermaye birikiminin, verimi ve üretkenliği düşük teknolojik katmanlarda yer alan işgücünün, verimi ve üretkenliği yüksek teknoloji katmanlarında kullanılmasını sağladığını savunmaktadır (Prebisch, 1978: 174). Merkez-çevre modeli, merkez veya gelişmiş ülke/bölge ile çevre diye tabir edilen azgelişmiş ülke/bölgelerin yapısal anlamda ilişkisini açıklamaya çalışmaktadır (Simon, 2011: 47).

Yapısalci yaklaşıma göre, gelişmiş ülkelerde üretimde verimlilik artışı oluşturacak ileri teknolojileri üretebilecek ve geliştirebilecek ekonomik yapı

oluşturmuştur. Ancak azgelişmiş ülkelerde böyle bir içsel faktörün oluşumu sağlanamamıştır ve bu ülkeler üretemedikleri teknolojilere gelişmiş ülkelere ithalat yoluyla erişmişlerdir. Bu yaklaşımda kalkınmanın sağlanmasının koşulları olarak bölgesel bütünleşme ve planlama, devlet müdahalesi ve ithal ikameci sanayileşme görülmektedir (Han ve Kaya, 2012: 36).

1.2.6. Bağımlılık Modelleri

Bağımlılık teorisinin öncülerinden Paul Baran'a göre azgelişmiş ülkelerin ilerlemeleri gelişmiş ülkelerin lehine olmamaktadır. Azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerin şirketleri için yatırım alanı oluşturmakta, onlara kârlar sağlamakta ve aynı zamanda gelişmiş ülkelere hammadde sağlamaktadır (Baran, 1957: 142-143 akt. Turhan, 2018: 271).

Bağımlılık teorisinde azgelişmişliğin nedenleri dışsal faktörlerde aranmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere girdi sağladıkları ve gelişmiş ülkelerin artık üretmediği ürünleri üretmekte oldukları ve bu durumun onların kaderi olduğu düşüncesi hakimdir. Bu teorisin ortaya çıkmasında yapısalcı görüşe sahip Prebisch'in merkez-çevre yaklaşımı önemli bir etkiye sahiptir (Parasız, 2005: 38). Prebisch, merkez ülkeleri ve çevre ülkeleri olmak üzere dünyanın ikiye ayrıldığını varsaymakta ve bu ülkeler arasındaki ilişkinin azgelişmişliğin gerekçesi olduğunu belirtmektedir (Karaş, 2017: 249). Bağımlılık teorisinin savunucuları azgelişmişliğin nedenini dünyada gelişen kapitalizm olarak görmektedir. Frank'a göre merkez ülkelerin gelişmesi, çevre ülkelerin geri kalmasına neden olmaktadır. Azgelişmişliğin nedeni diğer ülkelerin gelişmesidir. Azgelişmişliğin ilk nedeninin merkez ülkelerin çevre ülkeleri sömürmeleri olduğu savunulmaktadır (Dietz, 1980: 751-752).

Bu teoride her fakir ülkenin, kalkınma aşamasında zengin ülkeye giderek artan biçimde bağımlı hale geldiği ifade edilmektedir. Bağımlılığın diğer türü endüstriyel ve finansal anlamda bağımlılıktır. Bağımlılığın üçüncüsü ise teknolojik bağımlılık olarak da bilinmekte ve gelişmekte olan ülkelere Çok Uluslu Şirketler tarafından yapılan yatırımlarla oluşmaktadır (Berber, 2017: 336-337).

1.2.7. Ravenstein'in Göç Kuramları

Göç akımlarının nedenini araştıran Ravenstein, göçün temel sebebi olarak ülkenin bir bölgesinde yoğunlaşan fazla nüfus ile başka bir bölgede işgücünün daha kazançlı çıkacağı kaynakların varlığı olduğunu ifade etmektedir. Ulaşım ve ticaretle karşılaşılacak zorluklar ve zorlamalar, iklim şartlarının kötü olması, ağır ve baskıcı yasalar gibi zorlukların insanları göç etmeye yönelttiğini belirten Ravenstein, ancak insanların maddi durumlarını iyileştirme isteklerinin en baskın göç nedeni olduğunu vurgulamaktadır (Ravenstein, 1889: 286).

Ravenstein, 19. yüzyıl sonlarında Avrupada yaşanan göçleri gözlemlemiş ve bu doğrultuda kendi adıyla anılan göç yasalarını oluşturmuştur. Göç, eski yerleşim alanlarının sanayileşmesi ve yeni sanayi merkezlerinin oluşmasıyla genellikle kırsal alandan kentsel alanlara doğru olmaktadır (Wright ve Ellis, 2016: 18).

Ravenstein göç olgusunu, ülkenin bir bölümünde oluşan işgücü yetersizliğinin yoğun nüfusa sahip diğer bölgelerden karşılanmasıyla ilişkilendirerek, bu olguyu sırasıyla şu yedi yasa çerçevesinde açıklamıştır: 1. Göçmenlerin büyük bir kısmı endüstri ve ticaret merkezlerine doğru kısa mesafeli hareket etmektedir. 2. Kırsal nüfusun kentsel alana göç etmesi sonucu oluşan boşluk uzak mesafelerden gelen/uluslararası göçmenlerle doldurulmaktadır. Yani kırsal alanlarda oluşan boşluğu hızlı büyüyen kentsel alanların dışındaki ülkelerden gelen göçmenler doldurmaktadır. 3. Yayılma ve emilim sürecinin özellikleri benzerdir. 4. Her göç akımı karşı bir akım oluşturur. Göç veren bölgeler aynı zamanda göç alan bölgeler de olabilmektedir. 5. Genellikle uzun mesafeli göçler endüstri ve ticaretin geliştiği bölgelere doğrudur. 6. Kırsal kesimde yaşayanlar kentsel alanda yaşayanlara göre daha fazla göç etme eğilimindedir. 7. Kadınlar erkeklere göre göç etmeye daha fazla meyillidir (Ravenstein, 1885: 198-199).

1.2.8. İkili İşgücü Piyasaları Kuramı

İkili işgücü piyasası (The dual labor-market) kuramını ortaya atan Piore (1979), insanların göç etmesinin nedeninin birincil sektör ve ikincil sektör şeklinde ikiye bölünmüş işgücü piyasasından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Akyıldız, 2016: 157).

Piore'ye göre birincil sektör çalışma şartlarının daha iyi, çalışma güvencesi ve sendikal hakların ve görece yüksek ücretlerin olduğu, büyük endüstrilerin yer aldığı piyasaları ifade ederken, ikincil sektör çalışma güvencesi ve sendikal haklardan yoksun, çalışma şartlarının kötü ve düşük ücretlerin olduğu, küçük işletmelerin bulunduğu piyasaları ifade etmektedir. Piore işverenlerin yerli halkın yapmadığı ikincil piyasa işlerinde çalıştırmak üzere yabancı işçileri istihdam ettiklerini savunmaktadır (Alonso, 1981: 527).

Sanayileşmenin ardından kalkınma sürecinde işgücü piyasasının ikiye ayrılması, gelişim olanaklarının düşük, çalışma koşullarının istikrarsız ve ücretlerin düşük olduğu ikincil bir sektör oluşumuna yol açar. Yerli halkın bu ikincil işlerde çalışmak istememesi, işverenleri göçmen işçilerin istihdamına yönlendirmektedir (Massey vd. 1994: 740).

Dahası sanayileşmiş ülkelerde yaşayanların düşük ücretli işlere karşı bakış açılarının olumsuz olması, yabancı işçiler için iş imkânı sağlayabilir. Aile üyeleri yurtdışına gidenlerin gelirinde görece bir artış oluşabilir, yabancı işçilerin kazanç beklentileri artabilir. Bu teoriye göre, yabancı işgücü göçünün temelini talep oluşturmaktadır. Bu göç akımları, sanayileşmiş ülkelerde hükümetlerin bir politikası veya işverenlerin yabancı işçi istihdamı şeklinde gerçekleşmektedir. İşgücünün göç etmesinde uluslararası ücret farklarının yeterli ve gerekli bir koşul olmadığı, yabancı işçilere olan talebin nedeninin ekonominin yapısal ihtiyaçları olduğu kabul edilmektedir (Massey vd., 1993: 443-444).

1.3. Kalkınmanın Farklı Boyutları ve Yeni Yaklaşımlar

Küresel eksende insan yaşamını etkileyen şartların değişimiyle birlikte en temelde insanı ilgilendiren kalkınmaya yönelik yeni yaklaşımların ortaya çıktığı ve kalkınma kavramının farklı boyutlar altında açıklandığı söylenebilir. Genel olarak bu yaklaşımlar *sürdürülebilir kalkınma*, *bölgesel kalkınma* ve *kırsal kalkınma* olarak ele alınmaktadır.

1.3.1. Sürdürülebilir Kalkınma

Genel olarak sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyümenin devamlılığının sağlanmasına dayandırılmaktadır. Çevreye yönelik değerlendirmenin yapılması, kirlilik kontrollerinin geliştirilmesi, teknolojinin gelişmesi ve kaynak kullanımında verimlilik artışı ile çevrenin de dikkate alınabileceği varsayılmaktadır (Rees, 1990: 22-23).

“Sürdürülebilir kalkınma,” Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında “bugünün ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini yok etmemek” şeklinde tanımlanmıştır (World Commission, 1987). Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel hedefler olmak üzere üç temel yönü olduğu söylenebilir. Ekonomik hedef, sanayi ve tarımsal üretim üzerinde negatif etkiler oluşturan dengesizliklerden kaçınabilen, dış ve iç borçları yönetebilen, mal ve hizmetler üretiminin devamlılığını sağlayan, ekonomik olarak sürdürülebilir bir sistemi ifade eder (Harris, 2003: 1). Sosyal anlamda sürdürülebilirlik, siyasi katılım ve hesap verebilirlik sağlayabilen, cinsiyet eşitliği, sağlık, eğitim gibi hizmetlerin dağılımında adalet ve yeterliliğin sağlandığı sistemlerin varlığını belirtmektedir. Çevresel hedefler bağlamında sürdürülebilir kalkınma ise ekosistemlerin işlevlerini, atmosferi, biyolojik çeşitliliği, doğal kaynakları da kapsayacak biçimde bir çevre korumasını ifade etmektedir (Zafir, 2014: 253).

Sürdürülebilir kalkınma, etik paradoks, doğal sermaye stoku, eko-form, eşitlik, bütünleyici yönetim, ütopyacılık, siyasî ve kültürel gündem kavramlarıyla açıklanmaktadır (Jabareen, 2008: 181). Politik küresel gündem, dünya genelinde sürdürülebilirlik çerçevesinde oluşturulmuş çevreye dair politik söylemleri ifade eder. Rio Zirvesinden sonra ekolojik kavramlara ek olarak barınma, açlık, miras, barış, güvenlik gibi konular da sürdürülebilir kalkınma kapsamında anılır hale gelmiştir (Jabareen, 2008: 189).

Sosyal kapsayıcılık içerisinde yer alan eşitlik Gupta ve Vegelin’e (2016) göre kalkınmanın fırsatlarını paylaşabilmek açısından gereklidir. Sosyal kapsayıcılık, yerel düzeyde kişileri, ulusal düzeyde toplulukları ve yerleri, bölgesel düzeyde ise özellikle kırılgan ülkelerin sorunlarını hesaba katmak anlamına gelmektedir. Ayrıca kalkınmanın sosyal açıdan kapsayıcı olması için herkes kalkınma siyasetine dahil

edilmeli, yoksulların korunması artırılmalı ve herkesin deneyimi dikkate alınmalıdır (Gupta ve Vegelin, 2016: 436-437).

Hükümetler gelecek nesillerin haklarını korumak için siyasi kurumlar oluştururlar. Yönetimin olabildiğince bireylere yakın olması önemlidir ve hükümetin fikir alışverişinde bulunması ve bilgi paylaşması sürdürülebilirlik için gerekli görülmektedir (Sachs, 2012: 2209-2210). Doğal sermaye stoku, biyokütle, mineraller, toprak gibi çevresel varlıkların stokunu oluşturmaktadır (Barbier vd., 1990: 1260). Sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için doğal sermayenin korunması gerekmektedir. Çünkü yenilenemeyen kaynaklar, teknoloji ve insanlar tarafından oluşturulan sermaye doğal sermayenin yerini alamaz (Pezzey, 1992: 15).

Eko-form kavramı, evler, binalar ve kentsel alanlar gibi insanların yaşadığı alanların ekolojik anlamda olması gereken şeklini ifade etmektedir. Ütopya kavramı, hayatın sorunsuz sürdüğü, insanların hayatından memnun olduğu, adaletin hüküm sürdüğü bir toplum yaşamının hayalini temsil etmektedir. Kalkınma ile sürdürülebilirlik arasındaki paradoksun etik açıdan belirtilmesi ise bu çerçevenin merkezindedir. Kalkınma doğal kaynakları tüketirken, sürdürülebilirlik sonsuza dek devam eden bir sürece işaret etmektedir (Jabareen, 2008: 181- 188).

1.3.2. Bölgesel Kalkınma

Her ülke gelişme düzeyi ve ekonomik yapısı kendine özgü olan bölgelere sahiptir. Bu bölgelerin sosyal, fiziki ve ekonomik şartları birbirlerinden ayrılmaktadır. Bölgelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki fark ülkenin kalkınma seviyesini etkileyebilen bir faktördür (Tekin, 2011).

Bölgesel kalkınma belirli bir bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısında dönüşüm olarak tanımlanmaktadır. Bölgesel kalkınmanın sağlanmasında finansman sorunu temel konulardan birini oluşturmaktadır. Finansal kurumlaşmada yaşanan aksaklıklar kalkınmayı olumsuz etkileyen bir unsurdur. Finansal kurumların kaynak aktarım mekanizmasının etkinliğine göre oluşturulması finansman probleminin çözümünde kilit bir öneme sahiptir (Altay, 2004 :16).

Bölgesel kalkınma, sermaye ve emek gibi üretim faktörlerinin etkin bir şekilde bir araya getirilmesi ve kullanılması ile sağlanmaktadır. Bununla birlikte altyapının, özellikle de ulaşım altyapısının geliştirilmesi bölgesel kalkınmanın sağlanmasında

önemlidir. Altyapının geliştirilmesi üretim faktörlerinin verimliliğini artırmakta, geliştirilememesi ise üretim faktörlerinin verimliliğinin düşük kalmasına neden olmaktadır (Rietveld ve Nijkamp, 1992: 1).

Ülkenin bölgeleri arasında ve ülkeler arasında kalkınma düzeylerinin farklı olmasında, pazara ve enerji kaynaklarına uzak olma, altyapı yatırımlarının yetersizliği, elverişsiz coğrafi koşullar, doğal kaynak yetersizliği, nitelikli işgücünün yetersiz olması gibi unsurlar etkili olmaktadır. Bu farklılaşmadan kaynaklanacak problemlerin azaltılması için ulusal ve uluslararası kuruluşların çeşitli faaliyetleri bulunmaktadır (Işık ve Kılınç, 2011: 10). Ülkeler kalkınma ajansları, kamu politikaları ve kalkınma planlarından yararlanarak bölgesel kalkınmayı sağlamayı ve sürdürmeyi amaçlamaktadır (Tekin, 2011).

Başka bir ifadeyle *bölgesel kalkınma* uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel aktörlerin işbirliğiyle gerçekleştirilebilecek süreci ifade etmektedir. Bu kapsamda dünyada ilk uygulaması 1930’lu yıllarda görülen bölgesel kalkınma ajansları kurulmuştur. Bölgesel kalkınma ajanslarının temel amacı, gelişme düzeyinde bölge içi ve bölgeler arasında oluşan farkı azaltmaktır (Tutar ve Demiral, 2007: 66).

1.3.3. Kırsal Kalkınma

Kırsal kalkınma hakkında ilk olarak kavrama yüklenen anlam açısından ortak fikirde olunması gerekmektedir. Tarımsal kalkınma ile kırsal kalkınma, tarımsal alan ile kırsal alan aynı kavramlar değildir. En sade haliyle kırsal alanları “kentlerin dışında olan yerleşmeler” şeklinde nitelendirmek mümkün olmakla birlikte, bu alanların pek çok farklı özelliği bulunmaktadır (DPT, 2000: 2). Bu yaklaşımlar insan kaynağını ön planda tutmaktadır. Kültürel, toplumsal ve ekonomik yönleri olan bir süreci oluşturan kırsal kalkınma, kır ve kent arasındaki ayrımların azalması, kırsal alanda yaşayan bireylerin iyi beslenmeleri ve yoksulluktan kurtulmaları, kırsal alanda yaşayan insanların ülke refahından payını kırsal alanda kalkınmanın sağlanması yoluyla elde etmesi, kırsal alanda gelir ve refahın dengeli olduğu, kaynaklara erişimin daha kolay olduğu ve emeğin üretken olduğu toplum düzeyinin sağlanması anlamlarını taşımaktadır (DPT, 2000: 4).

Geçmişte kırsal kalkınma kavramı kırsal alanda yaşayan insanların ve tarım sektöründe çalışanların gelir ve refah düzeylerinin artırılması olarak görülmüştür.

Ancak günümüzde bu kavram daha geniş bir boyut kazanmıştır. Kırsal alanların belirli bir kısmında yaşanan sıkıntılar diğer alanları da kolaylıkla etkileyebilmektedir (Bakırcı, 2009: 55).

1990'lı yıllarda rekabetin giderek küreselleşmesi kırsal kalkınma anlayışının değişiminde önemli bir rol oynamıştır. Uygulanan uyum politikaları ve çok sayıda yapılan bölgesel sözleşmelerden sonra uluslararası sermaye hareketleri ve ticaret serbestleştirilmiştir. Bu durum kırsal kalkınmanın kapsamının değişimini de beraberinde getirmiş ve gelişen uluslararası rekabet karşısında küçük çiftçilerin rekabet gücüne erişmelerini gerekli kılmıştır. Bu, küçük çiftçilerin organik ürünlerin ihracatı gibi geleneksel olmayan ürünleri ihraç etmeleri, ürün çeşitlendirmesi yapmaları ve üretimde modernleşmeye gitmeleri gibi değişimleri içermektedir (De Janvry vd., 2002: 1605).

Kırsal kalkınma ile esas amaç kırsal alanlarda yaşayan insanların gelirlerinin ve yaşam kalitelerinin artırılmasıdır. Aynı zamanda gelir ve yaşam standartlarının artırılmasının devamlılığı sağlanarak kalkınma sürdürülebilir olmalıdır. Kırsal alanda yaşayanların yaşam standartlarını yükseltecek her türlü altyapı hizmetlerinin sağlanması, kırsal nüfusun da kentlerde yaşayan insanların sahip olduğu hizmetlere erişiminin mümkün olması gerekmektedir. Böylelikle kırsal kesimden kentlere doğru yoğun göçün azaltılması ve hatta tersine göçlerin yaşanması sağlanmalıdır. İnsanlar için kırsal alanlarda yaşamak kentsel alanlarda yaşamaya göre daha cazip hale gelmelidir. Kentlerdeki yaşam imkânlarının tümüne sahip olmak ile birlikte temiz hava, doğal ve sessiz ortam nüfusu kırsal alanlara yeniden yöneltebilir. Kırsal nüfusun göç etmesinin nedenleri iyi araştırılmalı ve bu sorunlar ortadan kaldırılmalıdır. Kırsal nüfusun eğitim, sağlık ihtiyaçları karşılanmalı ve eğitim ve sağlık olanakları geliştirilmelidir. Kırsal alanlara yol, elektrik, su, içme suyu, kanalizasyon, internet ve iletişim (gsm) ağları altyapıları eksiksiz ve düzgün sağlanmalıdır.

Kırsal kalkınma veya kırsal gelişme kavramı “köy kalkınması” olarak da ifade edilmektedir. Kırsal kalkınma, yaşamını kırsal alanlarda sürdüren insanların ekonomik ve toplumsal yapılarındaki değişimini sağlayacak uygulamaları ve süreçleri anlatmaktadır. Bu uygulama ve süreçler de üretilen tarım ürünleri ve çeşitlerinin

geliştirilmesi, şehirlerdeki toplumsal ve fiziki altyapının sağlanması, kırsal alanda yaşayanların gelir ve refahlarının artırılmasını içermektedir (Geray, 1999: 63). Günümüzde kırsal kalkınma, kırsal kesimde yaşayan insanların gelir ve refah düzeylerinin artması, kırsal alanlarda tarımsal üretimin artırılması ve tarım faaliyetleri dışında yapılan üretimin geliştirilmesi, üretilen ürünlerin sağlıklı ve çevre dostu olması ve ürün niteliğinin geliştirilmesi, çevre ve doğal kaynakların korunması, kırsal alanların altyapılarının sağlanması konularını da içermektedir. Bu yeni tanımlar kırsal kalkınmanın çok boyutlu bir kavram olarak görüldüğünü göstermektedir (Bakırcı, 2009: 55).

Kırsal kalkınma, bölgesel kalkınma ile de ilişkilidir. 1950'den sonra kırsal kalkınma bölgesel kalkınma içerisinde giderek önem kazanmıştır. Kırsal kalkınma ile ilgili farklı görüşler olmasına rağmen, “kırsal kalkınma” genel olarak “sosyal ve ekonomik durumları kentlerde yaşayanların gerisinde kalan kırsal alanlarda yaşayan toplumun hayat standartlarının iyileştirilmesine yönelik çabalar” şeklinde tanımlanmıştır. Yaşamını kırsal alanlarda sürdüren insanların gelirlerinin ve istihdam imkanlarının artmasını, kültürel, sosyal, ekonomik ve tarım alanlarında kalkınmasını sağlayacak gelişmeler kırsal kalkınmayı oluşturmaktadır (Çekiç ve Ökten, 2009: 205).

Kırsal kalkınma aynı zamanda kültürel ve doğal değerlerin gözetilerek, ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi, kırsaldaki kaynaklar ve potansiyellerin etkin kullanılabilmesi neticesinde kırsal kesimde yaşayan nüfusun çalışma ve hayat şartlarının geliştirilmesi ve bu gelişimin sürdürülebilir olmasıdır (DPT, 2006: 120). Kırsal alanlarda tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesi, başka sektörlerle entegrasyonun sağlanması ve o sektörlerde istihdam olanaklarının artırılması, uzmanlaşma ve iş bölümünün geliştirilmesi kırsal alanların kalkınmasında oldukça önemlidir.

1.4. Kırsal Alan Kavramı

Net bir kırsal alan tanımı yapmak zordur. Çünkü kırsal alanların mekânsal, çevresel, ekonomik, demografik, sosyal, kültürel yapıları dönemler itibarıyla değişebilmektedir. Nihayetinde ülkeler kırsal alan kavramını kendi idari yapılarına göre yapmaktadırlar. Farklı ülkelerde kırsal alan kavramına ilişkin farklı çalışmalar ile

farklı yaklaşımlar ve tanımlar vardır (Çeken vd., 2007: 3). Kırsal alanı, genel itibariyle “kentlerin dışında kalan mezra, köy, bucak vb. alanları da kapsayan tarım ve hayvancılığın yapıldığı yerleşmeler” şeklinde tanımlamak mümkündür. Kırsal alan uzmanlaşma ve iş bölümünün gelişmediği, insan ilişkilerinin çoğunlukla yüz yüze olduğu, ekonomisi önemli ölçüde tarım faaliyetlerinden oluşan ortamları kapsamaktadır (Geray, 1999: 63).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kırsal alanları çevresel, sosyal ve ekonomik açılardan inceleyerek daha etkin kırsal kalkınma politikaları oluşturmak ve uygulamaya geçirmek için kırsal alan tanımını güncellemiştir (Çeken vd., 2007: 3).

Kırsal alanlarda: (DPT, 2000: 4).

- Ekonomik faaliyetler ve yaşam, büyük ölçüde doğal üretim kaynaklarına dayanmaktadır.
- Kültürel, toplumsal ve ekonomik ilerlemeler kentlere kıyasla daha yavaştır.
- Üretime ve yaşama teknolojik ilerlemeler geç yansır.
- Yaşam biçimi önemli ölçüde töre ve geleneklerden etkilenmektedir.
- Yaşayanların tüketim alışkanlığı kentlere göre daha gelenekseldir.
- İnsan ilişkileri genellikle yüz yüzedir.

TÜİK kırsal alan istatistikleri oluşturmaktadır. Bu istatistiklere göre kırsal alanlar iki farklı şekilde belirlenmektedir. Bu tanımların birinde yerleşim alanlarının idari durumu esas kıstastır. İl ve ilçe merkezleri dışında olan yerleşme alanları köy olarak belirtilmektedir. TÜİK tarafından üretilen istatistikler şehir ile köy ayırımına göre yapılmaktadır. Diğer belirlemede ise nüfus eşiği esas alınmaktadır. Türkiye’de 1982 yılında Kalkınma Bakanlığı Kent Eşiği Araştırması yapmıştır. Buna göre nüfusu 20 binden fazla olan yerleşim yerleri kent olarak kabul edilmektedir. 1988 yılından beri TÜİK ürettiği istatistikleri bu kent-kır ayırımını esas alarak yapmaktadır. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi’nde (2007-2014) Türkiye’de kırsala yönelik uygulanacak

politikalara ilişkin kent-kır tanımının esas alınacağı belirtilmiştir. Kır-kent tanımında nüfusu 20 binden az olan yerleşim alanları kırsal alanlar olarak kabul edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Buna göre nüfusu 20 000'den az köyler, beldeler, ilçe merkezleri ve iller kırsal alan kapsamındadır. 6360 sayılı kanun ile 30 büyükşehir belediyesinde beldeler ve köylerin mahalleye dönüştürülmesi kırsal alanların tanımlanması ve kırsal nüfusun belirlenmesini güçleştirmiştir. Bu kanunlar ile büyükşehirlerin sınırları genişlemiştir. Böylece bazı kırsal alanlar büyükşehirler sınırları içinde kalmıştır. Bu nedenle yeni bir kırsal alan tanımlamasının yapılması gerekmektedir. Bu yeni tanım geliştirilene kadar kırsal alana ilişkin politikalarda kır-kent tanımı esas alınacağı ifade edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Genel olarak dört farklı kırsal alan türünden bahsedilebilir. Birincisi, yoğun nüfusu olan şehir merkezleri haline gelen köylerdir. Bu bölgelerde iç göç ve nüfus artışı yaşanmaktadır (Farrell, 2017; Li, vd., 2019: 136). İkinci kırsal alan türü, genişleyerek şehirlerin bir parçası haline dönüşen kırsal alanlardır. Bu kırsal alanların şehre yakın bölgeleri büyüyen şehirlerle bütünleşir. Böylece şehirler, tarımla birlikte pek çok kentsel faaliyetin ve yoğunluğun olduğu alanlar haline gelmiştir (Westlund, 2018: 77-78). Üçüncü tür kırsal alan ise ara kırsal bölgelerdir. Bu bölgeler metropolitan alanların çevresinde yer alan ve metropolitan alanlarla bütünleşme potansiyeli yüksek olan yerlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde bunun varlığı ve kapsamı hakkında net bir bilgi yoktur. Gelişmiş ülkelerde ise bu türden bölgelerin olduğu bilinmektedir. Dördüncü tür ise geniş çevreye yayılmış kırsal alanlardır. Bu alanlar metropolitan bölgelere uzaktır ve metropolitan bölgelerden etkilenme veya o bölgelerle bütünleşme ihtimalleri bulunmamaktadır. Bu alanlarda iş olanakları azdır ve giderek de azalmaktadır. Çünkü ekonomik faaliyetlerin ağırlıklı olarak ormancılık ve tarım gibi alanlarda olması bu alanlarda iş olanaklarını kısıtlamakta ve bu alanların gerilemelerine yol açmaktadır (Westlund, 2018; Li, vd., 2019: 136).

Özetle, kalkınma bir ülkede yaşayan insanların gelir düzeylerindeki artışla beraber yaşam koşullarının iyileşmesi anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle kalkınma insanların geçimini sağlayacak gelire, yeterli barınma, eğitim ve sağlık

imkânlarına erişebilmelerini, kanun önünde eşitlik ve kişilere saygı konularını kapsamaktadır. Kalkınma konusu tüm ülkeleri ilgilendirmekte birlikte genellikle gelişmekte olan ülkeleri daha fazla etkilemektedir. Kalkınma süreci ülkelerin sosyal, ekonomik, siyasi yapılarına göre farklılık gösterebilmektedir. Kalkınmanın süreçleri, sağlanması ve bu konuda sorun oluşturabilecek faktörleri açıklamada pek çok fikir öne sürülmektedir. Rostow'un Gelişme Aşamaları teorisi, Nurkse'nin Kısır Döngü teorisi, İkili Yapı modelleri, Yapısal Değişim modelleri, Bağımlılık modelleri bu teoriler arasında yer almaktadır.

Ayrıca kalkınmanın, değişen koşulların bir gereği olarak son yıllarda genel anlamda sürdürülebilir, bölgesel ve kırsal kalkınma yaklaşımlarıyla ele alındığı görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma, bugün gelişim sağlarken gelecek nesillerin ihtiyaç duyacağı kaynakları yok etmeden kalkınma sürecinin gelecekte de devamlılığını ifade etmektedir. Bölgesel kalkınmada, bölgeler arasında oluşan gelişim farklılıklarını azaltmaya odaklanılmaktadır. Kırsal kalkınma ise kırsal alanda yaşamını sürdüren insanların ekonomik ve toplumsal yapılarında gelişim sağlanarak onların yaşam standartlarının artırılmasını kapsayan uygulamaları içermektedir.

Tezin sonraki bölümünde AB'nin IPARD programı kapsamında kırsal alanların gelişimine yönelik olarak finansman desteği verdiği (Türkiye'nin de aralarında yer aldığı) Birliğe aday ve potansiyel aday olan ülkelerin kırsal ve tarımsal yapıları kırsal nüfus, GSYH'nın sektörel dağılımı ve istihdamın sektörel dağılımı göstergeleri yardımıyla incelenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE ve IPARD DESTEĞİ ALAN AB ÜYELİĞİNE ADAY DİĞER ÜLKELERİN KIRSAL ve TARIMSAL YAPISI

Bu bölümde Türkiye ve IPARD desteklerinden yararlanan bazı ülkelerin kırsal ve tarımsal yapıları ele alınmaktadır. IPARD desteklerinin temel amacının kırsal kalkınmayı desteklemek olduğu göz önüne alındığında, bu desteklerden yararlanan ya da yararlanmak isteyen ülkelerin mevcut kırsal ve tarımsal yapılarının incelenmesi yararlı olacaktır.

Ülkelerin hem genel kalkınması hem de kırsal alanların kalkınması bakımından kırsal ve tarımsal yapılarının durumunun bilinmesi önemlidir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde dikkate alınan önemli göstergeler arasında GSYH içerisinde tarım sektörünün payı, toplam istihdamda tarım istihdamının payı ve kırsal nüfusun oranı da bulunmaktadır. Yine işletme başına üretim, işletme başına tarım arazisi ve tarımsal işletmelerin ölçek büyüklükleri tarım sektörünün gelişmişliğinin göstergeleri arasında yer almaktadır (Acar ve Bulut, 2009: 15-16). Aşağıda Türkiye'nin bu göstergeler açısından durumu ve Türkiye'nin kırsal ve tarımsal yapısı incelenmektedir.

2.1. Türkiye'nin Kırsal Yapısı

Türkiye kırsalında hayat standartları kentlerin oldukça gerisinde kalmıştır. Aradaki gelişmişlik farkının ortadan kalkması, en azından azaltılması, kırsal nüfusun kentlere akmasını yavaşlatacak ve şehir nüfusu ile dengeli hale gelmesine yardımcı olacaktır. Kırsal alanların altyapılarını haberleşme, bilişim, enerji ağları, atık ve kanalizasyon yapıları, içme suyu ve yol hizmetleri oluşturmaktadır. Kırsal alanlara sunulan temel hizmetler, sosyal güvenlik, asayiş, sağlık ve eğitim hizmetleridir. Bu alanlara sağlanan diğer önemli hizmetler ise çöplerin toplanması, toplu taşıma, itfaiye ve ambulans hizmetleri olarak sayılabilir. Kırsal alanlarda tarım sektörüne yönelik hizmetler ön plandadır. Bu hizmetler genel olarak tarım ürünlerinin depolanması ve pazarlanması, arazi toplulaştırma, çiftçilere eğitim, çiftçi örgütlenmesi ve sulama konularını kapsamaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Türkiye'deki kırsal alanlar genellikle altyapıları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik anlamda geri kalmış durumdadır. Bu nedenle kırsal alanlara özel sektör yatırımları düşük olmakta, dolayısıyla bu alanlarda iş ve istihdam olanakları sınırlı kalmaktadır. Kırsal alanlarda tarım sektörü başta olmak üzere diğer farklı sektörlerde üretimin artması ve böylece iş ve istihdamın artması için altyapı sorunları çözülmelidir. Bu bağlamda diğer bir önemli konu da sağlık ve eğitim hizmetleridir (Turhan, 2005: 4).

On birinci beş yıllık kalkınma planında Türkiye'de kırsal alanlarla ilgili temel göstergelerde eksikler olduğu belirtilmekle birlikte, belirli bazı göstergeler itibariyle kırsal alanların ekonomik ve sosyal yapısını değerlendirmenin mümkün olduğu belirtilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 45).

Türkiye'de toplam nüfus, kırsal nüfus ve kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı Çizelge 2.1'de yer almaktadır.

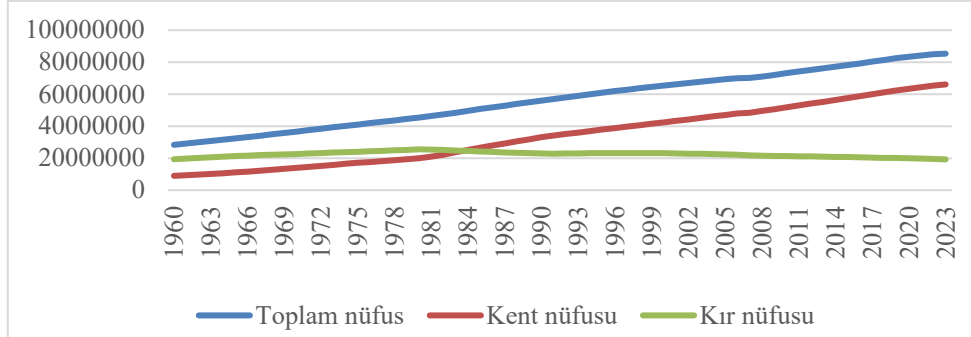
Çizelge 2. 1. Türkiye'de kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	28 329	19 401	68,49
1970	36 638	22 630	61,77
1980	45 408	25 528	56,22
1990	56 015	22 852	40,79
2000	65 425	23 068	35,26
2010	73 142	21 339	29,18
2020	83 384	19 924	23,89
2021	84 147	19 716	23,43
2022	84 979	19 526	22,98
2023	85 325	19 229	22,54

Kaynak: World Bank, (2025).

Türkiye'nin 1960 yılı toplam nüfusu 28 milyondur. Aynı yıl kırsal nüfusu 19 milyondur ve toplam nüfusun %68,49'unu kırsal nüfus oluşturmaktadır. 1980 yılına kadar artarak 25 milyona ulaşmış olmakla birlikte, kırsal nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı (%56,22) azalmaktadır. Bu yıldan sonra kırsal nüfus mutlak olarak da düşme eğilimine girmiş, hem sayı ve hem de oran olarak 2023 yılına kadar giderek azalmıştır. 2023 yılı itibariyle Türkiye'nin kırsal nüfusu yaklaşık 19 milyon, toplam nüfusa oranı %22'dir.

Şekil 2.1’de Türkiye’de toplam nüfusun, kent ve kırsal nüfusunun 1960-2023 dönemindeki değişim seyri gösterilmektedir.

Şekil 2. 1. Türkiye’de kent nüfusu ve kırsal nüfusu 1960-2023
Kaynak: World Bank, (2025).

Şekil 2.1’den de görüldüğü üzere, Türkiye’de 1960 yılından 2023 yılına kadar toplam nüfus ve kent nüfusu sürekli artmaktadır. Kırsal nüfus ise 1980 yılına kadar artmaya devam etmekte, daha sonra azalmaktadır.

Türkiye kırsalında yaşlı nüfus ve çalışma çağındaki nüfusa ilişkin bilgiler Çizelge 2.2’de yer almaktadır.

Çizelge 2. 2. Türkiye kırsalında* yaşlı nüfus (65+) ve çalışma çağındaki nüfus (15-64) (bin kişi)

Yıllar	Yaşlı nüfus	Çalışma çağındaki nüfus	Yaşlı nüfus oranı (%)	Çalışma çağındaki nüfus oranı (%)
2007	1 926	13 032	9,2	62,5
2010	1 938	10 825	11	61,8
2020	1 049	3 680	17,8	63,7
2021	1 068	3 615	18,5	62,6
2022	1 076	3 567	18,9	62,9
2023	1 124	3 811	18,8	63,8

Kaynak: TÜİK, (2025b). * Belde ve köyleri içermektedir.

Türkiye’de kırsal alanlardaki yaşlı nüfus (65+) 2007 yılında 1,9 milyon, yaşlı nüfusun toplam nüfusa oranı da %9,2’dir. 2023 yılında ise bu oran %18,8’e yükselmiştir. Çizelge 2.2’deki verilerden 2007 yılından 2023 yılına kadar kırsal kesimde yaşlı nüfusun sayısal olarak azalırken oransal olarak arttığı görülmektedir. Aynı dönemde kırsal alanda çalışma çağındaki nüfusta oransal olarak önemli bir değişim olmazken, sayısal anlamda ciddi bir azalışın söz konusu olduğu görülmektedir. 2007 yılında köylerde ve beldelerde yaşayan 13 milyon insan çalışma

çağında olup, o bölgelerde yaşayanların %62,5'ini oluşturmaktadır. 2023 yılında ise bu sayı ve oran sırasıyla, 3,8 milyon ve %63,8'dir.

Türkiye'de 2010 yılında 10 milyon olan kırsal kesimde yaşayan çalışma çağındaki nüfus 2020 yılında ciddi bir düşüşle 3 milyon olarak gerçekleşmiştir. İlk bakışta anlaşılması güç olan bu olgunun iki belirleyici sebebi vardır: Kırsal yörelerden kentsel yörelere göçler ve daha da önemlisi, 2012 yılında çıkartılmış olan 6360 sayılı yasa ile kırsal yörelerin önemli bir kısmının kentsel yöre statüsüne dönüştürülmüş olmasıdır.

6360 sayılı kanun ile büyükşehirler civarındaki köyler büyükşehir bağlı mahalleye dönüştürülmüş ve tüzel kişilikleri kaldırılmıştır. Bu nedenle büyükşehir belediyeleri sınırlarındaki esasen geçim ve yaşam tarzı itibarıyla kırsal alan niteliğinde olan köylerin kâğıt üzerinde yapılan bir düzenlemeyle kentsel yöre sayılması, Türkiye'de kırsal alanların ve kırsal nüfusun doğru bir şekilde belirlenmesinde önemli bir sorun oluşturmaktadır.¹

Kırsal kalkınmayı etkileyebilecek potansiyel bir husus da arazinin kullanımı ve sulu tarım imkânlarıdır. Çizelge 2.3'te Türkiye kırsalında arazi kullanımına dair bilgiler verilmektedir.

Çizelge 2. 3. Türkiye kırsalında arazi kullanımı

Türkiye	Toplam arazi	Sulanan arazi	Sulanmayan arazi
2001 (%)	100,0	23,9	76,1
2016 (%)	100,0	31,4	68,6

Kaynak: TÜİK, (2001), (TÜİK, 2016).

Türkiye'de sulanan arazinin payı oldukça düşüktür. Nitekim Çizelge 2.3'te görüldüğü üzere 2001 genel tarım sayımına göre, 2001 yılında (yaklaşık 218 milyon dekar olan) toplam arazinin yaklaşık sadece %24'ü sulanabilmektedir. 2016 yılında

¹ TÜİK'in nüfus istatistiklerini oluştururken esas aldığı kır-kent sınıflaması, 1982'de DPT'nin yayımlanmış olduğu "*Kent Eşiği Araştırması Türkiye İçin Kent Tanımı*" çalışmasında yer alan kır-kent tanımına dayanmakta olup bu sınıflama yukarıda bahsedilen yasadan etkilenmiştir. Bu nedenle TÜİK, Avrupa İstatistik Ofisi'nin geliştirdiği *Kentleşme Derecesi*'ni esas alarak Türkiye'nin kır ve kent nüfusunu daha doğru ifade eden yeni bir sınıflama yapmıştır (TÜİK, 2023).

yapılan tarımsal işletme yapı araştırmasına göre sulanan arazinin oranı bu dönemde artarak toplam arazinin %31,4'üne ulaşmıştır.

Türkiye’de kırsal kesimde yaşayan hanehalkı ve tarımsal faaliyette bulunan hanelerin sayısı Çizelge 2.4’te yer almaktadır.

Çizelge 2. 4. Kırsal kesimde hanehalkı sayısı

Türkiye	Toplam hanehalkı sayısı	Tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı sayısı	Tarımsal faaliyette bulunmayan hanehalkı sayısı
2001	6 189 351	4 106 983 (%66,3)	2 082 368 (%33,7)

Kaynak: TÜİK, (2001) TÜİK tarafından yayınlanan en güncel genel tarım sayımıdır.

2001 genel tarım sayımına göre Türkiye’de kırsal kesimde hanehalkı sayısı 6 milyondur. Bunların yaklaşık 4 milyonu (%66) tarımsal faaliyette bulunurken, 2 milyonu (%34) tarımsal faaliyetle uğraşmamaktadır.

İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan köy içme suyu ve köy yolu envanterine göre 2017 yılında 172.338 km uzunluğunda olan toplam köy yolunun %44’ü asfalttır. Köylerdeki yerleşimlerin %91,5’i yeterli içme suyuna erişmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 69).

2.2. Türkiye’nin Tarımsal Yapısı

Kırsal alanlardaki temel ekonomik faaliyetler önemli ölçüde tarım sektörüne dayandığından, kırsal alanların ekonomileri için tarım sektörü oldukça önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle kırsal alanların ekonomileri büyük ölçüde tarım sektörü üzerinden yorumlanmaktadır.

Tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı ülkelerin gelişmişliğine işaret eden göstergeler arasında yer almakta, bu oranın düşük olması gelişmişlik göstergelerinden birini oluşturmaktadır. 2000-2023 döneminde Türkiye’de GSYH’nın sektörel dağılımı Çizelge 2.5’te yer almaktadır.

Çizelge 2. 5. Türkiye’de GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar TL)	Tarım sektörü (Milyar TL)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)	Diğer sektörler/ GSYH (%)
2000	171	17	10	26,8	52,8	10,4
2010	1.167	104	9,0	24,5	54,5	12
2020	5.048	336	6,7	28	54,2	11,1
2021	7.256	401	5,5	31,1	52,8	10,6
2022	15.011	972	6,5	31,3	51,7	10,5
2023	26.545	1.635	6,2	28,4	54,1	11,3

Kaynak: TÜİK, (2025a).

2000-2023 döneminde Türkiye’de GSYH’nın dağılımına bakıldığında, GSYH’da en yüksek paya sahip olan sektörün hizmet sektörü olduğu, ardından sanayi sektörünün geldiği ve en düşük payı tarım sektörünün aldığı görülmektedir. 2023 yılı itibariyle GSYH içerisinde hizmet sektörünün payı %54, sanayi sektörünün payı %28’dir. Çizelge 2.5’te görüldüğü üzere, Türkiye’nin GSYH’sı 2023 yılı itibariyle 26,5 trilyon TL’dir. Aynı yıl tarımsal üretimin değeri 1,6 trilyon TL ve GSYH içerisindeki payı ise %6,2’dir. 2000 yılında tarımsal üretim değeri 171 milyar TL ve GSYH içerisindeki payı %10’dur. Buna göre 2000-2023 döneminde tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı giderek azalmıştır. Toplam GSYH içindeki payı azalmakla birlikte aynı dönemde tarımsal üretim mutlak olarak artmaya devam etmiştir.

Türkiye’de sektörler itibariyle istihdama ilişkin bilgiler Çizelge 2.6’da yer almaktadır.

Çizelge 2.6. Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı (bin kişi)

Yıl	Toplam istihdam bin kişi	Bin kişi			Oran (%)		
		Tarım	Sanayi	Hizmet	Tarım	Sanayi	Hizmet
2005	19 633	5 014	4 241	9 281	25,5	21,6	47,3
2010	21 858	5 084	4 615	10 725	23,3	21,1	49,1
2020	26 695	4 737	5 482	14 930	17,7	26,3	55,9
2021	28 797	4 948	6 143	15 928	17,2	27,5	55,3
2022	30 752	4 866	6 663	17 378	15,8	27,7	56,5
2023	31 632	4 695	6 711	18 230	14,8	27,5	57,6

Kaynak: TÜİK, (2025a).

Türkiye’nin 2023 yılındaki istihdam göstergeleri incelendiğinde tarım sektöründe 4 milyon 695 bin kişinin istihdam edildiği görülmektedir. Toplam istihdam içerisinde tarımın payı %14,8’dir. Aynı yıl sanayi sektöründeki ve hizmet sektöründeki istihdamın toplam istihdamdaki payı sırasıyla %27,5 ve %57,6’dır. 2005 yılında Türkiye’de tarımsal istihdamın payı %25,5 olup, yaklaşık 5 milyon kişi bu

sektörde istihdam edilmiştir. Aynı yıl sanayi sektörünün payı %21,6, hizmet sektörünün payı %47,3 olmuştur (Çizelge 2.6). Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında tarım sektörünün istihdamdaki payı görece yüksek olmakla birlikte, 2000’li yıllarda tarım sektöründe hem istihdam edilen kişi sayısı hem de tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı azalmıştır. Tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı 2023 yılında %6,2 iken aynı yıl tarım sektöründe sağlanan istihdam toplam istihdamın %14,8’ini oluşturmaktadır.

Türkiye’de tarım alanı kullanımı ile ilgili bilgiler Çizelge 2.7’de yer almaktadır.

Çizelge 2.7. Türkiye’de tarım alanı kullanımı (bin hektar)

Yıllar	İşlenen tarım alanı				Uzun ömürlü bitkiler*	Yem bitkileri	Süs bitkileri
	Toplam	Ekilen	Nadas	Sebze			
2000	23 768	18 037	4 825	904	2 611	361	-
2010	21 383	16 333	4 249	802	3 011	1 461	-
2020	19 586	15 628	3 173	779	3 559	2 269	5
2021	19 881	16 061	3 059	755	3 591	2 480	5
2022	20 211	16 528	2 959	718	3 671	2 752	6
2023	20 276	16 744	2 814	712	3 694	2 720	5

Kaynak: TÜİK, (2025b). * Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı, bağ alanı ve zeytin ağaçlarının kapladığı alanı içermektedir.

Çizelge 2.7’de görüldüğü üzere 2023 yılında Türkiye’de toplam işlenen tarım alanı yaklaşık 20,3 milyon hektardır. Bu alanın en büyük kısmını (16,7 milyon hektar) ekilen alanlar oluşturmaktadır. Kalan alanın 712 bin hektarı sebzeler, 3,7 milyon hektarı uzun ömürlü bitkiler, 2,7 milyon hektarı yem bitkileri, 5 bin hektarı ise süs bitkileri arazisinden oluşmaktadır.

2000 yılında Türkiye’de toplam işlenen tarım alanı 23 milyon hektar civarındadır. Buna göre Türkiye’de toplam işlenen tarım alanının 23 yıl içerisinde azaldığı görülmektedir. Bu durumu kentsel alanlara göç nedeniyle bazı toprakların sahihsiz kalması, toprakların miras yoluyla paylaşılması sonucu (verimli tarım yapılabilir ölçeğin altına düşmesi nedeniyle) kaybedilmesi ve tarım alanlarının yerleşim yerine dönüştürülmesi gibi nedenlerle açıklamak mümkündür (Aytüre ve Acar, 2018: 43).

Çizelge 2.8.'de Türkiye'de işletmelerin büyüklüklerine göre kullanılan alanların dağılımına yer verilmiştir.

Çizelge 2. 8. İşletmelerin büyüklüklerine göre arazi kullanımı (%)

İşletme büyüklüğü (dekar)	Diğer bitkisel ürün ve ekilen tarım alanı	Nadas	Çiçek bahçeleri, çilek alanı ve sebze	Baharat, içecek ve uzun ömürlü bitkiler ve meyve	Kullanılmayan tarıma elverişli alan	Diğer alanlar / araziler
Toplam	69,3	9,7	2,2	11,9	1,6	5,3
<5	16,8	2,3	9,1	51,8	2,6	17,5
5-9	21,1	3,1	6,1	58,0	2,5	9,2
10-19	35,8	2,5	3,6	48,0	2,8	7,3
20-49	53,0	4,5	3,3	30,2	3,1	6,0
50-99	67,5	6,6	2,1	16,2	1,8	5,8
100-199	73,1	9,4	2,1	8,8	1,8	4,7
200-499	77,5	10,2	1,9	4,8	1,4	4,2
500-999	77,6	11,6	2,3	4,7	1,1	2,7
1000+	68,8	15,7	1,3	5,6	0,6	8,1

Kaynak: TÜİK, (2016).

Çizelge 2.8'de görüldüğü üzere işletmelerin büyük çoğunluğunun (%69,3) arazileri bitkisel ürün ve ekilen tarım alanından oluşmaktadır. Arazisini bitkisel ürün ve tarımsal ürün üretimine tahsis eden işletmelerin %77,6'sının büyüklüğü 500-999 dekadır. Arazisini baharat, içecek ve uzun ömürlü bitkiler ve meyve üretimine tahsis eden işletmelerin %58'inin büyüklüğü 5-9 dekadır.

2016 yılında yapılan tarımsal işletme yapı araştırmasına göre ise tarımsal işletmelerin yaklaşık %26'sının işletme büyüklüğü 20-49 dekadır. Tarımsal işletmelerin sayı olarak yaklaşık %81'ini 100 dekardan küçük işletmeler oluşturmakta olup, toplam arazinin %29'u bu işletmelerin tasarrufundadır (TÜİK, 2016).

Çizelge 2.9'da arazilerin tasarruf şekline göre işletme sayıları ve bu işletmelerin işledikleri alanlar gösterilmektedir.

Çizelge 2.9. Arazinin tasarruf şekline göre işletme sayısı ve işledikleri alan (2016, %)

Yıl	Yalnız kendi arazisini işleten (zilyetlikle tutulan arazi dahil)		Hem kendi arazisini hem de başkasının arazisini işleten		Yalnız kira ile arazi işleten		Yalnız ortakçılık ve diğer şekillerde arazi işletenler	
	İşletme %	Tarım arazisi %	İşletme %	Tarım arazisi %	İşletme %	Tarım arazisi %	İşletme %	Tarım arazisi %
2001	85,8*	77,8**	10,5	18,6	1,8	1,7	1,7	2,0
2006	85,1	71,4	12,7	26,4	1,6	1,5	0,6	0,7
2016	79,5	59,9	17,1	36,4	3,0	3,2	0,4	0,5

Kaynak: TÜİK, (2016). * Yalnız kendi arazisini işleten işletme %81,3 ve yalnız zilyetlikle arazi işleten işletme %3,1. ** Yalnız kendi arazisini işleten işletmelerin tarım arazi %74, yalnız zilyetlikle arazi işleten işletmelerin tarım arazisi %2,1'dir.

Türkiye’de yalnız kendi arazisini işleten işletmeler 2001 yılında toplam işletmelerin yaklaşık %86’sını oluşturmakta ve bu işletmelerin işlettiği alanlar tüm tarım alanlarının yaklaşık %78’ini kapsamaktadır. Bu oran 2006 yılında %85’e, 2016 yılında ise yaklaşık %80’e gerilemiştir. Bu işletmelerin işlettiği tarım arazileri 2006 ve 2016 yıllarında sırasıyla toplam tarım arazilerinin yaklaşık %71 ve %60’ını oluşturmaktadır. Başka bir deyişle yalnız kendi arazisi üzerinde tarımsal faaliyetle istigal eden işletmelerin işlettikleri tarım alanları son yıllarda oransal olarak azalmaktadır.

Hem kendi arazisini hem de başkasının arazisini işleten işletme oranı 2001 yılında tüm işletmelerin %10’unu oluşturmakta iken, bu oran zamanla artarak 2016 yılında %17’ye yükselmiştir. Bu işletmelerin işlettikleri tarım arazisi de oransal olarak artarak, 2001 yılındaki %18’den 2006’da %26, 2016’da ise %36’ya yükselmiştir.

Tarımsal verimlilik açısından bir başka önemli husus da arazilerin parçalılık durumu ve ortalama parça büyüklüğüdür. 2016 yılı itibariyle Türkiye’de işletme başına tarım arazisi parça sayısı ve parça büyüklüğü Çizelge 2.10’da verilmiştir.

Çizelge 2.10. İşletme büyüklüğüne göre işletme başına düşen tarım arazisi parça sayısı ve tarım arazisi ortalama parça büyüklüğü (2016)

İşletme büyüklüğü (dekar) ⁽¹⁾	İşletme başına düşen tarım arazisi parça sayısı	Tarım arazisi ortalama parça büyüklüğü (dekar)
Toplam	5,9	12,9
<5	1,5	1,6
5-9	2,4	2,7
10-19	3,4	3,8
20-49	4,7	6,4
50-99	6,9	9,4
100-199	10,1	12,9
200-499	13,7	20,6
500-999	21,1	30,3
1000+	36,9	60,3

Kaynak: TÜİK, (2016).

Tarım arazilerinin parçalılık durumu bağlamında Türkiye’de tarımsal işletmelerin çok parçalı yapısı ön plana çıkmaktadır. Çizelge 2.10’da da görüldüğü üzere, 2016 yılında işletme başına düşen ortalama tarım arazisi parça sayısı 5,9, ortalama parça büyüklüğü ise 12,9 dekadır. İşletme büyüklüğü arttıkça ortalama tarım arazisi parça sayısı ve ortalama tarım arazisi parça büyüklüğü artmaktadır.

Çizelge 2.11’de Türkiye’de 2016 yılında hayvan sayısına göre işletmelerin büyüklüğü, işletme ve hayvan sayısı verileri gösterilmektedir.

Çizelge 2.11. Hayvan sayısına göre tarım işletmeleri ve hayvan varlığı dağılımı 2016 (%)

Hayvan Sayısı (Baş)	Büyükbaş		Küçükbaş	
	İşletme (%)	Hayvan (%)	İşletme (%)	Hayvan (%)
1-4	44,5	7,9	11,0	0,3
5-9	22,2	10,5	10,3	0,7
10-19	17,0	16,4	14,0	2,0
20-49	11,8	24,8	17,7	6,1
50-149	3,9	20,9	28,5	27,0
150-299	0,4	5,1	12,3	27,6
300 +	0,2	14,4	6,2	36,3

Kaynak: TÜİK, (2016).

Çizelge 2.11’den de görüldüğü gibi, büyükbaş hayvancılıkla uğraşan işletmeler içinde işletme sayısı olarak en kalabalık grup 1-4 hayvan sahibi işletmeler olup, bunlar toplam işletmelerin %44,5’ine, toplam hayvan varlığının ise %7,9’una sahiptir. Hayvan varlığı açısından en büyük grup ise toplam büyükbaş hayvan varlığının %25’ine sahip olan 20-49 hayvan sahibi işletmelerdir. Küçükbaş hayvan varlığına göre dağılıma bakıldığında, işletme sayısı açısından en büyük grubun %28,5 payla 50-149

hayvan sahibi işletmeler; hayvan sayısı açısından ise en büyük grubun %36,3 pay ile 300 ve daha fazla hayvan sahibi işletmeler olduğu görülmektedir.

2006 yılında yapılan Tarımsal İşletme Yapı Araştırmasına göre büyükbaş hayvan sahibi olan işletmelerin oranı %59,7 ile 1-4 hayvan sahibi işletmelerdir. Hayvan sayısı açısından en yüksek paya sahip grup %25,4 ile 10-19 hayvana sahip işletmelerdir. Küçükbaş hayvan sayısına göre ise en büyük işletme grubu %25,3 oran ile 20-49 hayvana sahip işletmeler grubudur. Hayvan sayısı açısından en büyük grup %36,1 oran ile 50-149 hayvan sahibi olan işletmelerdir (TÜİK, 2016). Buna göre 2006 yılından 2016 yılına kadar Türkiye’de büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık işletmelerinde ölçeğin nispeten büyüdüğünü ifade etmek mümkündür.

2.3. IPARD Desteği Alan AB’ye Aday² ve Potansiyel Aday Diğer Ülkelerin Kırsal ve Tarımsal Yapısı

Bu başlık altında IPARD programından yararlanan AB’ye aday Türkiye dışındaki diğer ülkeleri oluşturan Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, İzlanda, Kosova, Karadağ, Sırbistan ve Kuzey Makedonya’nın kırsal ve tarımsal yapılarına kısaca değinilmektedir. Bu ülkeler kırsal nüfus, kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı, tarımsal katma değer, GSYH’dan sektörlerin aldıkları pay, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin istihdamdaki payları gibi değişkenler yardımıyla incelenmektedir.

2003 yılında adaylık başvurusu yapan Hırvatistan, 3 Ekim 2005 tarihinde ülkemizle birlikte katılım müzakerelerine başlamıştır. Slovenya’nın çeşitli fasıllara yönelik blokajını kaldırmasının ardından tüm fasıllarını açıp kapatan Hırvatistan, 9 Aralık 2011 tarihinde Katılım Antlaşması’nı imzalamıştır. Hırvatistan’ın 2013 yılında üye olmasıyla AB, 28 üyeli bir Birlik haline gelmiştir (Acar ve Dikkaya, 2018: 97).

² Türkiye ile birlikte 2005 yılında katılım müzakerelerine başlayan Hırvatistan müzakere sürecini başarı ile tamamlayarak 2013 yılında AB’ye üye olmuştur. Kosova potansiyel aday ülkedir. İzlanda ise 2015 yılında AB’ye adaylık başvurusundan vazgeçmiştir (Dış İşleri Bakanlığı, AB Başkanlığı, 2024). Hırvatistan ve İzlanda IPA I (2007-2013) döneminde aday ülke statüsünde olduğu için bu ülkelere aday ülkeler içerisinde yer verilmiştir.

2.3.1. Arnavutluk

Yüzölçümü 28.750 km² olan Arnavutluk'un tarım alanı 11.363 km²'dir. Ülkenin tarım alanı, toplam alanın %41'ini oluşturmaktadır (World Bank, 2025). Arnavutluk'ta 2023 yılı itibariyle toplam tarım alanının %56,55'ini ekilebilir alanlar oluşturmaktadır ve toplam tarım alanının %18'si sulanabilmektedir. Arnavutluk'ta tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı sayısı 2012 yılı itibariyle 684.913'tür (FAOSTAT, 2025). Arnavutluk'ta toplam nüfus, kırsal nüfus ve kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı Çizelge 2.12'de verilmiştir.

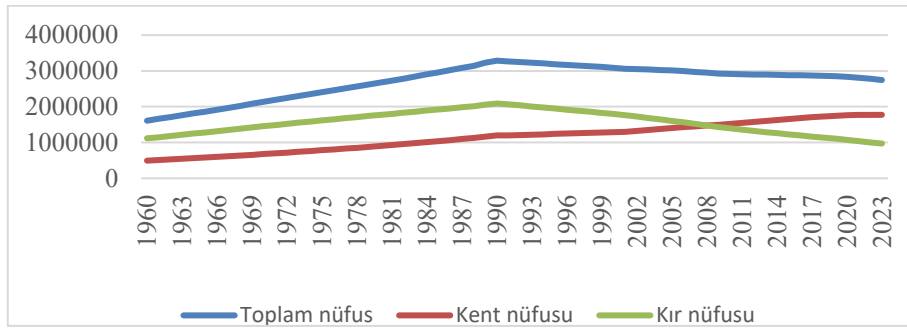
Çizelge 2.12. Arnavutluk'ta kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	1 608	1 114	69,29
1970	2 135	1 457	68,26
1980	2 671	1 769	66,24
1990	3 286	2 089	63,57
2000	3 089	1 799	58,26
2010	2 913	1 393	47,84
2020	2 837	1 075	37,89
2021	2 811	1 041	37,03
2022	2 777	1 005	36,20
2023	2 745	971	35,39

Kaynak: World Bank, (2025).

1960 yılında Arnavutluk'un toplam nüfusu 1,6 milyon, kırsal nüfusu 1,1 milyon olup, kırsal nüfus toplam nüfusun %69'unu oluşturmaktadır. 2023 yılı itibariyle ise Arnavutluk'un toplam nüfusu 2,7 milyona ulaşmış, kırsal nüfus ise azalarak 971 bin olmuş; buna bağlı olarak da kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı %35'e düşmüştür. Zamanla kayda değer bir düşüş göstermiş olmakla birlikte, Arnavutluk'ta kırsal nüfus oranının görece bir hayli yüksek olduğu ifade edilebilir.

Şekil 2.2'de Arnavutluk'un kır nüfusu, kent nüfusu ve toplam nüfusunun 1960-2023 yılları arasındaki değişimi yer almaktadır.

Şekil 2.2. Arnavutluk'un toplam nüfusu, kent ve kır nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, (2025).

Şekil 2.2 incelendiğinde Arnavutluk'un 1960 yılından 1990 yılına kadar kent, kır ve toplam nüfusunun arttığı görülmektedir. 1990 yılından 2023 yılına kadar ise kır nüfusu ve toplam nüfus giderek azalmıştır. Ancak bu dönemde kent alanlarında yaşayanların sayısının artma eğilimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Çizelge 2.13'te Arnavutluk'un 2000-2023 döneminde GSYH, tarımsal katma değer ve GSYH'nın sektörel dağılımı verileri yer almaktadır.

Çizelge 2.13. Arnavutluk'ta GSYH'nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	3	853	24,5	19,4	44,3
2010	11	2 141	18	24,9	44
2020	15	2 866	19,2	20,1	48,3
2021	18	3 208	18,4	20,7	47,9
2022	19	3 229	18,6	21,4	47,4
2023	23	3 819	18,3	21,2	48

Kaynak: World Bank, (2025), TÜİK, (2025a).

Çizelge 2.13'göre 2000 yılında Arnavutluk'un GSYH'sı 3 milyar ABD dolarıdır. Aynı yıl tarımsal üretim değeri ise 853 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektörünün GSYH'dan aldığı pay %24,5, sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH'daki payı ise sırasıyla %19,4 ve %44,3'tür. GSYH ve tarımsal üretim zamanla artarak 2023 yılında ülkenin GSYH'sı 23 milyar, tarımsal üretim değeri ise 3,8 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak bu dönemde tarım sektörünün GSYH içindeki payı azalarak %24,5'ten %18,3'e düşmüştür. Sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH'ya oranları ise artarak sırasıyla %21,2 ve %48 olmuştur.

Arnavutluk'ta istihdamın sektörel dağılımının gösterildiği Çizelge 2.14'e bakıldığında, GSYH'nın sektörel dağılımına benzer şekilde, 2000 yılından 2023 yılına kadar tarım sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdamdaki payı azalırken, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam istihdam içerisindeki payının arttığı görülmektedir. Nitekim 2000 yılında toplam istihdamın %50,4'ünü tarım sektörü, %11,8'ini sanayi sektörü ve %37,6'sını hizmet sektörü oluşturmaktadır. 2023 yılına gelindiğinde ise toplam istihdamın %34,8'inin tarım sektöründe, %21,1'i sanayi sektöründe, %43,9'unu hizmet sektöründe sağlandığı görülmektedir. Buna göre tarım sektörünün hem GSYH'daki ve hem de toplam istihdamdaki payının yıllar içerisinde azaldığı anlaşılmaktadır. Ancak tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı, GSYH'daki payına kıyasla yüksektir.

Çizelge 2.14. Arnavutluk'ta istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	50,4	42,1	36,2	36	35,3	34,8
Sanayi	11,8	20,5	20,6	20,9	21	21,1
Hizmet	37,6	37,3	43	43,1	43,6	43,9

Kaynak: World Bank, (2025).

2.3.2. Bosna Hersek

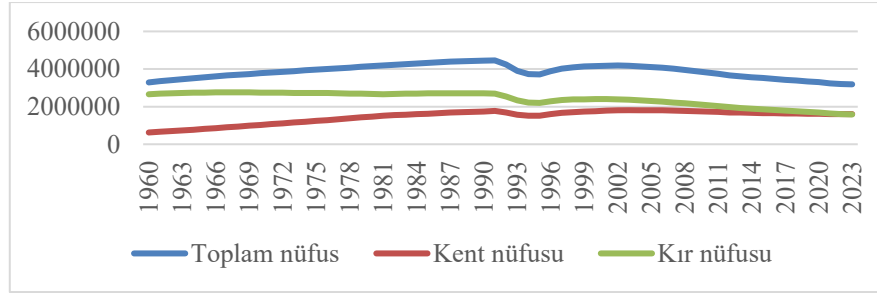
Toplam 51.209 km² yüzölçümüne sahip bir ülke olan Bosna Hersek'in toplam tarım alanı 22.630 km²'dir (%44) (World Bank, 2025). Ülkenin toplam tarım alanının %33,24'ünü ekilebilir alanlar oluşturmaktadır. Bosna Hersek'in toplam nüfusu, kent nüfusu ve kır nüfusuna ilişkin bilgilere Çizelge 2.15'te ve Şekil 2.3'te yer verilmiştir.

Çizelge 2.15. Bosna Hersek'te kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	3 281	2 656	80,96
1970	3 773	2 746	72,80
1980	4 148	2 673	64,46
1990	4 448	2 702	60,75
2000	4 159	2 396	57,61
2010	3 811	2 075	54,44
2020	3 299	1 682	50,98
2021	3 244	1 641	50,58
2022	3 204	1 607	50,16
2023	3 185	1 583	49,73

Kaynak: World Bank, (2025).

Çizelge 2.15'te görüldüğü üzere 1960 yılında Bosna Hersek'te toplam nüfus yaklaşık 3,3 milyon, kır nüfusu 2,7 milyondur. 2000 yılında toplam nüfusun %81'i kırsal alanda yaşamaktadır. 2023 yılına kadar Bosna Hersek'te kırsal alanda yaşayanların toplam nüfus içerisindeki oranının düştüğü görülmektedir. 2023 yılına gelindiğinde bu oran %49,7'ye gerilemiştir. 2023 yılı itibariyle Bosna Hersek'in toplam nüfusu yaklaşık 3,2 milyon, kır nüfusu 1,6 milyondur.

Şekil 2.3. Bosna Hersek'in toplam, kent ve kır nüfusu

Kaynak: World Bank, (2025).

Nüfusun yıllar içerisindeki değişimi dikkate alındığında, toplam nüfusun 1990 yılında en yüksek sayıya ulaştığı, 1990 yılına kadar kent nüfusunun arttığı, kır nüfusunun ise önemli bir değişim göstermediği görülmektedir. 1990 yılı sonrasında ise toplam nüfus ve kır nüfusu azalırken kent nüfusunda büyük bir değişim olmamıştır. Ülkede kırsal nüfusun oranı azalmış, kentsel nüfusun oranı artmıştır. 2023 yılında kentsel alanda yaşayanların sayısı ile kırsal alanda yaşayanların sayısı neredeyse birbirine eşittir (Şekil 2.3).

Çizelge 2.16'da Bosna Hersek'in 2000-2023 döneminde GSYH, tarımsal katma değer ve GSYH'nın sektörel dağılımı sunulmaktadır.

Çizelge 2.16. Bosna Hersek'te GSYH'nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	5	501	9	21,5	54,3
2010	17	1 167	6,7	22,4	55,5
2020	20	1 196	5,9	23,7	54,6
2021	23	1 188	5	24,7	53,8
2022	24	1 184	4,8	24,6	54,5
2023	27	1 287	4,6	23,7	55,8

Kaynak: World Bank, (2025).

Bosna Hersek'in 2000 yılı itibariyle GSYH'sı 5 milyar, tarımsal üretim değeri ise 501 milyon ABD dolarıdır. GSYH'da tarım, hizmet ve sanayi sektörünün payları sırasıyla %9, %54,3 ve %21,5'tir. 2000 yılından 2023 yılına kadar Bosna Hersek'in GSYH'sı ve tarımsal üretim değeri artarak, GSYH 27 milyar, tarımsal üretim değeri 1,3 milyar dolara ulaşmıştır. Söz konusu dönemde tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı ise azalmıştır. Bu oran 2000 yılında %9 iken 2023 yılında %4,6 olmuştur. 2023 yılı itibariyle GSYH'dan hizmet sektörünün aldığı pay %55,8, sanayi sektörünün aldığı pay ise %23,7'dir.

Bosna Hersek'te tarım, hizmet ve sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payları Çizelge 2.17'de yer almaktadır.

Çizelge 2.17. Bosna Hersek'te istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	19,4	19,6	12,7	17,4	16,8	17,5
Sanayi	36,6	30,8	33,0	30,5	30,9	30,6
Hizmet	43,8	49,4	54,2	51,9	52,1	51,7

Kaynak: World Bank, (2025).

Buna göre, 2000 yılından 2023 yılına kadar tarım ve sanayi sektörlerinin toplam istihdamdaki payı azalırken, hizmet sektörünün istihdamdan aldığı pay artmıştır. 2000 yılında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin istihdamdaki payları sırasıyla %19,4, %36,6 ve %43,8'dir. 2023 yılında ise bu oranlar tarım sektöründe %17,5, sanayi sektöründe %30,6 ve hizmet sektöründe %51,7 olmuştur.

2.3.3. Hırvatistan

Yüzölçümü 56.594 km² olan Hırvatistan'ın tarım alanı 14.760 km²'dir. Ülkenin toplam alanının %26'sını tarım alanı oluşturmaktadır (World Bank, 2025). Hırvatistan'da 2023 yılı itibariyle toplam tarım alanının %58,41'ini ekilebilir alanlar oluşturmakta ve toplam tarım alanının yaklaşık %2'si sulanabilmektedir. Ülkede 2020 yılı itibariyle 305.700 hane tarımsal faaliyetle uğraşmaktadır (FAOSTAT, 2025).

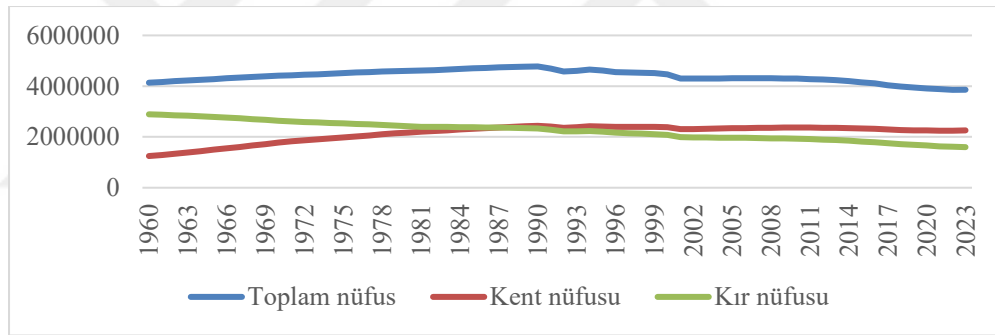
Hırvatistan'ın 1960-2023 yılları arasındaki dönemde toplam ve kır nüfusuna ilişkin bilgilere Çizelge 2.18 ve Şekil 2.4'te yer verilmiştir.

Çizelge 2.18. Hırvatistan’da kır nüfusu, (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	4 140	2 891	69,85
1970	4 412	2 638	59,80
1980	4 599	2 424	52,72
1990	4 777	2 339	48,96
2000	4 468	2 080	46,57
2010	4 295	1 926	44,85
2020	3 914	1 661	42,45
2021	3 878	1 633	42,12
2022	3 855	1 610	41,78
2023	3 859	1 598	41,43

Kaynak: World Bank, (2025).

Çizelge 2.18’e göre 1960 yılında Hırvatistan’ın toplam nüfusu 4,1 milyondur ve bu nüfusun 2,9 milyonu (yaklaşık %69,9’u) kırsal alanda yaşamaktadır. 2023 yılında ise toplam nüfus 3,9 milyona, kırsal nüfus ise 1,6 milyona düşmüştür ve kırsal nüfus toplam nüfusun %41,4’ünü oluşturmaktadır.

Şekil 2.4. Hırvatistan’ın toplam nüfusu, kent ve kır nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, 2025.

Şekil 2.4’te Hırvatistan’da 1990 yılından 2023 yılına kadar toplam nüfusun ve kırsal nüfusun azaldığı ancak kent nüfusunda önemli bir değişim olmadığı görülmektedir.

Hırvatistan’ın 2000-2023 döneminde GSYH, tarımsal üretim değeri, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH içerisindeki payları Çizelge 2.19’da yer almaktadır.

Çizelge 2.19. Hırvatistan'da GSYH'nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	22	1 099	5	24,2	53,6
2010	58	2 149	3,6	21,3	59,9
2020	57	1 813	3,1	20,5	59,2
2021	69	2 318	3,3	20	58,8
2022	71	2 415	3,1	19,8	60,6
2023	84	2 833	3	18,8	61,2

Kaynak: World Bank, (2025) TÜİK (2025a).

Hırvatistan'ın 2000 yılında GSYH'sı 22 milyar, tarımsal üretim değeri 1,1 milyar ABD dolarıdır. GSYH içerisinde tarım sektörünün payı %5, sanayi sektörünün payı %24,2 ve hizmet sektörünün payı %53,6'dır. Hırvatistan'da GSYH'dan tarım sektörünün aldığı payın düşük olduğu görülmektedir. 2023 yılına dek Hırvatistan'ın hem GSYH'sı hem de tarımsal üretim değeri artarak GSYH'sı 84 milyar, tarımsal üretim değeri 2,8 milyar dolara ulaşmıştır. 2023 yılında GSYH'da tarım sektörünün payı %3, sanayi sektörünün payı %18,8 ve hizmet sektörünün payı %61,2'dir.

Hırvatistan'da 2000-2023 döneminde toplam istihdamda tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin payı Çizelge 2.20'de verilmiştir.

Çizelge 2.20. Hırvatistan'da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	16,4	14,2	6,4	6,8	5,9	4,6
Sanayi	29,2	27,4	28,2	28,8	28,4	27,4
Hizmet	54,2	58,2	65,2	64,4	65,7	67,8

Kaynak: World Bank, (2025).

Hırvatistan'da 2000 yılında istihdam edilenlerin %16,4'ü tarım sektöründe, %29,2'si sanayi sektöründe, %54,2'si hizmet sektöründedir. 2023 yılında toplam istihdam içerisinde tarım sektörünün payı %4,6, sanayi sektörünün payı %27,4 ve hizmet sektörünün payı %67,8 olmuştur.

2.3.4. İzlanda

Yüzölçümü 103.000 km² olan İzlanda'nın toplam tarım alanı 18.720 km²'dir. Ülkenin toplam alanının yaklaşık %18'ini tarım alanı oluşturmaktadır (World Bank, 2025). Toplam tarım alanının %7,39'unu ekilebilir alanların oluşturduğu ülkede fiilen

sulanan alan yok denecek kadar azdır. Tarımla uğraşan hanehalkı ise 2010 yılı itibariyle 1.930'dur (FAOSTAT, 2025).

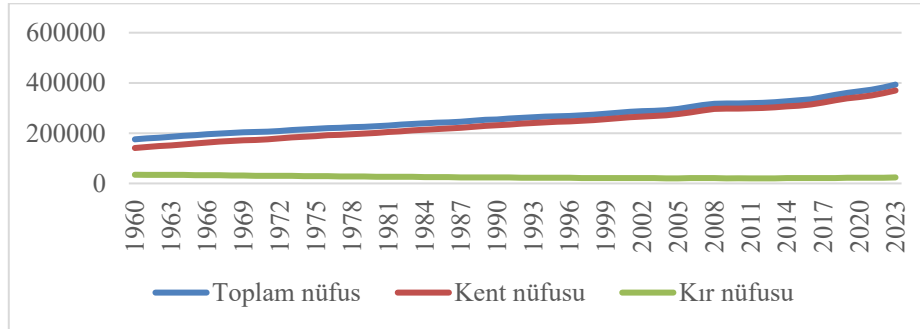
İzlanda'nın 1960-2023 dönemindeki nüfusuna ilişkin bilgilere Çizelge 2.21 ve Şekil 2.5'te yer verilmiştir.

Çizelge 2.21. İzlanda'da kırsal nüfus, 1960-2023

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	175 574	34 588	19,7
1970	204 438	30 870	15,1
1980	228 138	26 783	11,74
1990	254 826	23 571	9,25
2000	281 205	21 369	7,60
2010	318 041	20 437	6,43
2020	366 463	22 362	6,10
2021	372 520	22 560	6,06
2022	382 003	22 951	6,01
2023	393 349	23 436	5,96

Kaynak: World Bank, (2025).

1960 yılında İzlanda'nın toplam nüfusu 175 bin, kırsal nüfusu 34 bindir. 2023 yılında ise İzlanda'da toplam nüfus artarak 393 bine ulaşmış, kırsal nüfus ise azalarak 23 bin olmuştur. 1960 yılında kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı %19,7 iken 2023 yılında bu oran %6 olmuştur.

Şekil 2.5. İzlanda'da toplam nüfus, kent ve kır nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, 2025.

Şekil 2.5'te İzlanda'da 1960 yılından 2023 yılına kadar toplam nüfus ve kent nüfusu artarken kırsal nüfusun görece azaldığı görülmektedir.

Çizelge 2.22'de İzlanda'nın 2000-2023 döneminde GSYH, tarımsal katma değer, GSYH'nın sektörel dağılımı verileri yer almaktadır.

Çizelge 2.22. İzlanda’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	9	629	6,9	22,8	56,7
2010	13	864	6,2	22	61,7
2020	21	1 003	4,6	20,1	65,1
2021	25	1 127	4,3	20,3	64,8
2022	28	1 222	4,2	21,2	64,3
2023	31	1 195	3,8	21	64,6

Kaynak: World Bank, (2025).

İzlanda’nın GSYH’sı 2000 yılı itibariyle 9 milyar, tarımsal üretim değeri 629 milyon ABD dolarıdır. GSYH’nın sektörel dağılımı incelendiğinde, 2000 yılında GSYH içerisinde tarım sektörünün payının %6,9, sanayi sektörünün payının %22,8 ve hizmet sektörünün payının %56,7 olduğu görülmektedir. 2023 yılına gelindiğinde ise bu oranlar tarım sektöründe %3,8, sanayi sektöründe %21 ve hizmet sektöründe %64,6 olmuştur.

İzlanda’da sektörler itibariyle istihdama ilişkin bilgilere Çizelge 2.23’te yer verilmiştir.

Çizelge 2.23. İzlanda’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	8,7	5,6	4	4	4,1	3,7
Sanayi	22,1	18,4	17,9	18,9	18	18,3
Hizmet	69,2	76	78	77,1	77,9	78

Kaynak: World Bank, (2025).

İzlanda’da 2000 yılında toplam çalışanların %8,7’si tarım, %22,1’i sanayi ve %69,2’si hizmet sektöründe istihdam edilmiştir. 2023 yılında ise toplam istihdam içerisinde tarım sektörünün payı %3,7, sanayi sektörünün payı %18,3 ve hizmet sektörünün payı %78’dir. İzlanda’da 2000 yılından 2023 yılına kadar toplam istihdamda tarım ve sanayi sektörünün payları azalırken hizmet sektörünün payının arttığı görülmektedir (Çizelge 2.23).

2.3.5. Kosova

Yüzölçümü 10.887 km² olan Kosova’nın toplam nüfusu 1,9 milyondur (CIA, 2025). Kosova’nın GSYH, tarımsal üretim değeri ve GSYH’nın sektörel dağılımı Çizelge 2.24’te yer almaktadır.

Çizelge 2.24. Kosova’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2010-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2010	5	505	9,45	27,1	45,8
2020	7	568	7,3	27,5	47,6
2021	9	651	6,9	27,4	45,8
2022	9	691	7,3	27,2	45,6
2023	10	755	7,2	26,3	46,5

Kaynak: World Bank, (2025).

2010 yılında GSYH’sı 5 milyar, tarımsal üretim değeri 505 milyon ABD doları olan Kosova’nın 2023 yılı itibariyle GSYH’sı 10 milyar, tarımsal üretim değeri 755 milyon dolardır. GSYH’nın sektörel dağılımı incelendiğinde; 2010 yılında GSYH içerisinde tarım sektörünün payının %9,5, sanayi sektörünün payının %27,1 ve hizmet sektörünün payının %45,8 olduğu görülmektedir. 2023 yılı itibariyle GSYH içerisinde tarım sektörünün payı %7,2, sanayi sektörünün payı %26,3 ve hizmet sektörünün payı %46,5 olmuştur. Bu verilere göre 2010 yılından 2023 yılına kadar Kosova’da GSYH’nın sektörel dağılımında büyük bir değişim olmadığı anlaşılmaktadır.

2.3.6. Karadağ

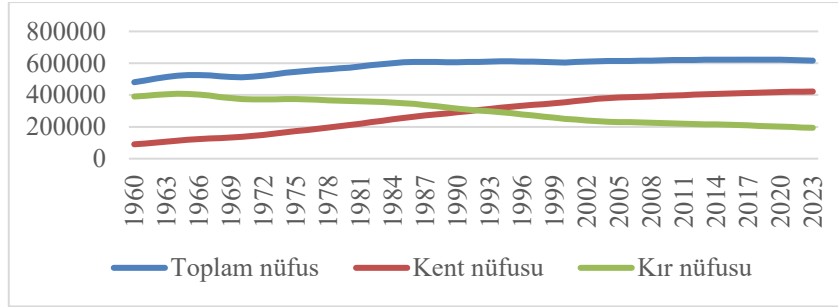
Yüzölçümü 13.810 km² olan Karadağ’ın tarım alanı 2.556 km²’dir. Ülkenin toplam alanının yaklaşık %19’unu tarım alanı oluşturmaktadır (World Bank, 2025). Karadağ’da 2023 yılı itibariyle toplam tarım alanının %3,43’ünü ekilebilir alanlar oluşturmaktadır. 2010 yılı itibariyle ülkede 49.380 hane tarımla uğraşmaktadır (FAOSTAT, 2025). Karadağ’ın 1960-2023 döneminde toplam ve kırsal nüfusuna ilişkin bilgiler Çizelge 2.25’te ve Şekil 2.6’da yer almaktadır.

Çizelge 2.25. Karadağ’da kırsal nüfus, 1960-2023

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	480 579	390 288	81,21
1970	512 407	374 810	73,15
1980	572 608	361 814	63,19
1990	606 372	315 089	51,96
2000	604 950	250 788	41,45
2010	619 428	222 127	35,86
2020	621 306	201 999	32,51
2021	619 211	199 225	32,17
2022	617 213	196 496	31,84
2023	616 177	194 083	31,50

Kaynak: World Bank (2025).

1960 yılında Karadağ'ın toplam nüfusu yaklaşık 480 bin, kırsal nüfusu 390 bindir; dolayısıyla toplam nüfusun %81'ini kır nüfusu oluşturmaktadır. 2023 yılında ise Karadağ'da toplam nüfus artarak 616 bine ulaşırken, aynı dönemde kırsal nüfus hem sayısal hem de oransal olarak azalmıştır. Böylece 2023 yılı itibariyle toplam nüfusun %31,5'inin kırsal alanda yaşadığı ve kırsal nüfusun 194 bin olduğu görülmektedir.

Şekil 2.6. Karadağ'da toplam nüfus, kent ve kır nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, 2025.

Şekil 2.6'da Karadağ'da 1960 yılından 2023 yılına kadar toplam nüfus ve kentsel nüfus artarken kırsal nüfusun azaldığı görülmektedir.

Çizelge 2.26'da Karadağ'da GSYH, tarımsal üretim değeri ve GSYH'nın sektörel dağılımına yer verilmiştir.

Çizelge 2.26. Karadağ'da GSYH'nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/GSYH (%)	Hizmet sektörü/GSYH (%)
2000	984	111	11,3	21,3	58,2
2010	4 142	318	7,7	17,1	58,6
2020	4 769	360	7,6	17,3	58
2021	5 861	378	6,5	14,8	59,9
2022	6 229	376	6	13	61,5
2023	7 530	412	5,6	11,9	62,4

Kaynak: World Bank, (2025), TÜİK, (2025a).

Karadağ'ın 2000 yılında 984 milyon ABD doları olan GSYH'sı 2023 yılında 7,5 milyar dolar olmuştur. Ülkenin tarımsal üretim değeri ise 2000 yılında 111 milyon dolar iken 2023 yılında 412 milyon dolar olmuştur. Söz konusu dönemde her iki değerin de arttığı görülmektedir. Ancak tarımsal üretimdeki artış hızı GSYH'nın artış hızının gerisinde kalmıştır. 2000 yılında tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı

%11,3 iken bu oran 2023 yılında %5,6'dır. 2000 yılında sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH'daki payları sırasıyla %21,3 ve %58,2'dir. 2023 yılında sanayi sektörünün GSYH'daki payı azalarak %11,9 olurken, hizmet sektörünün payı ise artarak %62,4 oranına ulaşmıştır.

Çizelge 2.27'de tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam istihdamdaki paylarına yer verilmiştir.

Çizelge 2.27. Karadağ'da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	10,4	5,6	7,5	6,3	6,1	6
Sanayi	24,3	18,5	18,4	16,9	16,3	16,1
Hizmet	65,3	75,9	74,1	76,6	77,5	77,8

Kaynak: World Bank, (2025).

Karadağ'da 2000 yılında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam istihdamdaki payları sırasıyla %10,4, %24,3 ve %65,3'tür. Toplam istihdam içerisinde tarım ve sanayi sektörlerinin payları düşerek 2023 yılında bu oranlar tarım sektöründe %6, sanayi sektöründe %16,1 olmuştur. Hizmet sektörünün toplam istihdamdaki payı ise yükselerek 2023 yılında %77,8 oranında gerçekleşmiştir.

2.3.7. Sırbistan

84.990 km² yüzölçümüne sahip bir ülke olan Sırbistan'ın tarım alanı 34.850 km² olup ülke topraklarının %41'ini tarım alanı oluşturmaktadır (World Bank, 2025). 2023 yılı itibariyle toplam tarım alanının 76,65'ini ekilebilir alanların oluşturduğu Sırbistan'da sulanabilir tarım alanının payı yaklaşık %1'dir. 2012 yılı itibariyle Sırbistan'da 797 bin 199 hane tarımsal faaliyetle uğraşmaktadır (FAOSTAT, 2025).

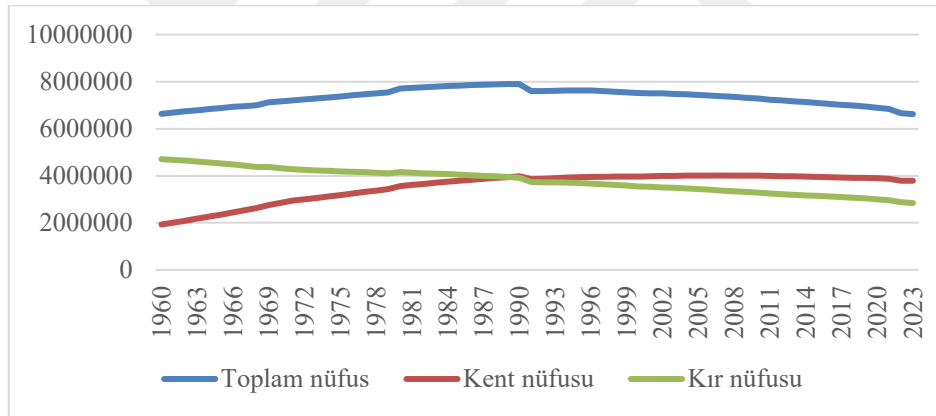
Sırbistan'da 1960-2023 döneminde nüfusa ilişkin bilgilere Çizelge 2.28'de ve Şekil 2.7'de yer verilmiştir.

Çizelge 2.28. Sırbistan’da kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	6 638	4 709	70,94
1970	7 164	4 317	60,26
1980	7 709	4 151	53,85
1990	7 897	3 917	49,61
2000	7 516	3 550	47,23
2010	7 291	3 281	45,01
2020	6 899	3 004	43,55
2021	6 834	2 962	43,35
2022	6 664	2 874	43,13
2023	6 623	2 840	42,89

Kaynak: World Bank, (2025).

Sırbistan’ın 1960 yılında 6 milyon 638 bin olan nüfusu 2023 yılında fazla değişmeyerek 6 milyon 623 bin olmuştur. Ülkenin kırsal nüfusu 1960 yılında 4,7 milyondur. 2023 yılında ise kırsal nüfus azalarak 2,8 milyon olmuştur. Toplam nüfus içerisinde kırsal nüfusun oranı 1960 yılında %70,9 iken 2023 yılında bu oran %42,9 olmuştur.

Şekil 2.7. Sırbistan’da toplam nüfus, kent ve kırsal nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, 2025.

Sırbistan’ın toplam nüfusu 1960 yılından 1990 yılına kadar artmış o yıldan sonra toplam nüfus 2023 yılına kadar giderek azalmıştır. Sırbistan’da kırsal nüfusun 1960 yılından 2023 yılına kadar azalış eğilimini sürdürdüğü, kentsel nüfusun ise 1990 yılına kadar artarken, 1990 yılından 2023 yılına kadar önemli bir değişim göstermediği görülmektedir (Şekil 2.7).

Çizelge 2.29’da Sırbistan’da GSYH, tarımsal katma değer ve sektörler itibariyle GSYH yer almaktadır.

Çizelge 2.29. Sırbistan’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım Sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	7	1 074	17,1	35,3	40,3
2010	43	2 662	6,6	25,3	51,7
2020	55	2 823	6,3	24,9	51,9
2021	66	3 411	6,3	25	51,4
2022	66	3 565	6,5	25,6	52
2023	81	3 080	5,2	26,4	51,2

Kaynak: World Bank, (2025), TÜİK (2025a).

Sırbistan’ın 2000 yılında GSYH’sı 7 milyar, tarımsal üretim değeri 1 milyar ABD dolarıdır. Sırbistan’da GSYH ve tarımsal üretim değeri artarak 2023 yılında GSYH 81 milyar dolara, tarımsal üretim değeri 3 milyar dolara ulaşmıştır. Sırbistan’da 2000 yılında GSYH’da tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin payları sırasıyla %17,1, %35,3 ve %40,3’tür. 2023 yılında ise GSYH’da tarım sektörü %5,2, sanayi sektörü %26,4 ve hizmet sektörü %51,2’lik paya sahiptir.

Çizelge 2.30’da Sırbistan’da toplam istihdamın sektörel dağılımına yer verilmiştir.

Çizelge 2.30. Sırbistan’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023 (%)

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	26,9	22,3	14,6	14,1	19,4	19,5
Sanayi	26,5	25,6	27,9	28,9	28,2	28,2
Hizmet	46,6	52,1	57,5	57,1	52,2	52,6

Kaynak: World Bank, (2025), TÜİK, (2025a).

Sırbistan’da 2023 yılında toplam istihdamdan en fazla payı %52,6 ile hizmet sektörü almıştır. Aynı yıl toplam istihdamda tarım sektörünün payı %19,5, sanayi sektörünün payı %28,2’dir.

2.3.8. Kuzey Makedonya

Yüzölçümü 25.713 km² olan Kuzey Makedonya’nın tarım alanı 12.600 km² olup ülke topraklarının yaklaşık %49’unu oluşturmaktadır (World Bank, 2025). 2023 yılı itibariyle toplam tarım alanının %33,25’ini ekilebilir alanların oluşturduğu ülkede -erişilebilen veriler bağlamında- 2016 yılı itibariyle toplam tarım alanının yaklaşık

%7'si sulanabilmektedir. 2010 yılı itibariyle ülkede 471.069 hane tarımsal faaliyetle uğraşmaktadır (FAOSTAT, 2025).

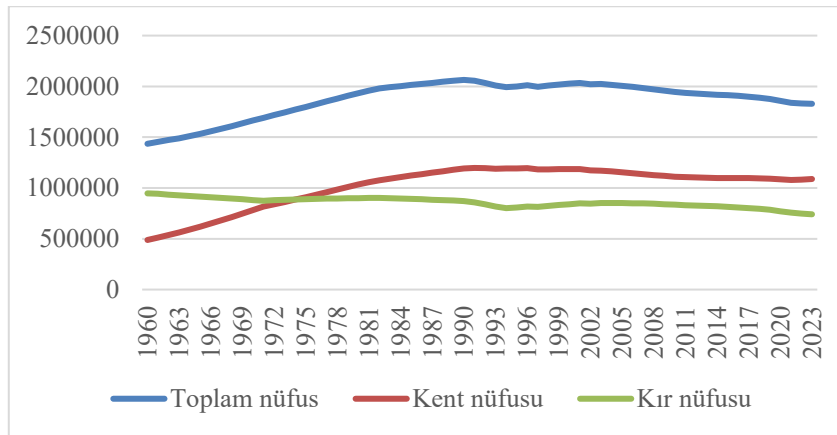
Kuzey Makedonya'nın nüfusuna ilişkin bilgilere Çizelge 2.31'de ve Şekil 2.8'de yer verilmiştir.

Çizelge 2.31. Kuzey Makedonya'da kırsal nüfus (bin kişi, 1960-2023)

Yıl	Toplam nüfus	Kırsal nüfus	Kırsal nüfus oranı (%)
1960	1 435	946	65,98
1970	1 664	880	52,92
1980	1 933	899	46,53
1990	2 063	871	42,21
2000	2 026	839	41,45
2010	1 946	835	42,91
2020	1 856	770	41,52
2021	1 837	757	41,21
2022	1 831	748	40,88
2023	1 827	740	40,52

Kaynak: World Bank, (2025).

Kuzey Makedonya'nın 1960 yılında toplam nüfusu 1,4 milyon, kırsal nüfusu 946 bindir. Böylece toplam nüfusun yaklaşık %66'sını kırsal alanda yaşayanlar oluşturmaktadır. 2023 yılında ise toplam nüfus 1,8 milyon olurken kırsal nüfus 740 bin olmuş, böylece toplam nüfus içerisinde kırsal nüfusun payı %40,5 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 2.8. Kuzey Makedonya'da toplam nüfus, kent ve kır nüfusu, 1960-2023

Kaynak: World Bank, 2025.

Şekil 2.8'de 1960 yılından 1990 yılına kadar Kuzey Makedonya'nın toplam nüfusu ve kentsel nüfusunun arttığı, sonrasında her iki nüfusun da önemli bir değişim göstermediği, kırsal nüfusun ise 1960 yılından sonra azaldığı görülmektedir.

Çizelge 2.32’de Kuzey Makedonya’da GSYH, tarımsal üretim değeri ve GSYH’nın sektörel dağılımına yer verilmiştir.

Çizelge 2.32. Kuzey Makedonya’da GSYH’nın sektörel dağılımı (cari fiyatlarla, 2000-2023)

Yıl	GSYH (Milyar ABD doları)	Tarım Sektörü (Milyon ABD doları)	Tarım sektörü/ GSYH (%)	Sanayi sektörü/ GSYH (%)	Hizmet sektörü/ GSYH (%)
2000	3	380	10,1	21,4	52,8
2010	9	952	10,1	21	55,1
2020	12	1 059	8,6	22,7	56,6
2021	14	1 000	7,1	22,6	56,7
2022	13	1 014	7,4	22,2	56,8
2023	15	1 044	7	21,4	58,2

Kaynak: World Bank, (2025), TÜİK, (2025a).

Kuzey Makedonya’nın 2000 yılında 3 milyar ABD doları olan GSYH’sı 2023 yılında 15 milyar dolar olmuştur. Ülkede 2000 yılında 380 milyon dolar olan tarımsal üretim değeri 2023 yılında 1 milyar dolara ulaşmıştır. 2023 yılında GSYH’da tarım sektörünün payı %7, sanayi sektörünün payı %21,4 ve hizmet sektörünün payı %58,2’dir.

Çizelge 2.33’te Kuzey Makedonya’da istihdamın sektörler itibariyle dağılımına yer verilmiştir.

Çizelge 2. 33. Kuzey Makedonya’da istihdamın sektörel dağılımı, 2000-2023

Yıl	2000	2010	2020	2021	2022	2023
Tarım	24,7	18,1	11,6	11,1	9,7	9,2
Sanayi	34,3	29,3	31	30,9	30,4	30,1
Hizmet	41	52,5	57,4	58	59,9	60,5

Kaynak: World Bank, (2025).

Buna göre, Kuzey Makedonya’nın toplam istihdamında tarım istihdamının payı 2000 yılında %24,7, 2023 yılında %9,2’dir. Sanayi istihdamının toplam istihdamdaki payı 2000 yılında %34,3, 2023 yılında %30,1’dir. Hizmet sektörünün istihdamdaki payı ise 2000 yılında %41 iken 2023 yılında yükselerek %60,5 olarak gerçekleşmiştir.

Özetle AB üyeliğine aday, potansiyel aday ya da IPARD desteğinden yararlanarak AB’ye üye olmuş ülkelerin büyük çoğunluğunda tarımın GSYH içindeki, tarımsal istihdamın da toplam istihdam içindeki payının 2000-2023 döneminde

giderek azaldığı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, bu ülkelerin bazılarında söz konusu payların gelişmiş ülkelere kıyasla hâlâ kayda değer oranda daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu koşullar çerçevesinde IPARD desteklerinin söz konusu ülkelerde bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılmasına ve kırsal kalkınmaya katkı sağlaması beklenebilir.

İzleyen bölümde Türkiye’de kırsal alanların kalkınmasına yönelik olarak ulusal ve uluslararası kaynaklarla oluşturulan politikalar ve programlar ile AB’nin birlik üyeliğine aday veya potansiyel aday ülkelere uyguladığı kırsal kalkınma politikaları ve programları incelenmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ ve TÜRKİYE’DE UYGULANAN KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARI ve PROGRAMLARI

Kırsal kalkınma her ülkenin üzerinde önemle durduğu bir mesele olmakla beraber daha çok gelişmekte olan ülkeleri alâkadar etmektedir. Bu kapsamda pek çok ülke kırsal alanların kalkınmasına yönelik politikalar oluşturmakta, stratejiler geliştirmektedir. Bu politikalar doğrultusunda çeşitli program ve projeler oluşturulmaktadır. Türkiye’de de kırsal kalkınmaya yönelik politikalar oluşturulmakta ve çok sayıda proje ve program yürütülmektedir. AB üyeliğine aday olan Türkiye AB’nin aday ve potansiyel aday ülkelere IPA programı ile sağladığı mali yardımlardan yararlanmaktadır. Bu yardım konularından biri de kırsal kalkındır. Kırsal kalkınma (IPA-RD), IPA’nın bileşenlerinin sonuncusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde AB’nin kırsal kalkınma politikaları ve programları, Türkiye’nin kırsal kalkınma politikası ve ulusal ve uluslararası kaynaklarla oluşturulan programlar ve IPA programı açıklanmaktadır.

3.1. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Politikaları ve Programları

Türkiye’de kırsal kalkınmaya yönelik politikalar Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. O dönemlerde Türkiye’de kırsal nüfusun kent nüfusuna kıyasla oldukça fazla olması ve ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde tarım sektöründe gerçekleşmesi nedeniyle kırsal ve tarımsal kalkınmaya oldukça önem verilmiştir (Ökten ve Çeken, 2008: 15). O dönemlerde kırsal kalkınmaya yönelik politikalar, tarım sektörü ve diğer sektörlerdeki hizmetlerin köye ulaştırılması şeklindeydi. Türkiye’de kırsal nüfusun giderek önemli ölçüde azalması ile birlikte kırsal kalkınmaya yönelik politikalar zamanla değişmiştir (Doğan ve Yardımcı, 2019: 26).

1940’lı yıllardan 1960’lı yıllara dek kırsal kalkınma modeli, tarımsal kalkınmaya dayanmaktadır. Bu modelde tarımsal üretimin, tarımda verimliliğin ve makineleşmenin artırılmasına ağırlık verilmiştir. 1960’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar kırsal alanda gelişen bölgeler oluşturmak amaçlanmış ve bölgesel kalkınma yaklaşımları ön plana çıkmıştır. Bu dönemde kırsal alanların kalkınmasını tarımsal

kalkınma olarak gören anlayış, zamanla yerini tarım dışı sektörün gelişimini dikkate alan, bölgesel kalkınmaya odaklanan bir anlayışa bırakmıştır (Furat, 2013: 599).

1980 sonrası dönemde tarımsal desteklerin az ve tarımsal üretim ile sağlanan gelirin düşük olması kırsal alanda yaşayan nüfusun azalmaya başlamasına neden olmuştur. Bu süreçte kırsal alanların gelişiminin kentlerin gerisinde kalması ve kırsal nüfusun giderek azalması ile birlikte bölgelerarası gelişmişlik farklarının artması kırsal kalkınma sorununu yeni bir aşamaya getirmiştir (Çekiç ve Ökten, 2009: 204). Ayrıca bu dönemde dünyada neoliberal politikaların uygulanmaya başlanması kırsal kalkınmaya yönelik politikaların da değişimine sebep olmuştur. Kırsal kalkınma politikalarında yaşanan değişimin diğer nedenleri de 1990'lı yıllarda AB'ye katılıma hazırlık reformları ve AB'ye uyum sağlamaya yönelik yapılan çalışmalardır. AB'ye uyum için başlangıçta bir kırsal kalkınma stratejisinin hazırlanması ve sonrasında uygun idarî yapıların oluşturulması planlanmıştır (Yenigül, 2017: 20-21).

1990'larda uygulanan AB kırsal kalkınma politikasının amacı, tarımda rekabet gücünü artırmak ve kırsal alanların kalkınmalarının sürdürülebilir olmasını sağlamaktır. Türkiye'de kırsal kalkınma politikaları 2000'li yıllardan itibaren daha geniş boyutlu bir çerçevede ele alınmaktadır. Bunun başlıca nedenleri, AB'ye uyum, kırsal alan ve tarımın çok fonksiyonlu yapıda görülmesi ve tarıma yönelik destek ve sübvansiyon politikasındaki değişim olarak görülmektedir (UKKS, 2014: 11).

Türkiye'de bölgesel kalkınma ve ülke genelinin kalkınmasında kırsal kalkınma oldukça önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de kırsal kalkınmaya yönelik pek çok program/proje oluşturulmaktadır. Söz konusu programların bir kısmı ulusal, bir kısmı ise uluslararası kaynaklarla oluşturulan programlardır.

3.1.1.Ulusal Kırsal Kalkınma Politikaları ve Programları

Türkiye'de kırsal kalkınmaya yönelik programların/projelerin oluşturulması ve uygulanmasından sorumlu kuruluş Tarım ve Orman Bakanlığıdır. Kırsal kalkınma desteklerine yönelik açıklamalar Tarım Kanunu'nun 19. maddesinde yer almaktadır. Türkiye'de Tarım Kanunu'nun 19. maddesine göre kırsal kesimde altyapı vb. diğer

hizmetleri sağlayacak, sosyal yapıyı geliştirecek, geliri artıracak ve çeşitlendirecek, her sektörde istihdamı geliştirecek uygulamalar Tarım Bakanlığı tarafından yapılır. Kırsal kalkınmanın sağlanmasında kırsal istihdamı artıracak tüm sektörlerde yapılacak ekonomik yatırımlara öncelik verilmektedir. Kırsal kalkınma destekleri kapsamında uygulanan projelerde temel ilkeler, işletme sistemlerinin modernizasyonu, sürdürülebilirlik, tabandan tavana yaklaşım ve katılımcılıktır (Resmî Gazete, 2006). Türkiye’de uygulanan kırsal kalkınma politikaları, destekleme programları ve kırsala sunulan hizmetlerden oluşmaktadır. Destekleme programları çoğunlukla Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde olmaktadır. Hizmet sunumu, başta sağlık ve eğitim olmak üzere sağlanan hizmetler ilgili bakanlıklar tarafından yürütülmektedir. Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının belirleyicileri orta vadeli programlar ve yıllık planlardır (Doğan ve Yardımcı, 2019: 26-30). Kalkınma planları ise, kırsal kalkınma politikalarının başlıca belirleyicileridir. Türkiye’de ulusal politikalar olarak (AB’ye uyumu da göz önüne alan) kırsal kalkınma ile ilgili belgeler (Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi- UKKS, Kırsal Kalkınma Eylem Planı- KKEP) ilk kez dokuzuncu kalkınma planı döneminde oluşturulmuştur (Işık ve Baysal, 2011: 166).

Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının yönlendirilmesi amacıyla Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi’nden oluşan politika belgeleri (UKKS-I, UKKS-II, UKKS-III ve UKKS-IV) ve Kırsal Kalkınma Eylem Planları (KKEP) hazırlanmıştır. UKKS, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Türkiye İstatistik Kurumu, Hazine Müsteşarlığı, Maliye Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Avrupa Birliği Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı ve Tarım ve Orman Bakanlığı³ işbirliği ile oluşturulmuştur. Kalkınma stratejilerinin oluşturulmasında ayrıca Komiteye üye diğer kurumların payı da bulunmaktadır. Kırsal kalkınmaya yönelik hazırlanan bu belgeler ile kırsal kalkınmanın sağlanmasında kurumlar arası işbirliğinin önemi daha net anlaşılmıştır. Bu sebeple 2012 yılında İzleme Komitesi kurulmuştur. Türkiye’de hazırlanan bu belgeler kırsal kalkınma politikalarına temel teşkil etmektedir. UKKS’ler, IPARD I ve IPARD II belgeleri için referans oluşturmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 53-54).

³ 2020 yılında ismi değiştirilmiştir. Eski adı Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’dır (Resmî Gazete, 2020: md.4).

UKKS-I ve KKEP'nin ilki 2006 yılında hazırlanmıştır. UKKS'ler 2007-2013 ve 2014-2020 yıllarını kapsayan iki ayrı dönem şeklinde oluşturulmuştur. KKEP'ler 2010-2013 dönemi ile 2015-2018 dönemini kapsamaktadır. UKKS'ler ile kırsal alanlarda karşılaşılan sorunların çözülmesi ve kırsal alanların kalkınmalarının sağlanmasına yönelik amaçlar ve programlar yer almaktadır. KKEP'lerde kalkınma stratejilerinde yer alan amaçların gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetler açıklanmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 54-55).

UKKS-II (2014-2020) belgesinde kırsal kalkınmaya yönelik önlemler yer almaktadır. UKKS-II belgesiyle amaçlanan, ulusal refah seviyesine ulaşamayan kırsal nüfusun kalkınmasını sağlayabilecek potansiyel kaynakları doğru bir şekilde belirlemek ve bu kaynakları kırsal alanın kalkınması sürecinde değerlendirmektir. Aynı zamanda kırsal alanların kalkınmasında potansiyel kaynakları etkileyeceği düşünülen konular da dikkate alınmıştır. Bunlar, iklim değişikliği, doğal kaynak yönetimi, yenilenebilir enerji, yoksulluk, göç, işgücü piyasası, demografik yapı, mahalli idareler ve gıda güvenliği konularındaki değişimlerdir (UKKS, 2014: 22).

2007-2013 döneminden beri düzenli olarak yayınlanan UKKS belgelerinin üçüncüsü ve dördüncüsü de oluşturulmuştur. 2021-2023 dönemini kapsayan UKKS-III belgesinde belirtildiği üzere kırsalın kalkınmasına yönelik oluşturulan politikanın amaçları şunlardır: Kırsal alanda yaşayanların refah düzeylerinin yükseltilebilmesi için yeterli ve sürekli gelir olanaklarına erişimlerinin sağlanması, kırsalda yoksulluğun azaltılması, hayat standartlarının yükseltilmesi, istihdam imkânlarının geliştirilmesi, işletmelerin üretim ölçeklerinin artırılması yoluyla kırsal alanda yaşayanların o bölgelerde kalmalarının ve kalkınmanın sürdürülebilir olmasının sağlanmasıdır (UKKS, 2021: 39).

UKKS-IV (2024-2028) belgesinde temel amaçlar; nüfusun kırsal alanda kalması, yaşam standartlarının geliştirilmesi, doğal kaynak yönetimi, ekonominin iyileştirilmesi ve sürdürülebilirliğin sağlanması olarak belirtilmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda tamamlayıcı bir politika çerçevesinin oluşturularak kırsalda refah seviyesinin yükseltilmesi, mevzuatın geliştirilmesi, kooperatiflerin etkinliğinin

artırılması ve aile işletmelerinin desteklenmesi konularına değinilmiştir (UKKS IV, 2024: 25).

Kırsal Kalkınma Eylem Planı'nda uygulanması planlanan faaliyetler bulunmaktadır. Kırsal kalkınma eylem planının (2015-2018) temel fonksiyonları şunlardır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 55);

- Kırsal kalkınmada kullanılabilecek kaynakların , çeşitlendirilmesi,
- Kırsalın kalkınmasında belirlenen bütçenin proje ve program için kullanılması,
- Uygulamalar ve politikalar arasında koordinasyonun güçlendirilmesi,
- Yerelde proje ve programların hazırlanmasının ve uygulanmasının geliştirilmesi,
- Kurumsal çalışmaların izlenmesi ve artırılması.

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın Stratejik Planı (2018-2020) diğer bir kırsal kalkınma politika belgesidir. Bu planda belirlenen hedef kırsalın fiziki, sosyal ve ekonomik anlamda geliştirilmesidir. Bu stratejide amaç, kırsal alanların ekonomilerini geliştirmek ve o alanlarda istihdamı ve geliri artırmaktır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 56).

Türkiye'de kırsal kalkınmanın sağlanmasına yönelik uygulanan, bir kısmı kredi, büyük çoğunluğu hibe şeklinde olan proje bazlı ulusal desteklerin özeti aşağıda sunulmaktadır (UKKS, 2021: 30-36).

- Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekler: Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP),
- Yoksulluğu Azaltma Destekleri,
- Sosyal Gelişmeyi Destekleme Programı (SOGEP),
- Çevresel Altyapı ve Çevre Koruma Destekleri,
- Çevre Amaçlı Tarım Arazilerinin Korunması Projesi (ÇATAK),
- Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES),
- Su, Kanalizasyon ve Altyapı Projesi (SUKAP),
- Bölgesel Gelişme Destekleri: Konya Ovası Projesi (KOP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP) ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP).

- Katı Atık Programı Projesi (KAP),
- KOSGEB Destekleri.

Bölgesel Gelişme Destekleri kapsamında kalkınma ajansları önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye’de bulunan kalkınma ajansları⁴ tarafından kırsal kalkınma için destek programları yürütülmektedir. Bunun dışında Bölge Kalkınma İdareleri entegre kırsal kalkınma programları uygulamaktadır. Bu uygulanan projeler veya programlar Tarım ve Orman Bakanlığı’nın uyguladığı hibe desteği sağlayan projeler olmakla birlikte, farklı bakanlıklar tarafından sağlanan destekler de bulunmaktadır (UKKS, 2021: 34).

3.1.2. Uluslararası Kırsal Kalkınma Politika ve Programları

Kırsal kalkınma bağlamında Türkiye’de incelenmesi gereken diğer programlar ise uluslararası kaynaklarla oluşturulan programlardır. Bu programlar, AB ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından kredi veya hibe desteği sağlanan projeleri içermektedir. Türkiye’de kırsal kalkınmanın sağlanmasına yönelik uygulanan uluslararası destekler şunlardır (UKKS, 2021: 36-37):

- IPARD Programı,
- Entegre Kalkınma Projeleri.

Bunlara ek olarak kadın çiftçilere tarımsal yayım projeleri dâhilinde programlar yapılmış ve eğitim verilmiştir. “Türkiye ve Orta Asya’da Kırsalda Kadının Güçlendirilmesi ve Ekonomik Fırsatlara Erişim Projesi” ile “Tarımsal Yayım ve Danışmalık Hizmetlerinin Güçlendirilmesi Projesi” Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ortaklığıyla Türkiye’de yürütülen diğer projelerdir (UKKS, 2021: 31).

Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı bir kurum olan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu 2007 yılında kurulmuştur. Amacı çeşitli kırsal kalkınma proje ve programlarının uygulanmasını sağlamaktır. Bu kurum kırsal kalkınma ve tarıma yönelik oluşturulan projeleri yürütmektedir. Bu kapsamda yapılan uygulamalar (ulusal kalkınma hedeflerini gözeterek) AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan destekleri de içermektedir. IPARD programı AB Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nın kırsal kalkınma bileşeni dâhilinde hazırlanmıştır. IPARD

⁴ Türkiye’de toplam 26 kalkınma ajansı vardır (UKKS, 2021: 34).

kapsamında olan programlar TKDK tarafından uygulanmaktadır. TKDK, AB'nin Türkiye'ye IPARD programı ile sağladığı kaynakları kullandırmaktadır.

IPARD programının yanı sıra GAP ve DOKAP programları da AB'den hibe desteğinden faydalanan projeler arasındadır (Acar ve Aytüre, 2014: 214).

3.2. AB Kırsal Kalkınma Politikaları

AB kırsal kalkınma politikaları, AB Bölgesel Politikası ve Roma Antlaşması'ndan oluşan iki politikanın sonucuna dayanmaktadır. Bu politikalarda kırsal alanların ekonomik olarak belirli bir seviyeye ulaşmasını amaçlayan planlar yer almaktadır (Gürlük, 2001: 6).

AB'nin uzun bir süre Ortak Tarım Politikası (OTP) dâhilinde yer verdiği kırsal kalkınma, başlangıçta tarımda yapısal problemleri çözmeye odaklı sektörel bir yaklaşımla ele alınmıştır. İşletmelerin fiziksel sermayelerini artırmak amaçlanmıştır. 1970'li yıllarda "Az Tercih Edilen Bölge" fikri ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda kırsal kalkınma yardımları yapılmıştır. Buna ek olarak mesleki eğitim, erken emeklilik gibi tedbirler alınmıştır (Doğan ve Akşahin, 2011: 9). AB'nin kırsal kalkınma konusunda gerçekleştirdiği önemli gelişmelerden biri 1992 yılında yürürlüğe giren Macsharry Reformudur. Bu reform ile AB liberal piyasalara entegre olmayı, OTP'nin bütçeye olan maliyetini düşürmeyi, tarımda arz-talep dengesini oluşturmayı amaçlamıştır. Bu reform ile OTP'nin destek mekanizması önemli ölçüde değişime uğramıştır. Macsharry Reformu kapsamında tarım konusuna çevreye ilişkin kriterler eklenmiş, çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanmış ve fiyat destekleri azaltılmıştır (Dıraor, 2008: 2-3).

OTP zaman içerisinde kırsal alanlarda karşılaşılan problemleri ve tarımın AB'ye olan etkilerini de göz önüne alan bir politika haline gelmiştir. Bu doğrultuda AB, Gündem 2000 reform anlaşmasını gündeme getirmiştir. Gündem 2000 reformu ile kırsal kalkınma politikasının uyumunda ve uygulanmasında kolaylık sağlanması, çevre konularının entegrasyonu ve tarımda rekabet gücünün artırılması amaçlanmıştır. Bu reform ile kırsal kalkınma OTP'nin ikinci ayağını oluşturan bir kavram olagelmıştır (Gülçubuk vd., 2010: 4). AB, Gündem 2000 kapsamında çıkarılan tüzükte kırsal

kalkınma programlarının üç fondan finanse edileceğini belirtmiştir. Bu fonlar, Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (EAGGF), Avrupa Yapısal Fonu (ESF) ve Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu (ERDF)'dur (Yılmaz ve Tolunay, 2007: 109).

AB, 2007-2013 döneminde kırsal kalkınmayı OTP'den ayrı olarak fon tahsis ederek bütçelendirmiştir. Ayrıca bu dönemde AB, ilk defa kırsal kalkınmaya tarıma yönelik desteklerin dışında ayrı bir başlık olarak yer vermiştir (Dıraor, 2008: 3).

AB ülkeleri bölgesel veya ulusal bazda kırsal kalkınma programları hazırlamakta ve bu programlar kapsamında çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Kırsal kalkınma programları aracılığıyla yürütülen faaliyetler için gerekli olan kaynak Avrupa Tarım Fonu (EAFRD) tarafından sağlanmaktadır. Ülkeler EAFRD tarafından belirlenen öncelikleri dikkate alarak belirli hedeflere odaklanmakta ve bu doğrultuda bir strateji oluşturmaktadır (EC, 2025).

EAFRD, kırsal kalkınma programlarına sağlayacağı destek kapsamında altı öncelik belirlemiştir. Bunlar; kırsal alanlarda, ormancılık ve tarımda yeniliği teşvik etmek; çiftçilerin yenilikçi teknolojiler kullanımını teşvik etmek ve tarımda rekabet gücünü artırmak; risk yönetimi ve hayvan refahını teşvik etmek; tarım, gıda ve ormancılık sektörlerinde iklim koşullarını dikkate alan bir ekonomik yapıyı desteklemek ve kaynak verimliliğini sağlamak; tarım ve ormancılıkla alakalı ekosistemleri korumak; kırsal alanlarda yoksulluğun azaltılmasını ve sosyal katılımı desteklemektir (EC, 2025).

AB Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020), AB'nin kırsal kalkınma ile ilgili oluşturduğu belgedir. Bu stratejide belirlenen 6 öncelik; sosyal katılım, iklim değişikliği ile mücadele, çevrenin korunması, gıda zincirinin desteklenmesi, kırsal alanlarda rekabet edebilirliğin artırılmasından oluşmaktadır. 2020 sonrasında ise OTP kapsamında AB'nin öncelik verdiği tedbirleri sosyal içerme, iklim değişikliğine uyum, tarımda bilgi aktarımı, çiftçilik konusunda gençlerin teşvik edilmesi, çiftçilerin desteklenmesi gibi konular oluşturmaktadır (Doğan ve Yardımcı, 2019: 24-25).

3.3. Kırsal Kalkınma Finansmanında AB Projeleri ve IPARD

AB, üyeliğe aday olan ülkelerin tarımsal ve kırsal gelişimlerini desteklemek, bu ülkelerin AB'ye uyum sağlayabilmelerine yardımcı olmak maksadıyla çeşitli program ve projeler aracılığıyla mali destekte bulunmaktadır.

3.3.1. AB Katılım Öncesi Mali Yardımlar

AB'ye aday ülkelerin Avrupa toplumunun standartlarına erişebilmeleri, bu ülkelerin kurumsal, sosyal, siyasal ve ekonomik reformlar yapmasını gerekli kılmaktadır. Haliyle bu reformların yapılması, aday ülkeler için mali bir yük oluşturmaktadır. Bu nedenle AB, aday ülkelerin söz konusu reformları gerçekleştirmelerini hızlandırmak ve mali yüklerini hafifletmek amacıyla birlik üyeliğine aday ülkelere çeşitli mali destek programları uygulamaktadır (Karataş, 2010: 2).

PHARE (Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies- Polonya ve Macaristan Ekonomilerini Yeniden Yapılandırma Yardımı), ISPA (Instrument for Structural Policies for PreAccession-Katılım Öncesi Yapısal Politikalar Aracı) ve SAPARD (Special Accession Program for Agriculture and Rural Development-Tarım ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programı) programları ile AB, merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerine adaylık süreçlerinde finansal olarak yardım ederek söz konusu ülkelerin AB'ye uyum sağlamalarını amaçlamıştır (Karadeniz, 2020: 14). AB, Birliğe katılım öncesi yardım programlarından biri olan PHARE programını 1989 yılında, ISPA ve SAPARD programlarını 2000 yılında oluşturmuştur (Kösekahyaoğlu ve Yeğen, 2010: 31).

Başka bir ifadeyle bu programlar AB'ye katılım öncesi mali yardım programlarıdır. PHARE programı ile başlangıçta Macaristan ve Polonya'ya destek sağlanmıştır (Çelikleş, 2006: 40). Bu programa daha sonra diğer Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri⁵ dahil edilmiştir. AB, PHARE programında iki konuya öncelik vermiştir. Bunlar; yatırım ve kurum oluşturma desteğidir. Kurum oluşturma, aday

⁵ PHARE programına daha sonra dâhil edilen ülkeler: Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Letonya, Slovenya, Litvanya, Bulgaristan, Estonya ve Romanya'dır (Çelikleş, 2006: 40).

ülkelerde uygulanacak olan Topluluk müktesebatından sorumlu örgütlerin, demokratik kurumların ve kamu idarelerinin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir (Kaya, 2005: 125-126).

ISPA Programının amacı, AB'ye aday ülkelerin çevre (içme suyu, atık su ıslahı, katı atık ıslahı ve hava kirliliği) ve ulaştırma (havaalanları, limanlar, denizyolları, karayolları ve demiryolları) alanında altyapılarının yürürlükte olan mevzuata uyumunu sağlamaktır (Karabacak, 2004: 87). Bu kapsamda ISPA programı ile 2000-2006 döneminde merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin çevre ve ulaştırma yapılarını geliştirmeye yönelik projeler finanse edilmiştir (Iacovoiu, 2006: 66). ISPA programından yararlanan aday ülkeler⁶: Slovenya, Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Romanya, Slovakya, Letonya, Litvanya ve Bulgaristan'dır. 2004 yılından sonra ise ISPA programından sadece Romanya ve Bulgaristan yararlanmıştır (Duduiala-Popescu, 2009: 87).

SAPARD programı Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye adaylık süreçleri boyunca tarımsal ve kırsal kalkınmalarını desteklemek ve bu ülkelerin Ortak Tarım Politikası'na uyum sağlamalarına yardımcı olmak için oluşturulmuştur (Hapenciuc vd., 2014: 1328). SAPARD programında 9 tedbir kapsamındaki faaliyetler desteklenmiştir. Bu tedbirler şunlardır: 1. Tarım işletmelerine yönelik yatırımlar. 2. Tarım ve balıkçılık ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması. 3. Üretici örgütlerinin kurulmasına destek. 4. Üretimin çeşitlendirilmesi faaliyetleri. 5. Ormancılık. 6. Çevre koruma. 7. Arazi toplulaştırması. 8. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi. 9. Teknik yardım (Buchta, 2005: 540). Bu programdan yararlanan ülkeler; Macaristan, Litvanya, Slovenya, Bulgaristan, Estonya, Slovakya, Letonya, Romanya, Polonya ve Çek Cumhuriyetidir (Uzunpınar, 2008: 22).

Ayrıca AB, 2001 yılında CARDS (Community Assistance for the Reconstruction, Development and Stabilization of the Western Balkans- Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı) programını oluşturmuştur. Bu program 2007 yılına kadar uygulanmıştır. 2007 yılında

⁶ Slovenya, Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovakya, Letonya, Litvanya 2004 yılında AB'ye üye olmuştur (Acar ve Dikkaya, 2018: 96).

ise AB, bu programların tümünü kaldırarak IPA (Instrument for Pre-accession Assistance-Katılım Öncesi –Mali- Yardım Aracı) mali yardım programını uygulamaya başlamıştır (Karataş, 2010: 47).

AB Konseyi, 17 Haziran 2006 tarihinde Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nı oluşturan 1085/2006 sayılı Yönetmeliği yürürlüğe koymuştur (EC, 2005).

Türkiye, PHARE, ISPA ve SAPARD gibi aday ülkelerin yararlandığı mali destek programlarından yararlanmak istemiştir. Bu programların bitmesinden dolayı Türkiye'nin Tek Çerçeve yaklaşımı ile kapanan programların tamamını kapsayan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'ndan (IPA) destek alması sağlanmıştır (Öztürkci, 2019: 51). Bununla birlikte Türkiye 1999'da aday ülke statüsüne ulaşmış ve 2002-2006 döneminde 1,3 milyar Avro tutarında AB mali desteğinden yararlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2025a).

AB aday ülkelere PHARE, ISPA, SAPARD programları ile mali kaynak sağlamıştır. Bu programlar ile AB, aday ve potansiyel aday ülkelere Birliğe üyelik sürecine uyumlarını kolaylaştırmak amacıyla yardım etmiştir. Sonraki süreçte ise AB bu programların tümünü tek çatı altında toplayarak IPA programını oluşturmuştur ve günümüzde Birlik üyeliğine aday ülkelere IPA programını uygulamaya devam etmektedir.

3.3.2. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA-Instrument for Pre-Accession Assistance)

Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA) AB'nin aday ülkelere sağladığı mali desteklerden oluşmaktadır. Mali desteklerinin tümünü tek çatı altında toplayan IPA Tüzüğü'ne göre mali kaynaklar 5 ana bileşen altında programlara ayrılarak kullanılmaktadır. IPA'nın bileşenleri şunlardır (Dışişleri Bakanlığı, 2025b):

- I. Geçiş Dönemi Desteği ve Kurumsal Yapılanma,
- II. Sınır Ötesi İşbirliği,
- III. Bölgesel Kalkınma,
- IV. İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi,
- V. Kırsal Kalkınma (IPARD).

IPA Fonundan, 2007-2013 döneminde aday ülkeler Makedonya, Türkiye ve Hırvatistan ile potansiyel aday Kosova, Arnavutluk, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek mali yardımlardan yararlanabilecektir. Aday ülkeler tüm bileşenlerden yararlanabilirken, potansiyel aday ülkelerin ise iki bileşenden yararlanması planlanmıştır. Bunlar, Geçiş Süreci Desteği ve Kurumsal Yapılanma Bileşeni ile Sınır Boyları ve Bölgesel İşbirliği Bileşenidir (Bakırcı, 2009).

Çizelge 3.1’de 2007-2013 döneminde IPA I programı kapsamında Birliğe aday ve potansiyel aday ülkelere yapılan mali yardımlar yer almaktadır.

Çizelge 3.1. 2007-2013 IPA I Dönemi AB mali yardımının aday ve potansiyel aday ülkelere göre dağılımı

	Yüzölçümü (km ²)	Avro/km ²	Nüfus (bin kişi) 2006	Avro/Kişi	Toplam (Milyon avro)	Oran (%)
Türkiye	780.580	6,2	73.723	65,5	4.831	48,44
Hırvatistan*	56.542	17,7	4.456	224	1.000	10,02
Makedonya	25.433	24,3	2.114	292	619	6,2
Arnavutluk	28.748	20,8	2.994	199	597	5,98
Bosna Hersek	51.209	12,9	4.622	142	658	6,6
Karadağ	14.026	16,9	662	357	236	2,37
Sırbistan	77.474	17,9	7.310	190	1.392	13,95
Kosova	10.908	58,4	1.733	368	637	6,39
Toplam	1.044.920	9,5	97.614	102	9.970	100

Kaynak: (Dışişleri Bakanlığı, 2025b: 8). 2010 yılında aday ülke statüsü kazanan İzlanda söz konusu yardımlardan 2011 yılında faydalanmaya başlamıştır. İzlanda için ayrılan fon tutarı 30 milyon Avro’dur.

* Hırvatistan, Temmuz 2013 tarihinden itibaren AB üyesidir.

Çizelge 3.1’de görüldüğü üzere 2007 yılında kabul edilen, 2007-2013 dönemi için aday ve potansiyel aday ülkelere ayrılan toplam IPA bütçesi 9,9 milyar Avro’dur. Nüfus ve yüzölçümü büyüklüğünden dolayı aday olan ülkeler arasında bütçenin yarısına yakını (%48) 4,8 milyar Avro Türkiye’ye ayrılmıştır. Ancak Türkiye’de yüzölçümü ve nüfusun büyüklüğü dikkate alındığında yapılan yardımların ortalamadan düşük olduğu görülmektedir. Türkiye’de ortalama km² başına düşen yardım tutarı 6,2 Avro’dur. Bu oran toplamda 9,5 Avro/kilometrekaredir. Nüfus açısından değerlendirildiğinde ise Türkiye’de kişi başına düşen yardım tutarı diğer ülkelerin oldukça gerisinde kalmaktadır. Kişi başına düşen yardım tutarı toplamda 102 Avro iken Türkiye için bu sayı 65,5 Avro olmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2025b: 6).

Türkiye’de 2007-2013 dönemini kapsayan IPA I yardımları Çizelge 3.2’de gösterilmektedir.

Çizelge 3.2. IPA I döneminde Türkiye için ayrılan AB mali yardım miktarları (milyon avro)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Toplam
I. Geçiş dönemi desteği ve kurumsal yapılanma	256,7	256,1	239,6	217,8	231,2	227,5	238,5	1.667,4
II. Sınır ötesi işbirliği	2,1	2,8	3	3,1	5,1	2,1	2,2	20,4
III. Bölgesel kalkınma	167,5	173,8	182,7	238,1	293,4	256,06	366,88	1.678,44
IV. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi	50,2	52,9	55,6	63,4	77,6	83,1	91,1	473,9
V. Kırsal kalkınma (IPARD)	20,7	53	85,5	131,3	172,5	187,38	204,18	854,56
Toplam	497,2	538,6	566,4	653,7	779,8	856,14	902,86	4.794,7

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı, (2025a).

2007-2013 döneminde IPA I kapsamında tüm bileşenler için Türkiye’ye ayrılan bütçe yaklaşık 4 milyar 795 milyon Avro’dur. Bu bütçenin 855 milyonu IPA’nın 5. Bileşeni olan kırsal kalkınma (IPARD) için ayrılmıştır. Bu dönemde kırsal kalkınma (IPARD) yardımları toplam yardımların yaklaşık %18’ini oluşturmaktadır.

2014-2020 yıllarını içeren dönemde AB, ilk dönemin devamı niteliğinde aday ve potansiyel aday ülkelere IPA II programı kapsamında yardımlarda bulunmuştur (Atalay, 2019: 37). 11 Mart 2014 tarihli ve 231/2014 sayılı IPA II Tüzüğü, yeni dönemde AB’nin hukuki altyapısını oluşturmaktadır. Bu tüzük 15 Mart 2014 tarihinde AB Resmî Gazetesi’nde yayımlanmıştır. IPA II Uygulama Tüzüğü ise Mayıs 2014 tarihinde AB Resmî Gazetesi’nde yayımlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2025a).

AB komisyonu fonların kullanımında etkinliği artırmak amacıyla sektörel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu kapsamda IPA’nın I. dönemindeki bileşen temelli yapı yerine kaynak sağlanması planlanan sektörler ile bu sektörlerde yapılacak çalışmalardan sorumlu kuruluşlar belirlenmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2025a).

IPA II kapsamında Türkiye’ye sağlanan desteklere ve desteklere ilişkin yardımlara Çizelge 3.3.’te yer verilmiştir.

Çizelge 3.3. IPA II (2014 – 2020) dönemi sektörlere göre yardımlar (Milyon avro)

Türkiye	2014-2017	2018-2020	2014-2020
A. Birliğe üyelik için hazırlayıcı reformlar	929,9	652,2	1.581,4
Demokrasi ve yönetim	540,2	416,3	956,5
Hukukun üstünlüğü ve temel haklar	388,9	236,0	624,9
B. Sosyo-ekonomik ve bölgesel kalkınma	930	595,3	1.525,3
Çevre ve iklim eylemi	297,1	347,5	644,6
Ulaştırma	386	56,8	442,8
Enerji	59	34,4	93,5
Rekabet edebilirlik ve yenilikçilik	187,8	156,6	344,4
C. İstihdam, sosyal politikalar, eğitim, cinsiyet eşitliğinin teşviki ve insan kaynaklarının geliştirilmesi	235,1	199,9	435,0
Eğitim, istihdam ve sosyal politikalar	235,1	199,9	435,0
D. Tarım ve kırsal kalkınma	408	504,2	912,2
Tarım ve kırsal kalkınma	408	504,2	912,2
Toplam	2.513,9	1.940,0	4.453,9

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı, (2025a).

IPA II kapsamında 2014-2020 dönemi için Türkiye'ye ayrılan bütçe Çizelge 3.3'te görüldüğü üzere yaklaşık 4,5 milyar Avro'dur. Tarım ve kırsal kalkınma (IPARD) için ise 912 milyon Avro bütçe ayrıldığı görülmektedir. Bu dönemde tarım ve kırsal kalkınma için verilen destekler toplam desteğin yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır.

Çizelge 3.2 ve Çizelge 3.3'teki veriler birlikte değerlendirildiğinde tarım ve kırsal kalkınma hâricinde tüm sektörlerde 2014-2020 döneminde ayrılan bütçenin bir önceki döneme göre azaldığı görülmektedir. Sektörler arasında iki dönemde en yüksek pay Birliğe üyelik için hazırlayıcı reformlara aittir. IPARD I programı 854,56 milyon Avro iken, IPARD II programı 912,2 milyon Avro'ya sahiptir. IPARD II programının bütçe artış oranı %6,7'dir.

AB, 2021 yılında IPA III Uygulama Tüzüğü'nü yayımlamıştır. 2022 yılında da AB ile Türkiye arasında imzalanan Mali Çerçeve Ortaklık Anlaşması ile Türkiye'de IPA III yürürlüğe girmiştir. Bu dönemde AB tarafından desteklerden yararlanacak ülkelere ayrılan toplam bütçe 14,2 milyar Avro'dur (Dışişleri Bakanlığı, 2025a).

IPA I ve II programlarında ülkelere sağlanacak fonlar başlangıçta belirlenip, süreç içerisinde değişiklikler yapılmaktadır. IPA III'de (2021-2017) ise ilk iki

programdan farklı olarak ülkelere fon tahsisatı yapılmamıştır ve tüm ülkelere ayrılan toplam fonu her ülke performansı ölçüsünde kullanacaktır (Dışişleri Bakanlığı, 2025c: 9).

IPA III (2021-2027) kapsamında belirlenen tematik pencereler ve bu alanların toplam fondan alacağı tahmini paylara ilişkin bilgilere Çizelge 3.4'te yer verilmiştir.

Çizelge 3.4. IPA III (2021-2027) dönemi fon sağlanması planlanan tematik pencereler

Tematik pencereler	Fonun tahmini dağılımı (%)
1. Hukukun üstünlüğü, temel haklar ve demokrasi	20
2. İyi yönetim, müktesebat uyumu, stratejik iletişim ve iyi komşuluk ilişkileri	15
3. Yeşil gündem ve sürdürülebilir bağlantısallık	30
4. Rekabetçilik ve kapsayıcı büyüme	30
5. Bölgesel ve sınır ötesi işbirliği	5

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı, 2025c: 9.

IPA'nın bileşenlerinden birini oluşturan tarım ve kırsal kalkınma bileşeni, IPA III kapsamında rekabetçilik ve kapsayıcı büyüme penceresinin alt başlığı altında yer almaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2025c: 9). Çizelge 3.4'te görüldüğü üzere, yeşil gündem ve sürdürülebilir bağlantısallık ile rekabetçilik ve kapsayıcı büyüme konularına diğer tematik pencerelerde yer alan alanlardan daha fazla fon aktarılacağı öngörülmektedir.

3.3.3. Türkiye'de IPA-V Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı

IPARD, Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA (Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı) ve Rural Development - RD (Kırsal Kalkınma) kısaltmalarının birleştirilmesidir. AB'nin aday ve potansiyel olarak aday olan ülkelere tarım alanında faaliyet gösteren kişi ve kurumlara sundukları proje karşılığında belirli oranlarda destek veren bir fondur. AB tarım alanında yapılan faaliyetlere mali destek vererek aday ülkelerin AB tarımına uyumunu sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca AB bu yardımlarla aday ülkelerin kırsal kalkınmalarını da desteklemektedir.

Türkiye'nin AB müzakere sürecinin önemli başlığından birisi kırsal kalkınmadır. Türkiye'nin kırsal kalkınma politikasının AB kırsal kalkınma ve tarım politikalarına uyum sağlaması gerekmektedir. Türkiye'ye kırsal kalkınma desteğinin

sağlanması için akredite olmuş bir IPARD ajansı kurulması kriteri getirilmiştir (Öztürkci, 2019: 55). Böylece IPARD ajansı olarak 2007 yılında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) kurulmuştur (TKDK, 2022a: 169). Kurumun amacı, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasını sağlamaktır. Söz konusu programlara uluslararası kuruluşlar ve AB tarafından sağlanan kaynaklar da dâhildir (TKDK, 2023a: 3).

Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bir kurum olan TKDK, IPARD fonlarının kullandırılmasından sorumludur. TKDK 2011 yılında AB komisyonundan fon dağıtma yeterliliği almıştır (TKDK, 2019). Böylece IPA kırsal kalkınma bileşeninde fonların kullanım yetkisi AB tarafından TKDK'ye devredilmiştir. Kırsal kalkınma bileşeninde kullanılan fonlardan diğer bileşenlerden farklı olarak özel ve tüzel kişiler de faydalanabilmektedir (Dışişleri Bakanlığı, 2018). AB'nin TKDK'ye yetki devrinin ardından IPARD I (2007-2013) programı 2011 yılında başlamış ve bu program 2016 yılında tamamlanmıştır (TKDK, 2019).

IPARD programı ile gerçekleşen destekler 5 ayrı tedbiri kapsamaktadır. Bu tedbirler: Tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar (101), tarım ve balıkçılık ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması ile ilgili fiziki varlıklara yönelik yatırımlar (103), tarım çevre iklim ve organik tarım teknikleri (201), LEADER yaklaşımı yerel kalkınma stratejilerinin uygulanması (202) ve çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesi ve iş geliştirme (302) destekleridir (TKDK, 2025). Söz konusu tedbirler ve bu tedbirler kapsamında desteklenen sektörler Çizelge 3.5'te yer almaktadır.

Çizelge 3. 5. IPARD kapsamında sağlanacak desteklere ilişkin tedbirler ve sektörler (alt tedbirler)

Tedbirler	Sektörler
Tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar (101)	Süt üreten tarımsal işletmeler (101-1)
	Kırmızı et üreten tarımsal işletmeler (101-2)
	Kanatlı eti üreten tarımsal işletmeler (101-3)
	Yumurta üreten tarımsal işletmeler (101-4)
Tarım ve balıkçılık ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması ile ilgili fiziki varlıklara yönelik yatırımlar (103)	Süt ve süt ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması (103-1)
	Kırmızı et ve et ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması (103-2)
	Kanatlı eti ve et ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması (103-3)
	Su ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması (103-4)
	Meyve ve sebze ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması (103-5)
	Yumurtanın işlenmesi ve pazarlanması (103-6)
Tarım çevre iklim ve organik tarım (201)	Toprak örtüsü yönetimi ve toprak erozyonu kontrolü (201-1)
LEADER yaklaşımı, yerel kalkınma stratejilerinin uygulanması (202)	LEADER yaklaşımı, yerel kalkınma stratejilerinin uygulanması (202-0)
Çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve iş geliştirme (302)	Bitkisel üretimin çeşitlendirilmesi ve bitkisel ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi (302-1)
	Arıcılık ve arı ürünlerinin işlenmesi ve paketlenmesi (302-2)
	Zanaatkârlık ve yerel ürün işletmeleri (302-3)
	Kırsal turizm ve rekreasyon faaliyetleri (302-4)
	Su ürünleri yetiştiriciliği (302-5)
	Makine parkları (302-6)
	Yenilenebilir enerji yatırımları (302-7)

Kaynak: TKDK, (2025).

Çizelge 3.5’te görüldüğü üzere tedbirlerin arasında 101, 103 ve 302 numaralı tedbirler tarımsal yatırımlar ile ilgilidir. Bu çalışmanın araştırma alanını oluşturan süt üreten işletmeler, tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar tedbiri kapsamındadır.

AB ve aday ülkeler arasında ortak finansman modeline göre uygun görülen yatırımların belli bir bölümü (tedbire göre oranı değişmekle birlikte) yatırımcı tarafından bir bölümü de kamu katkısı (TKDK) ile finanse edilmektedir (Öztürkci, 2019: 55). Kamu katkısı olan IPARD (TKDK) desteğinin %75’i AB tarafından, %25’i ise Türkiye Cumhuriyeti tarafından yatırımcılara hibe olarak verilmektedir (TKDK, 2019).

IPARD I programına kabul edilen projeler kapsamında gerçekleştirilecek yatırımlarda yatırımcının katkısı %50 ve AB katkısı ile Türkiye tarafından sağlanan toplam katkıyı ifade eden kamu katkısı ise %50 oranındadır. Ancak bazı durumlarda yatırımcıların destek istediği projeler %65'e kadar desteklenmiştir (TKDK, 2011: 11). IPARD II programında ise yapılan yatırımların %40'ını faydalanıcının katkısı, %60'ını kamu katkısı oluşturmaktadır. Ancak bazı durumlarda yatırımcıların destek istediği projeler için yapılan harcamalar %80'e kadar desteklenmiştir (TKDK, 2023b: 15). IPARD III kapsamında desteklenecek projelerde ise kamu katkısı harcamaların %60'ı ile %75'i arasında bir orandadır, kalan harcamalar yatırımcıya aittir (TKDK, 2024: 15).

IPARD programı kapsamında destek verilen 4 harcama kalemi bulunmaktadır. Bu harcama kalemleri, yapım işleri (inşaat), makine ekipman alımı, hizmet alımı (danışmanlık, çizimler), görünürlük harcamalarından (pano, tabela) oluşmaktadır (TKDK, 2019).

IPARD programına başvuru şartları genel olarak aşağıdaki gibidir:

Başvuru sahibi; 65 yaşın üstünde olmamalı, ilgili alanda eğitim almış olmalı (lisans, meslek lisesi diploması vb.) ya da ilgili alanda minimum 3 yıl çalışmış olmalıdır. Tarımsal işletme; ulusal vergi sistemine, hayvan kayıt sistemine ve çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olmalıdır. Ayrıca işletme yatırımın tamamlanmasının ardından 5 yıl boyunca faaliyetlerini sürdürmekle yükümlüdür (TKDK, 2011: 15-16).

IPARD I programı kapsamında yatırım yapacak tarımsal işletmenin ölçeğine ilişkin özel şartlar şunlardır: Süt üreticisi tarımsal işletmenin minimum 10 maksimum 100 süt ineği ya da minimum 50 maksimum 300 süt veren keçisi / koyunu olmalıdır.⁷ Eğer işletmenin 7, 8, 9 süt ineği varsa yatırımın bitiminde minimum sayıya ulaşacağını taahhüt etmelidir (TKDK, 2011: 15).

IPARD II programı kapsamında yapılacak yatırımlarda ise süt üreticisi tarımsal işletmenin yatırımın bitiminde toplam kapasitesine ait sınırlar şu şekildedir: Minimum

⁷ IPARD I 2007-2013 döneminde yayımlanan bazı çağrı rehberlerinde ise süt üreten işletmelerin sahip olması gereken maksimum süt ineğinin 120, süt veren koyun veya keçi sayısının 500 olduğu görülmektedir (TKDK, 2025).

10 maksimum 120 süt ineği ya da minimum 5 maksimum 50 süt veren manda ya da minimum 50 maksimum 500 süt veren keçi / koyun (TKDK, 2023b: 9).

IPARD desteğinden yararlanarak yapılacak yatırımlar için uygun harcama tutarı belirlenmektedir. Bu harcama tutarları tedbirlere göre değişmektedir. Süt ve süt ürünleri üreten işletmeler için uygun harcama tutarları TKDK tarafından çıkarılan çağrı ilanlarında farklılaşmakla birlikte, genel olarak söz konusu tedbir için alt limit 5000 / 15.000 Avro ile üst limit 500.000 / 1.000.000 Avro olarak belirlenmiştir (TKDK, 2025).

IPARD I programının amacı, işletmeleri AB standartlarına ulaştırmak ve kalkınmanın sürdürülebilirliği için kapasite oluşturmak olarak belirtilmektedir. IPARD I programı ile hedeflenenler (TKDK, 2011: 6-7):

- Tarım sektöründe modernizasyonun sürdürülebilirliğine katkıda bulunmak,
- İşletmeleri AB standartlarına ulaşma konusunda teşvik etmek,
- Kırsalda kalkınmanın sürdürülebilirliğine katkıda bulunmak,
- Çevre tarım tedbirleri ve yerel kırsal kalkınma stratejilerinin uygulanmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmektir.

IPARD II'de IPARD I ile aynı hedeflere sahiptir. Ancak IPARD I ile karşılaştırıldığında, IPARD II daha çok rekabet gücü, çevre, sürdürülebilir kalkınma, doğal kaynaklar, iklim değişikliği ve yenilenebilir enerji konularına yönelmektedir. IPARD II'de destekleyici sektörler arasına yumurta üretimi, mantar yetiştiriciliği, makine parkları ve yenilenebilir enerji santralleri sektörleri eklenmiştir (Kaya ve Örs, 2019: 95). IPARD II programında pilot uygulama şeklinde tarım çevre iklim tedbiri uygulanmıştır. Ayrıca bu dönemde LEADER tedbiri akredite olmuştur. AB aday ülkeleri içerisinde LEADER ve tarım çevre iklim tedbirlerini gerçekleştiren ilk ülke Türkiye olmuştur (TKDK, 2022b: 73).

IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) programları Türkiye'de 42 ilde uygulanmıştır. Afyonkarahisar, Ağrı, Aksaray, Amasya, Ankara, Ardahan, Aydın, Balıkesir, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Karaman, Kars,

Kastamonu, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Mardin, Mersin, Muş, Nevşehir, Ordu, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Uşak, Van ve Yozgat IPARD I- II programı kapsamında olan illerdir (TKDK, 2022a: 1). IPARD II (2014-2020) programı 2016 yılında başlamış ve 2024 yılında tamamlanmıştır.

Çizelge 3.6'da Türkiye'de IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2023) programları kapsamında desteklenen proje sayısı ve yapılan yatırımlara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Çizelge 3. 6. IPARD yatırımları (2007-2024)

	Proje (adet)	Yatırım tutarı (milyon TL)	Sağlanan hibe tutarı (milyon TL)	İstihdam (kişi)
IPARD I (2007-2013)	10.659	66.563	38.137	56.918
IPARD II (2014-2023) *	14.953	52.537	39.339	39.339
Toplam	25.612	119.100	66.936	96.257

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (2025). * 2023 yılında bitmesi planlanan IPARD II programı uzatılmış ve bu program 2024 yılı sonunda tamamlanmıştır.

Çizelge 3.6'da görüldüğü üzere IPARD I-II programları kapsamında 25 bin 612 proje desteklenmiş, 119 milyar 100 milyon TL tutarında yatırım gerçekleşmiş ve bu yatırımlar ile 96 bin 257 kişiye istihdam sağlanmıştır. Yapılan yatırımlara 66 milyar 936 milyon TL hibe verilmiştir ki bu tutar toplam yatırım tutarının yaklaşık %56'sını oluşturmaktadır.

Çizelge 3.7'de IPARD I-II kapsamında desteklenen proje sayısı ve yapılan yatırımlara ilişkin bilgilere alt tedbirler bazında yer verilmiştir.

Çizelge 3.7. Tedbirler bazında IPARD destekleri (2012-2019)*

Alt tedbir	Proje sayısı	Yatırım tutarı (milyon TL)	Destek tutarı (milyon TL)	Ödenen hibe tutarı (milyon TL)
Süt üreten tarımsal işletmeler	1.418	3.105,9	1.556,5	1.359,8
Kırmızı et üreten tarımsal işletmeler	833	1.350,5	682,1	493,2
Kanatlı et üreten tarımsal işletmeler	814	1.082,4	568,8	545,9
Yumurta tavukçuluğu	8	18,7	11,2	5,3
Süt ve süt ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması	178	603,2	236,2	194,9
Süt toplama merkezi	51	23,4	9,9	9,9
Kırmızı et ve et ürünleri işlenmesi pazarlanması	119	511,1	199,7	145,8
Kanatlı eti ve kanatlı eti işlenmesi pazarlanması	24	79,1	28,4	26
Su ürünleri işlenmesi ve pazarlanması	23	71	27,8	24

Meyve ve sebzelerin işlenmesi ve pazarlanması	263	810,7	351,4	236,2
Bitkisel üretimin çeşitlendirilmesi ve ürünlerin işlenmesi pazarlanması	7.247	657,5	321,1	248,7
Arıcılık ve arı ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması	2.114	201,5	93	79,6
Zanaatkarlık ve katma değerli ürünler	489	549,9	254,9	157,7
Kırsal turizm ve rekreasyon faaliyetleri	652	909,3	426,7	189,2
Su ürünleri yetiştiriciliği	40	40,4	18,8	9,6
Makine parkları	27	9,5	5,6	3,6
Yenilenebilir enerji yatırımları	92	179,1	83,1	29,5
Teknik destek	49	7,6	7,4	3,4
Toplam	14.441	10.211,1	4.882,8	3.762,5

Kaynak: TKDK (2019). * 2019 Ocak ayı itibariyle.

Çizelge 3.7’de görüldüğü üzere, 2019 Ocak ayı itibariyle IPARD programı kapsamında en fazla yatırım yapılan alt tedbir süt ve süt ürünleri sektörüdür. Söz konusu sektör, TKDK katkısı ile ödenen hibe tutarı bakımından da desteklerden yararlanan diğer sektörler arasında ilk sırada yer almaktadır.

IPARD III (2021-2027) Programı 2024 yılında uygulanmaya başlanmıştır. TKDK, IPARD III (2021-2027) programı ile ilk başvuru çağrı ilanına 2024 yılında çıkmıştır. Program bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak Türkiye’nin 81 ilini kapsamaktadır. Programdan yararlananlara AB katkısı 430 milyon Avro olmak üzere toplamda yaklaşık 785 milyon Avro hibe verilecektir. Ayrıca bu dönemde ilk kez ayrı bir tedbir olarak altyapı yatırımlarına yönelik programlar da desteklenecektir. Söz konusu tedbirde iletişim ve bilgi, yenilenebilir enerji, atık ve su yönetimi, yol yapımı için yapılacak yatırımlar yer almaktadır (UKKS IV, 2024: 65-66).

Özetle Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarından beri kırsal alanların kalkınmasına yönelik çeşitli çabalar gösterilmektedir. Kırsal alanların kalkınmasına dair geliştirilen politikalar dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel koşulları dikkate alınarak oluşturulmaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde nüfusun büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Buna bağlı olarak ekonomik faaliyetler de büyük ölçüde tarım sektöründe gerçekleşmektedir. Bu nedenle tarım sektörünün gelişimi ön plana çıkmaktadır. İlerleyen yıllarda tarımsal üretimden elde edilen gelirin düşük olması kentsel alanlara doğru göçe sebebiyet vermiş ve kırsal alanların nüfusu giderek azalmıştır. Tarımsal kalkınmaya odaklı kırsal kalkınma sürecinde tarımda

makineleşmenin, verimliliğin ve üretimin artırılması öne çıkmaktadır. Daha sonra Türkiye’de tarıma ek olarak tarım dışı sektörün gelişimini göz önüne alan bölgesel kalkınma politikaları geliştirilmiştir.

Son yıllarda ise AB’ye uyum ve katılıma hazırlık kapsamında oluşturulması öngörülen kırsal kalkınma stratejileri hazırlanmaktadır. Kırsal kalkınma eylem planları oluşturulmakta ve ulusal kırsal kalkınma stratejileri belirli periyodlarla hazırlanmaktadır. Türkiye’de kırsal alanların kalkınmasının sağlanması amacıyla gerek ulusal ve gerekse uluslararası kaynaklarla finanse edilen projeler ve programlar oluşturulmakta ve uygulanmaktadır. Bu programların büyük çoğunluğu hibe desteği şeklindedir. Ulusal kaynaklarla oluşturulan desteklere ÇATAK, KÖYDES ve SUKAP projeleri örnek gösterilebilir. Uluslararası kaynaklarla sağlanan desteklere ise IPARD ve Entegre Kalkınma Projeleri örnek verilebilir.

AB, kırsal alanların kalkınması konusuna OTP kapsamında yer vermektedir. Ayrıca AB tarafından Kırsal Kalkınma Stratejisi oluşturulmuştur. AB aday ve potansiyel aday ülkelere AB’ye uyum sağlamalarına yardımcı olmak ve söz konusu ülkelerin kırsal ve tarımsal gelişimlerini desteklemek amacıyla mali destekte bulunmaktadır. Bu kapsamda aday ve potansiyel aday ülkelere IPA programı aracılığıyla fon sağlamaktadır. AB kırsal alanların kalkınmasına yönelik desteklere IPA programı içerisinde yer vermektedir. IPARD, IPA programının beşinci bileşenini oluşturmaktadır. IPARD programı kırsal alanda önceliğe sahip sektörlerde gerçekleştirilecek yatırımlar için hibe desteği sağlayan proje bazlı bir programdır. IPARD programında belirlenen öncelikli alanlarda desteklerden yararlanmak isteyenler tarafından sunulan projeler arasından uygun görülen projeler kapsamında yapılacak yatırımlar için belirli oranlarda fon verilmektedir. Türkiye’de IPARD fonlarının dağıtılmasından sorumlu olan kurum TKDK’dır.

Türkiye’de 2011-2024 döneminde IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) programları ile uygun görülen yatırımlar için proje sahiplerine fon sağlanmıştır. Bu dönemde IPARD I-II programları ile desteklenen proje sayısı 25 bin 612 olup bu projeler kapsamında gerçekleşen 119,1 milyar TL tutarındaki yatırımlar için

yatırımcılara 66,9 milyar TL tutarında fon sağlanmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2025).

Günümüzde ise IPARD III (2021-2027) programı uygulanmaya devam edilmektedir. IPARD programı kapsamında verilen fonların bir kısmını kamu katkısı, kalan kısmını ise yararlanıcının katkısı oluşturmaktadır. Kamu katkısının %75'i AB, %25'i Türkiye tarafından karşılanmaktadır.

Çalışmanın sonraki bölümünde, IPARD programı ile TKDK tarafından desteklenen alt sektörlerden biri olan süt ve süt ürünleri sektörü için sağlanan fonların süt üretimine ve süt üreticisi işletmeler üzerine olan etkileri Konya ve Karaman illeri özelinde yapılan bir saha araştırması ile incelenmektedir. Önce Konya ve Karaman illerinin hayvancılık sektörünün mevcut durumu açıklanmaktadır. Ardından Konya ve Karaman illerinde IPARD programından yararlanan ve programdan yararlanmadan önce de süt üretim faaliyetiyle uğraşan 101 işletmeye uygulanan anketlerden elde edilen bilgiler takdim edilmektedir. Son olarak, araştırma hipotezlerinin test edilmesi amacıyla yapılan bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Ki-Kare (Chi-Square) testi ve korelasyon ve regresyon analizi sonuçlarına ve bu sonuçlara ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IPARD DESTEKLERİNİN SÜT ÜRETİMİNE ETKİSİ: KONYA-KARAMAN İLLERİ ÖRNEĞİ

AB Türkiye'nin kırsal alanlarının kalkınmasına yönelik IPARD programı kapsamında fon desteği sağlamaktadır. Türkiye'de 2011-2024 yılları arasında IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) programları 42 ilde uygulanmıştır. Bu iller arasında TR52 bölgesini oluşturan Konya ve Karaman illeri de yer almaktadır. Türkiye'de IPARD I (2007-2013) programı TKDK'nın AB tarafından 2011 yılında akredite edilmesi ile başlamış ve bu program 2016 yılında tamamlanmıştır. Hemen ardından IPARD II (2014-2020) programı başlatılmış, 2024 yılında tamamlanmıştır. Bunun akabinde IPARD III (2021-2027) programı uygulanmaya başlanmış olup halen uygulanmaya devam edilmektedir. IPARD III programı diğer iki programdan farklı olarak Türkiye'nin tüm illerini kapsamaktadır. IPARD programında kırsal alanların ekonomik yapıları göz önüne alınarak öncelikli sektör(ler) belirlenmekte ve belirlenen sektörde faaliyette bulunmak amacıyla proje hazırlayan kişi veya şirketler arasından uygun bulunan yatırımlar için proje sahiplerine fon desteği sağlanmaktadır. Sözü edilen sektörlerden bir tanesi de süt ve süt ürünleri sektörüdür.

Tezin uygulama kısmının yer aldığı bu bölümde evvela araştırmanın amacı, önemi ve sorusuna yer verilmektedir. Ardından araştırma alanına ilişkin bilgiler ve tezin konusuna ait literatür özeti sunulmakta, araştırmanın modeli, kısıtı, evreni, örnekleme, hipotezleri, veri toplama ve analiz yöntemi açıklanmaktadır. Son olarak bu bölümde araştırma kapsamında yapılan analiz testlerine, analiz testlerinden elde edilen bulgulara ve sonuçların değerlendirilmesine yer verilmektedir.

4.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Sorusu

Bu araştırma ile TR52 bölgesinde (Konya ve Karaman illeri) IPARD I ve IPARD II programları ile destek alan süt üreticileri üzerine yapılacak çalışmada süt üreticilerinin IPARD programı öncesindeki ekonomik durumları ile IPARD programı sonrasındaki ekonomik durumları kıyaslanarak, IPARD programının belirlenen üreticiler üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmada IPARD desteği alanların söz

konusu programdan memnun olup olmadıklarına ve mevcut durumlarının incelenmesine ek olarak programın üreticilere katkıları da incelenmiştir.

Türkiye'nin 2019 yılı itibariyle süt üretiminde en çok paya sahip olan ilinin Konya ili olması (TÜİK, 2024b) ve IPARD kapsamında Konya ilinde en fazla destek sağlanan sektörlerden birinin süt üreten işletmeler olması nedeniyle böylesi bir uygulamalı araştırmanın yapılmasına gerek duyulmuştur. Ayrıca Konya ve Karaman illerinin seçilmesinin bir diğer nedeni, bu illerin Türkiye İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması'na (İBBS) göre TR52 bölgesini oluşturan, birbirine komşu iller olmasıdır. Nihayet yaptığımız literatür taramasına göre TR52 bölgesi için bu konuda yapılmış olan uygulamalı bir çalışma bulunmamaktadır. Böylece araştırmanın önemini Türkiye'de en çok süt üreten ilin Konya ili olması, ilde IPARD kapsamında en fazla süt üreten işletmelere fon sağlanmış olması ve bildiğimiz kadarıyla bu konuda TR52 bölgesi için bölge bazında yapılmış benzer bir çalışmanın olmaması şeklinde açıklanabilir.

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu; IPARD destekleri Konya ve Karaman illerinde destek alan süt üreticilerinin ekonomik durumuna olumlu bir etkisinin olup olmadığıdır. Buradan hareketle diğer bir soru; program olumlu bir etki yapmış ise bu durumun üreticilerin IPARD'dan talepleri ve gelecek beklentilerine yönelik bakış açılarını etkileyip etkilemediği sorusudur. IPARD programının, destek alarak programdan faydalanan süt üreticileri üzerine olumlu bir etkisinin olup olmadığının incelenmesi, kaynakların etkin kullanımı ve desteklerin işe yarayıp yaramadığının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çerçevede araştırmamızın temel amacı, Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (101) tedbirinin alt tedbirini oluşturan Süt Üreten Tarımsal İşletmeler (101-1) tedbiri kapsamında IPARD desteği alan süt üreticilerine desteklerin etkisini araştırmaktır. Bu kapsamda IPARD desteklerinin, Konya ve Karaman illerinin süt üretimine etkisi ve bu iki ilde IPARD desteğinden faydalanan süt üreticilerine etkileri incelenmiş, 2011-2021 döneminde IPARD programı kapsamında TR52 bölgesinde programdan yararlanan mevcut süt üreticisi işletmeler üzerine araştırma yapılmıştır.

4.2. Araştırma Alanı ile İlgili Bilgiler

Bu çalışmanın araştırma alanını Konya ve Karaman illeri oluşturmaktadır. Adı geçen iki il İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) ölçütüne göre Düzey-2 seviyesinde TR52 bölgesini oluşturmaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2024). İBBS, Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS), ülkelerin bölgelerine istatistiksel olarak referans vermek amacıyla AB'nin geliştirdiği bölgesel bir sınıflandırmadır (EUROSTAT, 2024).

2023 yılı adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre Türkiye nüfusu 85 milyon 372 bin 377 kişi, Konya nüfusu 2 milyon 320 bin 241 kişi ve Karaman nüfusu 263 bin 960 kişidir (TÜİK, 2024a). Buna göre TR52 bölgesinin Türkiye toplam nüfusu içindeki payı yaklaşık %3'tür.

38.257 km² yüzölçümüyle Türkiye'nin en geniş topraklarına sahip olan Konya iline bağlı 31 ilçe bulunmaktadır. Bu ilçeler; Ahırlı, Akören, Akşehir, Altınekin, Beyşehir, Bozkır, Cihanbeyli, Çeltik, Çumra, Derbent, Derebucak, Doğanhisar, Emirgazi, Ereğli, Güneysınır, Hadim, Halkapınar, Hüyük, Ilgın, Kadınhanı, Karapınar, Karatay, Kulu, Meram, Sarayönü, Selçuklu, Seydişehir, Taşkent, Tuzlukçu, Yalınhöyük, Yunaktır.

Karaman ilinin yüzölçümü 9.163 km² olup, ilçe sayısı 5'tir. Karaman iline bağlı ilçeler şunlardır: Ayrancı, Başyayla, Ermenek, Kazımkarabekir ve Sarıveliler (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2024).

2023 yılı itibariyle toplam işlenen tarım alanı Türkiye geneli 20.276.976 hektar, Konya ilinde 1.838.898 hektar (%9,06) ve Karaman ilinde 299.268 hektardır (%1,48). Hanehalkı sayısı açısından bakıldığında Türkiye genelinde 26.309.332 olan hanehalkı sayısı, Konya ilinde 692.422, Karaman ili 84.745'tir (TÜİK, 2024b). Bu verilere göre araştırmamıza konu olan TR52 bölgesinin Türkiye geneli içinde işlenen tarım alanı açısından payı %10,54, hanehalkı sayısı açısından payı ise %2,95'tir.

Düzey-2 alt bölgelerinde 2019 yılı itibariyle üretilen süt miktarı Çizelge 4.1'de verilmiştir.

Çizelge 4. 1. Düzey-2 alt bölgeleri ve Türkiye için 2019 yılı itibariyle üretilen süt miktarı* (ton)

Bölge kodu	Bölge adı	İnek sütü	Manda sütü	Koyun sütü	Keçi sütü	Toplam süt üretimi
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	1.487.489	1.421	124.199	6.654	1.619.763
TR52	Konya, Karaman	1.394.678	479	108.467	23.186	1.526.810
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	1.329.458	284	36.877	24.998	1.391.617
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	1.270.851	5.014	75.695	17.176	1.368.736
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	1.174.394	1.612	42.909	8.261	1.227.176

Kaynak: TÜİK, (2024b). * İl ve bölge bazında yayımlanmış en güncel verilerdir.

Buna göre 2019 yılında Türkiye’de büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar toplamı itibariyle üretilen süt miktarının en çok olduğu bölge TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) bölgesi olup, bölgede üretilen toplam süt miktarı 2019 yılında 1.619.763 ton olmuştur. Bu bölgeyi TR52 (Konya, Karaman), TR32 (Aydın, Denizli, Muğla), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) bölgeleri takip etmiştir. Adı geçen bölgelerin aynı yıl toplam süt üretim miktarları sırasıyla 1.526.810 ton, 1.391.617 ton, 1.368.736 ton, 1.227.176 ton olarak gerçekleşmiştir.

2019 yılı itibariyle üretilen süt miktarı açısından Türkiye’de en çok süt üretimi gerçekleştiren ilk 5 il ve Karaman iline ilişkin veriler Çizelge 4.2’de yer almaktadır.

Çizelge 4.2. Türkiye’de 2019 yılı itibariyle il bazında süt üretim miktarı (ton)

İller	İnek sütü (ton)	Manda sütü (ton)	Büyükbaş toplam	Koyun sütü (ton)	Keçi sütü (ton)	Küçükbaş toplam	Toplam süt üretimi
Türkiye	20.782.374	79.341	20.861.715	1.521.455	577.209	2.098.664	22.960.379
Konya	1.286.887	479	1.287.366 (%6,17)	88.839	11.896	100.735 (%4,79)	1.388.101 (%6,04)
İzmir	1.150.838	42	1.150.880	25.565	10.265	35.830	1.186.710
Erzurum	937.847	678	938.525	26.792	5.486	32.278	970.803
Diyarbakır	673.080	7.881	680.961	79.552	22.851	102.403	783.364
Balıkesir	671.730	3.978	675.708	37.649	11.133	48.782	724.490
Karaman	107.791	-	107.791	19.629	11.291	30.920	138.711

Kaynak: TÜİK, (2024b).

Çizelge 4.2’den de izlenebileceği gibi, 2019 yılında Türkiye’de üretilen toplam süt miktarı 22.960.379 tondur. Aynı yıl 1.388.101 ton süt üretimi gerçekleştirerek Türkiye’de en çok süt üretimi yapan il Konya olmuştur. Bu miktar Türkiye toplam süt üretiminin yaklaşık %6’sını oluşturmaktadır. Karaman ilinin toplam süt üretim miktarı ise 138.711 tondur (%0,6).

Türkiye'nin en çok süt üreten ilinin Konya olması bu araştırmanın kapsamı açısından önem taşımaktadır. Ayrıca Konya ili acıbakla, tohum, bezelye, kuşyemi, fiğ (yeşil ot), vişne, havuç, mısır (dane), lale, ayçekirdeği, şeker pancarı, arpa, buğday, şeker, un, toplam tahıl üretimi ve toplam tarım alanı bakımından da Türkiye'de öncü konumda bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, sığır (kültür) sayısı, büyükbaş hayvan sayısı, hayvansal ürünler değeri ve canlı hayvanlar değerinde de Türkiye'de ilk sırada bulunan Konya ili yerli koyun sayısı ve küçükbaş hayvan sayısında Türkiye'de ikinci sırada bulunmaktadır. Yumurta tavuğu sayısında ise Konya ili üçüncü sıradadır (T.C. Konya Valiliği, 2024).

TR52 bölgesi ve Türkiye'de 2009 ve 2019 yıllarında sağılan hayvan sayıları, süt üretim miktarı ve süt üretimi verimi ile ilgili bilgiler Çizelge 4.3'te verilmiştir.

Çizelge 4.3. TR52 bölgesi ve Türkiye için sağılan hayvan sayıları, süt üretim miktarı ve verim (2009 ve 2019 yılları)

Yıllar	İller	Süt sığırları (saf kültür, kültür melezi, yerli, manda) baş	Büyükbaş süt üretimi (ton)/ verim (litre- ton/baş)	Küçükbaş (merinos, yerli vd., tiftik keçisi, kıl keçisi vd.) baş	Küçükbaş süt üretimi (ton)/verim (litre- ton/baş)
2009	Türkiye	4.165.509	11.615.756 (2.788)	11.238.679	926.429 (82)
	Konya	152.010	506.813 (3.334)	611.330	47.545 (77)
	Karaman	13.212	39.659 (3.002)	105.165	7.390 (70)
2019	Türkiye	6.660.086	20.861.715 (3.132)	25.308.071	2.098.664 (83)
	Konya	352.871	1.287.366 (3.648)	1.334.031	100.735 (75)
	Karaman	33.030	107.791 (3.263)	412.421	30.920 (75)

Kaynak: TÜİK, (2024b).

2019 yılında Türkiye'de 6.660.086 baş sağılan süt sığırları, 25.308.071 baş sağılan koyun ve keçi bulunmaktadır. Aynı yıl Türkiye'de üretilen sığır sütü 20.861.715 ton, sığır başına üretilen süt miktarı 3.132 litredir (günlük bazda 9 litre). Buna karşılık aynı yıl üretilen koyun ve keçi sütü 2.098.664 ton, küçükbaş hayvan başına süt üretimi ise 83 litredir.

2019 yılında Konya'da 352.871 baş süt sığırları, 1.334.031 baş koyun ve keçi sağılmış, 1.287.366 ton sığır sütü, 100.735 ton koyun ve keçi sütü üretilmiş, büyükbaş hayvan başına süt üretimi 3648 (günlük bazda 10 litre) litre, küçükbaş hayvan başına süt üretimi 75 litre olmuştur. Aynı yıl Karaman'da 33.030 baş sığırdan 107.791 ton süt

üretilmiş, dolayısıyla hayvan başına üretilen sığır sütü 3.263 litre olmuştur. Küçükbaş hayvanlara bakıldığında, 412.421 baş koyun ve keçiden 30.920 süt üretilmiş ve hayvan başına üretilen süt miktarı 75 litre olmuştur. 2009 ve 2019 yılı verileri kıyaslandığında Türkiye, Konya ve Karaman'da küçükbaş ve büyükbaş sağmal hayvan sayıları ve üretilen sığır sütü, koyun ve keçi sütü miktarı artmıştır. Türkiye genelinde, Konya'da ve Karaman'da büyükbaş hayvan başına üretilen ortalama süt miktarı artmıştır. Küçükbaş hayvan başına üretilen ortalama süt miktarı ise Türkiye geneli ve Karaman ilinde artmış ancak Konya ilinde bu miktar azalmıştır.

Araştırmamızın kapsamına giren Karaman ilinin tarıma dayalı sanayileşmede gelişme gösteren bir il olduğu söylenebilir. Karaman ilinden diğer illere satışı yapılan ürünler; ziraî aletler, kömür, halı, iplik, deri, yumurta, peynir, kuru üzüm, meyve, sebze, tiftik ve yün, sucuk, taze et, canlı hayvan, yem, çikolata, gofret, bisküvi, bulgur, un, bakliyat, hububattır (T.C. Karaman Valiliği, 2024).

2017 yılı için hazırlanan “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”na (SEGE) göre Türkiye'deki iller arasında Konya 14. sırada, Karaman 35. sırada yer almıştır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019).

Kırsal alanlarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken kaygı verici bir nokta, şüphesiz ki kırsal alanların sosyo-ekonomik durumunun giderek gerilemesidir. Kırsal alanların yaşam kalitesinin yükseltilmesi, daha yaşanabilir alanlar haline getirilmesi ve kentsel bölgelerle aradaki gelişmişlik farkının azaltılabilmesi açıktır ki bu bölgelere bazı yatırımların yapılmasına, bunların finanse edilmesine ve bu yatırımların sürdürülebilirliğinin sağlanmasına bağlıdır. Son zamanlarda bu amaçla başvuru alan araçlardan biri de IPARD destekleridir. Bu çalışma İç Anadolu Bölgesinde, Türkiye'nin önemli bir tarım ve hayvancılık potansiyeline sahip olan Konya ve Karaman illerinin dâhil olduğu TR52 bölgesinde IPARD desteklerinin etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aşağıda “literatür özeti” kapsamında bu konuda daha önce yapılmış olan çalışmalar değerlendirilmiştir.

4.3. Literatür Özeti

Kırsal kalkınma konusunda ulusal ve uluslararası literatürde gerek teorik gerekse empirik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı kırsal alanların kalkınmasına yönelik oluşturulan politikalar, uygulanan plan ve programların kırsal alanlarda sosyal ve ekonomik faaliyetler ve kırsal nüfus üzerine etkisinin değerlendirilmesini ve kırsal alanların kalkınmasına etki eden faktörlerin incelenmesini kapsamaktadır.

Türkiye için yapılan empirik çalışmalar genellikle nicel araştırma modelleri içerisinde yer alan genel tarama modellerini oluşturmakta ve anketlerden, kırsal alanda yaşayan yerel halklarla yapılan görüşmelerden elde edilen verilerin analizine dayanmaktadır. Türkiye’de çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından oluşturulan çeşitli programlar ve bu programlar kapsamında verilen desteklerin etkinliğini ve etkisini inceleyen pek çok araştırma mevcuttur. Bu araştırmaların önemli bir bölümünde AB tarafından AB’ye katılım öncesi aday ülkelere yönelik geliştirilen TKDK aracılığıyla uygulanan IPARD fonlarının desteklerden faydalanan işletmeler, kırsal alanda yaşayanlar ve kırsal alanların kalkınmasına olan etkilerinin incelendiği görülmektedir.

IPARD programı ve programın etkisinin farklı konular açısından incelendiği çalışmalar arasında Gülçubuk vd. (2016), söz konusu hibeler kapsamında yapılan projelerin nasıl bir etki yarattığını ve besi ve süt üreticiliği sektöründe sağlanan fonların sosyo-kültürel, teknolojik, kurumsallaşma, çevresel ve ekonomik anlamda etkinliğini incelemişlerdir. Yontar ve Söztutar (2018), TKDK tarafından desteklenen projelerin ve kurumun kırsal alanın kalkınmasına ve üretim ve girişimcilik konularına olan etkisini incelemişlerdir. İnal (2020) desteklerin Diyarbakır iline ekonomik etkisini araştırmıştır. Özkul ve Bozkurt (2020), IPARD fonlarının desteklerden faydalanan işletmelerin büyüme performansına etkisini ve işletmelerin bölgenin ekonomisi üzerindeki etkisini Isparta ili özelinde araştırmışlardır. Toker (2021), IPARD programından yararlanan işletmelere programın katkısının olup olmadığını araştırmıştır. Birbirine benzer veya farklı analiz yöntemlerinin uygulandığı bu çalışmaların sonuçlarında incelenen durumlar bakımından IPARD desteklerinin genel olarak olumlu etkilerinin bulunduğu görülmektedir.

Besi ve süt üretimi tedbirlerinden oluşan destekleri değerlendiren Gülçubuk vd. (2016) çalışmada dikkate alınan tedbirleri FAZ I ve FAZ II seviyeleri olmak üzere iki seviyeye ayırmış ve FAZ I seviyesinde 6 il (Şanlıurfa, Sivas, Konya, Diyarbakır, Çorum ve Balıkesir) 33 faydalanıcı ve FAZ II seviyesinde 4 ilde (Ardahan, Elâzığ, Bursa ve Ankara) 14 faydalanıcı üzerine araştırma yapmıştır. Bu araştırmada besi üretim faaliyetinde 20 proje sahibi ve süt üretim faaliyetinde 27 proje sahibi yer almıştır. FAZ I illerinde 33 proje, FAZ II illerinde 14 proje sahibi olmak üzere toplam 47 proje sahibi ile anket yaparak elde edilen verilerin analizinde “çoklu uyum analiz tekniğinden” yararlanmışlardır. Elde edilen bulgulara göre TKDK tarafından sağlanan hibelerden faydalanan işletmelerin kapasite kullanımı, teknoloji kullanımı, çalışan istihdamı, işletmelerin faaliyet alanı gibi konularda farklılıklar meydana gelmiştir. Örneğin süt ve besi üretimi yapanların büyük bir kısmının üretim kapasitesi artmıştır. Çalışmada destek sonrası işletmelerin hammaddeleri ya da girdileri yerel ekonomiden daha fazla karşılar hale geldikleri, bu durumun ise ekonomik kalkınmaya katkı sağladığı sonucuna varılmıştır. Destek alan mevcut işletmelerin üretimlerinin artışına ek olarak verimlilikte de iyileşmeler görülmüştür. Hijyen- çevre temizliği anlayışı gelişmiş, teknoloji ve su kullanımında farkındalık artmıştır. İstihdam edilen kişi sayısı (genel tarım istihdamının yaklaşık yarısı kadar) artmış ve istihdam edilenlerin maliyetleri düşmüştür. Böylece kaynak kullanımında etkinlik artmıştır denilebilir.

Manisa ilinde TKDK kurum uzmanı 30 kişi ile anket çalışması yapan Yontar ve Söztutar (2018), uzmanların görüşlerini frekans analizi yardımıyla değerlendirmişlerdir. Analiz sonucunda, TKDK’nın kurulmasının önemine vurgu yaparak kurumun, projelerin ve projelerle sağlanan desteklerin sürdürülebilir kalkınmaya katkı ve üreticilere fayda sağladığını ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra ölçeği küçük çiftçilerin de desteklerden yeterli ölçüde yararlanmaları gerektiğini ve projelerle sağlanan hibelerin artması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunlara ek olarak araştırmacılar desteklere başvuruda bulunacak üretici sayısının artmasında, danışmanlık şirketlerinin denetlenmesinin ve yeterli olmasının önemli olduğu fikrini paylaşmaktadırlar. Çevre dostu teknoloji ve çevre dostu üretim konularında tam olarak bir bütünleşmenin oluşmadığını, ancak projelerden beklenen hedefler arasında çevreye ait değerlere uyumun da yer alması gerektiğini belirtmektedirler.

İnal (2020), süt üretimi, arıcılık, et üretimi sektörlerinde yer alan 127 işletmeye anket uygulamıştır. Verilerin analizinde Bonferroni testi, bağımsız gruplar t-testi ve Kruskal-Wallis testlerinden yararlanmıştır. Analiz sonucunda işletmelerin büyük bir kısmının ürettiği ürünlerin katma değerinin, hayvan sayısının, üretimin, istihdamın ve gelirin arttığı sonucuna ulaşmıştır. Sonuç olarak IPARD programının kırsal alanlarda ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi amacının gerçekleştiği ifade edilmektedir.

Özkul ve Bozkurt (2020), çalışmaları kapsamında 109 firma ile görüşme yapmışlar ve elde edilen verileri betimleyici istatistikler, Ki-kare testi ve logit analiz yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Analizin sonucu, desteklerden yararlanan firmaların neredeyse %80'inin büyüme performansının arttığını, yıllık cirolarının %20 arttığını ve istihdam ettikleri kişi sayısının yaklaşık iki kat arttığını göstermektedir. Ayrıca araştırmacılar destekten yararlanan firmaların büyüme performansı üzerinde yenilikçilik, becerinin gelişimi, hibe miktarı, aile işletmesi, işletme türü, eğitim değişkenlerinin etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Toker (2021) araştırmasında Isparta ilinde 168, Burdur ilinde 284 işletmeye anket uygulamıştır. Kruskal Wallis, Mann Whitney-U, Bağımsız Örneklem t testleri, Faktör ve Kümeleme (Cluster) ve Tek Yönlü Varyans analizi (ANOVA) yöntemlerinden yararlanmıştır. Analiz sonucunda işletmelerin kaynak kullanımında verimliliğin, rekabet gücünün, üretim kalitelerinin, verimin, istihdamın arttığını tespit etmiştir. Bunlara ek olarak işletmelerin çalışma koşullarının iyileştiği, üretimde çeşitliliğin arttığı ve üretim kayıplarının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca IPARD desteklerinin dolaylı olarak nakliye, inşaat, tarımsal sanayi sektörlerinin ve kırsal alanların sosyo-ekonomik açıdan gelişmelerini sağladığı belirtilmektedir.

Başka bir çalışmada Şerefoğlu (2008), IPARD Programı'ndan faydalanan sektörlerden biri olan et sektörünün 2007-2013 döneminde göstereceği gelişimi ve sektörün mevcut durumunu incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Karadeniz Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden seçtiği illerde (sırasıyla; Amasya, Ankara, Erzurum, Şanlıurfa) 444 kişiye anket yapmıştır. Elde ettiği verilerin analizinde Logistik Regresyon modelinden yararlanmıştır. Araştırma sonucunda hayvan barınaklarının (%96,2'si) sigortasız

olduğunu, işletmelerin büyük bir kısmının kayıt tutmadığını ve gübre çukurlarına sahip olmadığını tespit etmiştir. Araştırmacı IPARD programının uygulanmasının kırmızı et sektörüne pozitif bir ivme kazandıracağını tahmin etmektedir. Bununla birlikte ahır şartlarının iyileştirilmesi gerektiğini çünkü hayvan barınma alanlarının verimliliği etkilediğini belirtmiştir.

IPARD'ın süt sektörü özelinde incelendiği çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalarda IPARD desteklerinin, fonlardan yararlanan süt üreticisi işletmelerin üretim hacmi, işçi istihdamı, rekabet gücü, teknoloji kullanımı gibi çeşitli ekonomik faktörlere olan etkisini inceleyen Bilici (2016); Koç (2016); Örs (2018); Çoban vd. (2019); Asan (2021) yaptıkları araştırmalar sonucunda IPARD fonlarının süt üreticisi işletmelere pozitif etkisinin olduğunu görmüşlerdir.

Bilici (2016), Türkiye genelinde (17 il) ve Koç (2016), Sivas ve Yozgat illerinde IPARD desteğinden faydalanan süt sığırcılığı yapan firmalara desteklerin etkisini araştırmışlardır. Bilici (2016), araştırma kapsamında 102 işletmeye anket yapmış ve analizinde Pearson Korelasyon, Tek Yönlü Varyans analizi, Ki-kare analizi ve t-testlerinden yararlanmıştır. Analiz sonucunda incelenen işletmelerin rekabet gücünün, istihdam ettikleri kişilerin, beceri ve bilgi düzeylerinin ve teknoloji kullanımlarının arttığı tespit edilmiştir. Alım garantisinin ise işletmelere pazarlama olanağı sağladığını, üretimde kullanılan hayvanların gelişmiş ırklardan oluşmasının teşvik edilmesinde gelişme yaşandığı ifade edilmektedir.

Koç (2016), Sivas ilinde 44, Yozgat ilinde 32, toplamda 76 IPARD desteği alan süt üreticisi işletmeye anket yapmış ve mevcut (modernizasyon yapacak) işletmeler ile yeni kurulacak işletmeleri iki ayrı grupta değerlendirmiştir. Türkiye'de IPARD Program'ının amacına ulaşmada ilerlemelerin yaşandığını belirterek, desteklerden yararlanan işletmelerin hijyen, atık yönetimi, hayvan refahı konularında gelişme gösterdiklerini vurgulamıştır. Ancak işletmelerin sürdürülebilirliği ve AB standartlarına uyum göstermede yetersiz kaldığını ve geliştirilme gereksinimi olduğunu gözlemlemiştir. Bunun sürdürülebilirlik konusunda verilecek eğitimlerle, üretim tekniklerinde etkinlik sağlanmasıyla çözülebileceğini belirtmiştir.

Diğer bir çalışmada Örs (2018), IPARD desteklerinin süt sığırcılığı yapan işletmelerin rekabet güçlerini etkileyip etkilemediğini belirlemek amacıyla, işletmelerin rekabet güçlerini karşılaştırabileceği ve rekabet gücünü etkileyen nitel ve nicel özellikleri temsil eden “SİRGE” adını verdiği bir endeks oluşturmuştur. Konya ilinde IPARD desteği almayan 100 süt üreticisi işletme ile destek alan 50 işletmeyi ekonomik ve sosyal göstergeler ve SİRGE yardımıyla kıyaslamıştır. Araştırma sonucunda IPARD desteği alan işletmelerin rekabet gücünün destek almayan işletmelere kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Çoban vd. (2019), TKDK tarafından sağlanan desteklerin kırsal alan üzerindeki ekonomik etkilerini sektörel bazda incelemişlerdir. Bu kapsamda Konya ilinde IPARD desteklerinden yararlanan süt üreticisi işletmelerin teknoloji kullanım düzeyleri, desteklerin ardından oluşan istihdam, süt üretim miktarı, kapasite kullanım oranı gibi işletmelerin destek sonrası ekonomik durumlarını süt üretimi faaliyetiyle uğraşan 84 işletmeye anket yaparak elde edilen verileri değerlendirmişlerdir. Yapılan değerlendirmelere göre üretimde teknik bilgi seviyesi artan işletmelerin oranı %92, üretim ve istihdam artışı yaşanan işletmelerin oranı ise %88’dir. Araştırmacılar IPARD projelerinin TKDK’nın süreçte verdiği destek, projeleri takip etme ve değerlendirmeleriyle, mali kaynakların kullanımında etkinliğin sağlanması, işletmecilerin deneyimli olmaları, projenin iyi hazırlanması nedenleriyle projelerin hedeflerine ulaşabildiklerini belirtmektedirler.

Burdur’da IPARD ile faaliyete geçen firmalarda bulunan Simental ve Holştayn ırkı sığırların döl ve süt verimi özelliklerini incelemeyi ve işletmelerin kârlılıklarını değerlendirmeyi amaçlayan Asan (2021), 160 baş Simental, 114 baş Holştayn ırkı ineklerden oluşan 4 damızlık sığır yetiştiricisi işletmeyle anket çalışması yapmıştır. Verilerin analiz edilmesinde tanımlayıcı istatistikler, Genel Doğrusal Model (GLM, ANOVA), Tukey çoklu karşılaştırma testi ve Pearson Korelasyon yöntemlerinden yararlanmıştır. Bulgular, incelenen işletmelerin ürettikleri sütleri diğer işletmelere kıyasla daha yüksek fiyattan sattığını ve böylece IPARD ile işletmelerin daha rekabetçi duruma geldiğini ve işletmelerin kârlılığının arttığını göstermiştir. İşletmelerin hepsinin kârlı olduğu, ayrıca Simental ve Holştayn ırkı ineklerin döl ve süt veriminin yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

Türkiye’de kırsal alanların kalkınmasına yönelik ulusal düzeyde gösterilen çabalara yer veren çalışmalar da mevcuttur. Altuntop (2014); Asoğlu (2015); Tan vd. (2017); Özyücel (2018), Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yürütülen program ve projelerin, gerek belirli sektörlerle ve o sektörde yer alan işletmelere gerekse genel anlamda kırsal alanların kalkınmasına olan etkisine yoğunlaşmışlardır.

Özyücel (2018), Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından sağlanan desteklerin süt üretimi, gelir ve istihdama olan etkisini incelemek amacıyla yaptığı çalışmada Isparta ili Şarkikaraağaç ilçesinde bu desteklerden faydalanan hayvancılıkla uğraşan 415 kişiye anket uygulamış ve elde edilen verilerle T testi, Ki-kare testi ve Tek yönlü ANOVA testleri yapmıştır. Bulgular sağlanan desteklerin süt üreticilerine, üretim, istihdam ve gelir artışı sağladığı yönündedir. Araştırmacı iş olanağının artmasının kentlere olan göçü önlediğini ifade etmektedir. Buradan hareketle söz konusu bakanlık tarafından yürütülen genç çiftçi projesinin ülke genelinde yaygınlaşmasıyla, kişilerin ekonomik nedenlerle kırdan kente göç ettiğini savunan Harris-Todaro modelinin öngörüsünün Türkiye’de görülemeyeceğini belirtmektedir.

Altuntop (2014); Asoğlu (2015); Tan vd. (2016), KKYDP kapsamında yer alan projeleri değerlendirmeye odaklanmışlardır. Altuntop (2014), 2007-2010 döneminde sağlanan makine ekipman desteklerinin tarım makineleri imalat sanayisine etkisini, Asoğlu (2015), program kapsamında destek alan tarımsal işletmelere desteklerin etkisini, Tan vd. (2017), Aydın ilinde 2006-2014 döneminde program dahilinde teklif edilen yatırım projelerini incelemişlerdir.

Altuntop (2014), Mersin ilinde 75 çiftçi ve 5 işletme sahibine anket yapmış ve Kruskal-Wallis, Mann-Whitney U, Fisher Exact, Ki-kare testleri, Spearman Korelasyon Katsayısı ile desteklerin etkisini analiz etmiştir. Analiz sonucuna göre söz konusu program 2007-2010 döneminde amacına ulaşmıştır. Bu kapsamda bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasında tarım makineleri imalat sanayisinin gelişiminin önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca bu gelişimin yanında üreticilerin refah düzeyinin artırılmasında destek programının sürdürülebilirliğinin önemli olduğu belirtilmektedir.

Desteklerin tarım makineleri imalat sanayisinde teknolojinin yenilenmesinde, üretim kapasitesi ve istihdam artışı sağlanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir.

Asoğlu (2015), Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde yukarıda sözü edilen desteklerden faydalanan 197 işletmeye anket uygulamış ve analiz aşamasında Wilcoxon Signed Rank, Ki-Kare, Mann-Whitney U ve Kruskal-Wallis testlerinden yararlanmıştır. Bulgular Diyarbakır'daki 49 işletmenin, Urfa'daki 71 işletmeden daha başarılı olduğunu, bu bağlamda proje sonrası istihdam edilen kişi ortalamasının arttığını göstermektedir. Bunlara ilaveten incelenen işletmelerin genel olarak gelirlerinin arttığını; ancak enerji, hammadde gibi gelir artışına neden olacak diğer unsurlar dikkate alındığında, gelirdeki artışı sadece desteklere bağlamanın doğru olmadığını belirtmektedir. Proje sonrasında işletmelerin önemli bir kısmının rekabet gücünün ve teknik bilgi düzeyinin arttığını ifade etmektedir. Kişilerin bürokrasi yükünden şikayetçi olduklarını çünkü proje hazırlayabilmek için danışmanlık firmalarından yararlanmak durumunda kaldıklarını vurgulamaktadır.

Tan vd. (2016), yaptıkları saha araştırmasında 102 adet yatırım projesi yürütücüsü ile anket gerçekleştirmişler ve Ki-kare analizi yapmışlardır. Yapılan değerlendirmeler neticesinde teklif edilen projelerin pazarlama ve hammadde temini, ilin üretim potansiyeli ve yatırımcının tecrübesi konularında uygun projeler olduğunu ifade etmektedirler. Ancak yatırımcıların proje hazırlama ve uygulama aşamalarında bazı güçlükler yaşamakta olduklarını; bu güçlükler içerisinde ruhsat, izin ve danışmanlık hizmetleri ile ilgili problemlerin ön plana çıktığını vurgulamaktadırlar.

Uluslararası literatürde pek çok ülkenin kırsal alanlarının kalkınma seviyeleri ve gelişimlerine etki eden faktörleri inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Çalışmamız kapsamında IPARD ve çeşitli desteklerin etkinliğini ve bu projelerin ülkenin kalkınmasında gösterdiği başarıyı inceleyen ve değerlendiren araştırmalara odaklanılmıştır. IPARD fonlarını inceleyen çalışmalar arasında Kralik vd. (2011), Hırvatistan'da IPARD fonlarının kullanımında verimliliğini; Otten (2012), Tikves bölgesinin AB'ye uyum imkânı ve bölge için IPARD programının uygulanabilirliğini ve bölgenin AB'ye entegrasyonunu; Mbrica (2013), Slovenya'nın SAPARD programı ile Makedonya'nın IPARD programlarının etkinliğini; Zekic vd. (2016), Sırbistan

Cumhuriyeti için IPARD fonlarının kırsal alanda yaşayanların sosyo-ekonomik gelişimlerine olan etkisi ve kırsal alanların kalkınmasına katkısını; Đuric ve Puškarić (2018), kırsal ve tarımsal kalkınmanın finansmanında IPARD fonlarından yararlanılmasının sınırlılıklarını araştırmışlardır.

Kralik vd. (2011), 507 çiftlik sahibi ile anket yaparak elde ettikleri verileri Ki-kare testinden yararlanarak analiz etmişlerdir. Fonların verimli kullanımında iki tahmin modeli oluşturarak, katılımcıların ortalama aylık gelirleri ve eğitim düzeyini iki önemli faktör olarak almışlardır. Analiz sonucunda Hırvatistan'da IPARD fonlarının daha verimli kullanımına olumsuz etki eden iki faktörün, çiftçilerin ortalama aylık gelirleri ve eğitim seviyesi olduğunu saptamışlardır.

Otten (2012), 2011 yılında Makedonya'nın Tikves bölgesinde yer alan çiftçiler üzerinde IPARD'ın etkisini antropolojik saha çalışması ile araştırmıştır. Araştırma sonucunda çiftçilerin IPARD programından yararlanabilmesi için önemli miktarda para yatırımları gerektiği vurgulanmakta ve bu durumun çoğu çiftçinin IPARD programının fırsatlarından yararlanmasını neredeyse imkânsız hale getirdiği belirtilmektedir.

Mbrica (2013), SAPARD programı ile IPARD programlarının etkinliğini etki analizi ve bölgesel eşitsizlik analizi yardımıyla karşılaştırmıştır. Makedonya ve Slovenya'nın karşılaşılan zorluklar nedeniyle IPARD ve SAPARD programlarının idari sistemini oluşturmada gecikmelerin programların performansını olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Söz konusu araştırmacı iki ülkenin de az sayıda projeyi onayladığı ve tamamladığını ifade etmektedir. Bunun büyük olasılıkla başvuru sürecinin işleyiş yapısının iyi tanımlanmamış olmasından kaynaklandığına işaret etmektedir. Çünkü bu durum çok sayıda projenin reddedilmesi ve proje hazırlamada karşılaşılan zaman alıcı ve zor olan bir yüksek bürokrasi ile karşılaşılmasına neden olmuştur. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, her iki programın da tarım ürünlerinin üretim kapasitesinin gelişimine katkı sağladığı ifade edilmekte, bu katkının Makedonya için daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Çalışmada bunun Makedonya'nın doğru bir öncelikli alan (süt işleme sektörü) belirlemesi, başvuru sahiplerinin kalitesinin yüksek olması ve yatırımlara gösterilen ilgiden kaynaklandığı

belirtilmektedir. Slovenya’da ise SAPARD uygulamasının kırsal alanlarda tarım dışı faaliyetlerin oluşturulmasıyla ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesini sağladığına dikkat çekilmiştir.

Zekic vd. (2016), araştırmalarında betimleyici nitel analiz yönteminden yararlanmışlardır. IPARD fonlarının Sırbistan Cumhuriyeti’nin kırsal kalkınmasında sınırlı bir etkiye sahip olduğunu ifade ettikleri çalışmada, bunun nedeninin IPARD fonlarının büyük ölçüde kırsal hanehalklarına yönelmekten ziyade tarımsal işletmelere yapılan yatırımlara odaklanması olduğuna işaret etmektedirler.

IPARD fonlarının AB ortak tarım politikasına uyumun sağlanmasına katkıda bulunması amacıyla aday ülkelere verilen fonlardan birini oluşturduğunu ifade eden Đuric ve Puškarić (2018), kırsal ve tarımsal kalkınmanın finansmanında IPARD fonlarından yararlanılmasının sınırlılıklarını tanımlayıcı ve tarihsel analiz yöntemiyle araştırmışlardır. 2007-2013 yılları arasında programdan yararlanan ülkelerin deneyimleri ve 2014-2024 yılları arasındaki fonların dağılımını incelemişlerdir. IPARD programının finansman sağlamasında daha fazla fon kullanılabilmesi için kurumsal kapasitenin yeterli düzeyde olmasının gerektiğini belirten araştırmacılar, sağlanacak fonlar konusunda potansiyel yararlanıcılara eğitim ve bilgi verebilecek danışmanlık hizmetinin geliştirilmesinin gereğini vurgulamaktadırlar. Finanse edilecek alanların az sayıda ve ihtiyaca uygun şekilde önceliklendirilmesinin gereğini ifade etmektedirler. Analiz sonucunda uygun kurumsal kapasitenin oluşturulmasının, AB tarafından katılım öncesi sağlanan fonların en verimli biçimde kullanılmasını sağlayan ilk koşul olduğunu belirtmektedirler. Buna ek olarak bu fonların verimli kullanımının bir yolunun da kırsal ve tarımsal kalkınmanın finansmanında az sayıda öncelik belirlemek olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca bu fonların kırsal ve tarımsal kalkınma konusunda bütün sorunları çözebileceğinin düşünülmemesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.

Başka bir çalışmada Vapa Tankosić vd. (2023), Sırbistan’da tarımsal üreticilerin ve IPARD kuruluşunda çalışanların tarımsal ekolojik tedbirler hakkındaki davranışlarını ve tarımsal çevre yönetimi uygulamalarında yapısal ve ekonomik faktörlere karşı bakış açılarını incelemişlerdir. Çalışma kapsamında organik tarım

üreticisi ve IPARD kuruluşunda çalışan 82 kişiyle anket uygulamış ve anketten elde edilen verileri korelasyon ve regresyon analizine tabi tutmuşlardır. Analiz sonucuna göre, katılımcılar üretim çeşitliliğini artırma ve çevrenin durumunu iyileştirme konusunda, tarımsal ekolojik tedbirleri yerinde bir uygulama olarak görmektedir. Bu sonuca ek olarak üreticiler, bu tedbirlerden yararlanmada tarımsal eğitim ve öğretimin yeterli olmasının önemine vurgu yaparken, tedbirlerin karmaşıklığı, tarım işçileri, arazi kullanım amacı ve mülkiyet haklarının, tedbirlerin uygulanmasına engel teşkil edebileceğini düşünmektedir. Kurum çalışanlarının söz konusu tedbirlerin uygulanması hakkındaki görüşleri ise; tarımsal eğitim ve öğretim, çiftçilerin benzer tedbirler konusunda önceki deneyimleri ve gelecek nesillere olan sorumlulukları önemli bir motivasyon kaynağı iken mülkiyet hakları ve tarımsal işletmelerin büyüklüğü en büyük engeller olduğu şeklindedir.

Bu konuda yapılan diğer çalışmalarda Radović vd. (2024), Sırbistan’da IPARD programına yönelik beklentilerin yüksek olması nedeniyle ülkede uygulanan IPARD II programını değerlendirmeye almışlar, Spalevic vd. (2024), IPARD programının tarım sektörünün modernizasyonuna katkısının olup olmadığını, programın etkinliğini ve etkisini belirlemeyi, Vladan (2025) ise Sırbistan’da IPARD programına katılım sağlayarak fon finansmanına erişim ile ilgili tarım üreticilerinin davranışlarını incelemeyi amaçlamışlardır. Radović vd. (2024), tanımlayıcı istatistik ve sentez analiz yöntemlerinden yararlanarak IPARD II programını değerlendirmişlerdir. Çalışmada belirlenen kriterleri karşılayan projelerin sunulan projelerin yarısından azını oluşturduğu ve IPARD II programı kapsamında büyük miktarda fon sağlandığı sonucuna ulaşmışlardır.

Spalevic vd. (2024), 5 politika yapıcı ve 20 çiftçiden oluşan toplam 20 katılımcı ile görüşme yaparak SWOT analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz sonuçları IPARD programı ile çiftçilere ekipman ve makine sağlanmasının tarım sektörünün ilerlemesine neden olduğunu göstermektedir. Söz konusu program altyapının gelişimini sağlamış, çiftçilerin üretkenliği ve verimi üzerinde de olumlu bir etki oluşturmuştur. Araştırmacılar bölgesel farklılıklar ve zorluklara rağmen IPARD programının olumlu etkisi olduğunu vurgulamakta, iletişim engelleri ve proje şartlarının yerine getirilmesi gibi zorlukların olduğundan bahsetmektedirler.

Vladan (2025), çalışmada 60 yaşın üstünde 91 ve 40 yaşın altında 91 olmak üzere toplam 182 tarım üreticisine anket uygulamış ve anketten elde edilen verileri t testi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda, yaş ve arazi mülkiyetinin IPARD fonlarından yararlanma konusunda etkili olduğunu bulmuştur ve IPARD programından yararlanma konusunda, bu iki faktör gözetilirse fonlardan faydalananlar için istikrarlı finansman fırsatının artacağını belirtmektedir.

Zekić vd. (2017), Sırbistan'ı kırsal kalkınma açısından AB ülkeleri ile karşılaştırmak amacıyla faktör analizi ve kümeleme analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz 2008-2012 dönemini kapsamaktadır. Ülkelerin karşılaştırılmasında seçilen göstergeler; kırsal istihdam, kırsal GSYH, kırsal nüfus, kırsal alan, tarımda emek verimliliği, ortalama çiftlik büyüklüğü, tarımın GSYH içerisindeki payı, kişi başına çevre koruma harcamaları, internet kullananlar, kişi başına GSYH ve eğitim düzeyi yüksek veya orta olan bireylerden oluşmaktadır. Bulgular Sırbistan'ın kırsal kalkınma düzeyinin AB ülkelerine kıyasla düşük olduğunu göstermektedir.

Stojcheska vd. (2016) çiftçilerin kırsal kalkınma fonlarını kullanma planı üzerinde bazı sosyo-ekonomik özelliklerin ve davranışsal belirleyicilerin etkisini araştırmak amacıyla Bosna-Hersek, Sırbistan ve Makedonya kırsalında bir saha araştırması yapmışlardır. Bu kapsamda yapılan araştırmada 895 çiftçiye anket uygulamışlar ve analiz aşamasında yapısal eşitlik modellemesinden yararlanmışlardır. Analiz sonucu elde edilen bulgular davranış kontrolü yüksek olan, sosyal çevresinde desteklenen ve pozitif tutumları olan çiftçilerde kırsal kalkınma desteğinden yararlanma isteğinin daha güçlü olduğu yönündedir. Ayrıca çiftçilerin kırsal kalkınma fonlarına başvuru yapma fikirlerini ise önceki deneyim pozitif etkilemekte iken, kârlılık, eğitim ve yaş faktörlerinin etkisi azdır.

Uluslararası literatüre genel olarak bakıldığında, yapılan pek çok çalışmada IPARD programı ile ilgili eksikliklerin tespit edildiği, ancak bu eksikliklere rağmen genel anlamda IPARD programının araştırılan alanlarda pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Yukarıda birçoğuna değinildiği üzere, kırsal alanların kalkınması ve kırsal kalkınma destekleri pek çok araştırmanın konusu olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Çizelge 4.4'te literatür taramasına ilişkin çalışmaların özeti sunulmuştur.

Çizelge 4.4. Literatür taraması

Yazar/Yıl	Konu	Yöntem	Evren/örneklem	Bulgular
Şerefoğlu (2008)	IPARD I döneminde uygulanacak olan programdan faydalanacak besi işletmelerinin incelenmesi	Logistik regresyon	Amasya, Ankara, Erzurum ve Şanlıurfa illerinde 444 besi işletmesi ile anket	IPARD programının uygulanmasının kırmızı et sektörüne pozitif bir ivme kazandıracığı tahmin edilmektedir.
Kralik vd. (2011)	Hırvatistan'da IPARD fonlarının kullanımında verimlilik	Ki-kare testi	507 çiftçi ile anket	Çiftçilerin ortalama aylık geliri ve eğitim düzeyi IPARD fonlarının verimliliğini olumsuz etkileyen iki faktördür.
Otten (2012)	Tikves bölgesinin AB'ye uyum imkânı ve bölge için IPARD programının uygulanabilirliği	Antropolojik saha araştırması	Makedonya'nın Tikves bölgesindeki üzüm yetiştiricileri ile görüşme ve gözlemler	Tikves bölgesinde bulunan çoğu yetiştiricinin IPARD programına katılımı neredeyse imkânsızdır.
Mbrica (2013)	SAPARD ve IPARD programlarının karşılaştırılması	Etki analizi, bölgesel eşitsizlik analizi	Slovenya SAPARD, Makedonya IPARD ikincil veriler	Her iki program da tarım ürünlerinin üretim kapasitesinin gelişimine katkı sağlamıştır.
Altuntop (2014)	KKYDP kapsamında sağlanan makine ve ekipman desteklerinin tarım makineleri imalat sanayisine etkisi	Kruskal-Wallis, Mann-Whitney U, Fisher Exact, Ki-kare testleri Spearman Korelasyon Katsayısı	Mersin ilinde 75'i çiftçi, 5'i işletme sahibi olan toplam 80 adet yararlanıcı ile anket	Destekler, tarım makineleri imalat sanayinde teknolojinin yenilenmesinde, üretim kapasitesi ve istihdam artışının sağlanmasında etkili olmuştur.
Asoğlu (2015)	KKYDP kapsamında destek alan tarımsal işletmelere desteklerin toplam etkisi	Wilcoxon Signed Rank, Ki-Kare, Mann-Whitney U ve Kruskal-Wallis testleri	Şanlıurfa ve Diyarbakır'da 197 işletmeye anket uygulanması	Diyarbakır'daki 49 işletme, Urfa'daki 71 işletmeden daha başarılı bulunmuş, proje sonrası istihdam edilen kişi ortalaması artmış, istihdam edilen kişi sayısında azalma yaşanmamıştır.
Misha ve Malaj (2015)	Arnavutluk'ta tarımsal kalkınmanın sağlanmasına, ulusal destekler ile IPARD ve AB	Eşleştirilmiş gruplar t-testi, Regresyon analizi	Korca ve Fier bölgesinde bağ ve zeytin ağacı üretimi sektörlerinde faaliyet gösteren	Sübvansiyon alan bağ çiftçilerinin yaklaşık 4'te 3'nün (%70) gelirleri artmıştır. Diğer hibelere başvuruda devlet hibelerinin etkisi güçlüdür.

	IPA finansmanı kapsamında verilen hibelerin etkisi.		destek alan ve almayan 300 çiftçiye anket	
Bilici (2016)	IPARD desteği alan süt sığırcılığı yapan firmaların incelenmesi	Pearson Korelasyon, tek yönlü varyans analizi, Ki-kare, t-testi	102 süt üreten işletmeye yapılmış anket	İşletmelerin rekabet gücü artmış, istihdam artmış, üreticilerin beceri ve bilgi düzeyleri ve teknoloji kullanımı artmıştır. Pazarlama olanağı sağlanmıştır.
Koç (2016)	IPARD desteği alan işletmelere IPARD'ın etkisini belirlemek	IPARD desteği alan mevcut (modernizasyon yapacak) işletmeler ile yeni kurulacak işletmeleri iki ayrı grupta incelemiştir.	Sivas ilinde 44 Yozgat ilinde 32 Toplam 76 süt sığırcılığı yapan işletmeye anket	İşletmelerin hijyen, atık yönetimi, hayvan refahı konularında gelişme gösterdiklerini vurgulamıştır.
Gülçubuk vd. (2016)	FAZ I 6 il FAZ II 4 ilde besi ve süt üretimi faaliyeti kapsamında TKDK projelerinin etkinliğini araştırmak	Çoklu Uyum Analiz Tekniği	20 tane besi üreticisi işletme, 27 tane süt üreticisi olmak üzere toplam 47 işletmeye anket	TKDK destekleri ile yerel ekonomik kalkınmaya katkı sağlanmış, işletmelerin üretim kapasitesi ve verimlilikleri artmış, istihdam artmış, kaynak kullanımında etkinlik artmıştır.
Zekic vd. (2016)	Sırbistan Cumhuriyeti'nde IPARD fonlarının kırsal alanda yaşayanların sosyo-ekonomik gelişimlerine olan etkisi	Betimleyici nitel analiz	Sırbistan Cumhuriyeti'nde kullanılan fonlar	IPARD kırsal alanların kalkınmasında sınırlı bir etkiye sahiptir.
Stojcheska vd. (2016)	Çiftçilerin kırsal kalkınma fonlarını kullanma planı üzerinde bazı sosyo-ekonomik özelliklerin ve davranışsal belirleyicilerin etkisi	Yapısal eşitlik modellemesi	Bosna-Hersek Sırbistan ve Makedonya kırsalında 895 çiftçiye yüz yüze anket	Çiftçilerin kırsal kalkınma fonlarına başvuru yapma fikirlerini önceki deneyim pozitif etkilemekte iken, kârlılık, eğitim ve yaş faktörlerinin etkisi azdır.
Tan vd. (2017)	Aydın ilinde 2006-2014 döneminde KKYDP kapsamında yer alan projeleri değerlendirmek	Ki-kare analizi	102 adet yatırım projesi yürütücüsü ile anket	Teklif edilen projeler, pazarlama ve hammadde temini, ilin üretim potansiyeli, yatırımcının tecrübesi konularında uygun projelerdir.

Zekić vd. (2017)	Sırbistan'ın kırsal kalkınma seviyesinin AB ülkeleri ile karşılaştırılması	Faktör analizi ve kümeleme analizi	2008-2012 dönemi, Sırbistan ile 28 AB ülkesinin seçilen göstergeler ile karşılaştırması	Sırbistan'ın kırsal kalkınma düzeyi AB ülkelerine kıyasla düşüktür.
Özyücel (2018)	GTHB'nin sağladığı desteklerin süt üretimi, gelir ve istihdama etkisi.	T testi Ki-kare testi Tek yönlü Anova testi	Isparta/ Şarkikaraağaç İlçesinde hayvancılıkla uğraşan toplam 2323 kişinin 415'iyile anket	Bakanlığın verdiği destekler, süt üreticilerine üretim, istihdam, gelir artışı sağlamıştır. İş olanağının artması kentlere olan göçü önlemiştir.
Yontar ve Söztutar (2018)	TKDK projelerinin ve kurumun kırsal alanın kalkınmasında, üretim ve girişimcilik konularına olan etkisini değerlendirmek	Frekans analizi	Manisa ili TKDK kurum uzmanı 30 kişi ile anket	Kurum, projeler ve projelere sağlanan destekler sürdürülebilir kalkınmaya katkı ve üreticilere fayda sağlamıştır.
Örs (2018)	Süt sığırcılığı yapan işletmelerin rekabet güçlerini IPARD'ın etkileyip etkilemediğini belirlemek	Süt İnekçiliği Rekabet Gücü Endeksi (SİRGE)	IPARD desteği alan 50 işletme ve destek almayan 100 işletme ile anket	Destek almayan işletmelerin rekabet gücü, destek alan işletmelere göre daha düşüktür.
Đuric ve Puškarić (2018)	Kırsal ve tarımsal kalkınmanın finansmanında IPARD fonlarından yararlanılmasının sınırlılıklarını araştırmak	Tanımlayıcı ve tarihsel analiz yöntemi	2007-2013 yılları arasında programdan yararlanan ülkelerin deneyimleri ve 2014-2024 yılları arasındaki fonların dağılımının değerlendirilmesi	IPARD programı kapsamında daha fazla fon kullanılabilmesi için kurumsal kapasitenin yeterli düzeyde olması ve sağlanacak fonlar konusunda potansiyel yararlanıcılara eğitim ve bilgi verebilecek danışmanlık hizmetinin geliştirilmesi gerekmektedir.
Çoban vd. (2019)	IPARD fonlarının sektörel etkilerinin Konya süt sektörü özelinde araştırılması	Anket çalışmasından elde edilen verilerin tablo ve grafik yardımıyla değerlendirilmesi	Süt üretimi faaliyetiyle uğraşan 84 işletmeye ve IPARD çalışanlarına anket.	Üretimde teknik bilgi seviyesi artan işletmelerin oranı %92, üretim ve istihdam artışı yaşanan işletmelerin oranı ise % 88'dir.
İnal (2020)	IPARD desteklerinin Diyarbakır iline ekonomik etkilerini araştırmak.	Bonferroni testi, bağımsız gruplar t-testi ve Kruskal-Wallis testi	Diyarbakır ilinde Süt üretimi, arıcılık, et üretimi gerçekleştiren 127 işletmeye anket	İşletmelerin büyük bir kısmında üretilen ürünlerin katma değeri, hayvan sayısı, üretim, istihdam ve gelir artışı sağlanmıştır.

Özkul ve Bozkurt (2020)	IPARD fonlarının desteklerden faydalanan işletmelerin büyüme performansına etkisini araştırmak	Betimleyici istatistikler, Ki-kare testi ve logit analiz	Isparta ilinde IPARD I desteklerinden yararlanan 109 firma ile anket	Firmaların büyüme performansı üzerinde, yenilikçilik, becerinin gelişimi, hibe miktarı, aile işletmesi, işletme türü, eğitim değişkenlerinin etkisi vardır.
Toker (2021)	IPARD I programının destek alan işletmelere, programın katkısının olup olmadığını araştırmak	Kruskal Wallis, Mann Whitney-U, bağımsız örneklem t testleri, Faktör ve Kümeleme (Cluster) ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Isparta ilinde 168, Burdur ilinde 284 işletme ile anket	İşletmelerin rekabet gücü, üretimin kalitesi, verimi, istihdam artmış, çalışma koşulları iyileşmiştir. Kaynak kullanımında verimlilik artmış, üretimde çeşitlilik artmış ve üretim kayıpları azalmıştır. Kırsal alanların kalkınmasında programın olumlu etkisi olmuştur.
Asan (2021)	Burdur'da IPARD ile faaliyete geçen firmalarda bulunan Simental ve Holştayn ırkı sığırların döl ve süt verimi özelliklerini incelemek ve işletmelerin kârlılıklarını değerlendirmek	Tanımlayıcı istatistikler, Genel Doğrusal Model (GLM, ANOVA) TUKEY çoklu karşılaştırma testi, Pearson Korelasyon Yüz yüze anket	160 baş Simental, 114 baş Holştayn ırkı ineklerden oluşan 4 damızlık sığır yetiştiricisi işletmede hayvanların döl ve süt verimi kayıtları	IPARD işletmeleri ürettikleri sütleri diğer işletmelere kıyasla daha yüksek fiyattan satmaktadır. Böylece bu işletmeler daha rekabetçi hale gelmekte ve işletmelerin kârlılığı artmaktadır. Simental ve Holştayn ırkı ineklerin döl ve süt verimi yüksektir.
Vapa Tankosić vd. (2023)	Tarımsal ekolojik tedbirler konusunda tarım üreticilerinin ve Bakanlığın IPARD dairesinde çalışanların davranışlarını araştırmak	Korelasyon ve regresyon analizi	Organik tarım üreticisi ve IPARD kuruluşunda çalışan 82 kişiyle anket	Üreticiler, tarımsal ekolojik tedbirleri benimsemekte oldukça isteklidir.
Radović vd. (2024)	Sırbistan'da uygulanan IPARD II programını değerlendirmek	Tanımlayıcı istatistik ve sentez analiz	Nitel araştırma	IPARD II programı kapsamında yararlanıcılara büyük miktarda fon sağlanmıştır.
Spalevic vd. (2024)	Karadağ'da IPARD'ın etkinliği ve etkisini değerlendirmek	SWOT analizi	5 politika yapıcı ve 15 çiftçi toplam 20 katılımcı ile anket	IPARD programı ile çiftçilere ekipman ve makine sağlanmış ve böylece bu program tarım sektörünün ilerlemesine katkı sağlamıştır.
Vladan (2025)	Sırbistan'da IPARD'a katılımda tarım üreticilerinin davranışlarını incelemek	T testi	182 tarım üreticisi (60 yaş üstü 91 ve 40 yaş altı 91 üretici) ile anket	IPARD programından yararlanmada, katılımcının yaşı ve arazi mülkiyeti olmak üzere iki faktör etkilidir.

4.4. Araştırmanın Metodu

Araştırmanın amacı doğrultusunda hazırlanan anket formu, belirlenen işletmelere uygulanmış ve elde edilen verilerle işletmelere ait tanımlayıcı istatistikler frekans analizleri ile incelenmiştir. Hipotezlerin test edilmesi aşamasında ise fark testlerinden yararlanılmıştır. Verilerin analizi SPSS-22 programı kullanılarak yapılmıştır.

4.4.1. Araştırmanın Modeli (Deseni)

TKDK tarafından sağlanan desteklerin, TR52 bölgesinde IPARD desteğinden faydalanan mevcut süt üreticisi işletmelere olan ekonomik etkisini incelemek için gerçekleştirilen bu araştırmada, deneysel olmayan nicel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan “tarama” (survey) modelinden yararlanılmıştır.

Tarama modeli, araştırma konusunu oluşturan bir olayın olduğu haliyle tanımlanmaya çalışıldığı yaklaşımları oluşturmaktadır. Bu bağlamda incelenen olayın uygun şekilde gözlenip belirlenebilmesi önemlidir. Genel tarama modelleri, bir evren ile ilgili genel bir kanıya ulaşabilmek için evrenin tamamı veya onun içerisinde seçilen bir grup veya örneklem üzerinde uygulanan tarama düzenlemelerini kapsayan modellerdir (Karasar, 1995: 77-79).

4.4.2. Araştırmanın Kısıtı

Hibelerden yararlanmak için TKDK’ya başvuran işletmeler arasında hali hazırda mevcut işletmelerin yanı sıra verilen bu desteklerle kurulacak olan yeni işletmeler de yer almaktadır. Yeni kurulan işletmelerin, -doğal olarak- destek öncesi süt üretimi faaliyeti yapmıyor olmaları, bu işletmelerin araştırmanın kapsamı dışında bırakılmasına neden olmuş ve bu durum araştırmanın evrenini daraltmıştır.

4.4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu çalışma Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından yürütülen IPARD programı kapsamında 2011-2021 yılları arasında TR52 bölgesinde destek alan süt üreticisi işletmeleri kapsamaktadır. Daha özelle, Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (101) tedbirinin alt tedbirini oluşturan “süt üreten tarımsal işletmeler” (101-1) tedbirleri kapsamında TR52

bölgesinde IPARD programından faydalanan ve destek almadan önce de süt üretimi faaliyetiyle uğraşan işletmeler, bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır.

IPARD I ve IPARD II kapsamında TR52 bölgesinde destek alan 135 mevcut süt üreticisi işletme olduğu belirlenmiştir. Burada “mevcut işletme” ile kastedilen, işletmelerin destek almadan önce de süt üretim faaliyetiyle uğraşıyor olmalarıdır. Anket uygulanmasına geçilmeden önce, destek alan işletmelerin destek almadan önce de süt üretimi yapıp yapmadıkları bilgisine üreticilere sorulmak suretiyle ulaşılmıştır. Açıkça ki, IPARD’ın bu işletmelere olan ekonomik etkisini araştırabilmek için söz konusu işletmelerin destek öncesi de süt üretim faaliyeti gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

Araştırma için gerekli olan örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında 4.(1) numaralı denklemde yer alan formül kullanılmıştır (Sümbüloğlu ve Sümbüloğlu, 2000: 65).

$$n = \frac{N \cdot t^2 \cdot p \cdot q}{(N-1) \cdot d^2 + t^2 \cdot p \cdot q} \quad 4.(1)$$

Bu formüle göre; n; örneklem büyüklüğünü, N; evreni, t; belirli bir hata payına karşılık gelen t istatistik tablo değerini, p; incelenen olayın görülme olasılığını q; incelenen olayın görülme olasılığını, d; olayın gerçekleşme olasılığına göre kabul edilen $\pm$ sapmayı belirtmektedir.

Bu araştırma için N=135 işletme, %5 hata payında t=1,96, p=0,75 ve q=0,25 baz alınmış ve %95 olasılıkla (güven düzeyinde) kabul edilen $\pm$ sapma d=0,05 dikkate alınarak, tüm değerler formülde yerine konulduğunda n=92,14 bulunmuştur.

$$n = \frac{135 \cdot (1,96)^2 \cdot (0,75) \cdot (0,25)}{134 \cdot (0,05)^2 + (1,96)^2 \cdot (0,75) \cdot (0,25)} \quad 4.(2)$$

Böylece bu araştırma için ulaşılması gereken örneklem sayısı yaklaşık 92 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu çalışma kapsamında yapılacak anket için tespit edilen minimum örneklem sayının üzerine çıkılarak 101 süt üreticisi işletme ile görüşme sağlanmıştır. Evrende bulunan işletmelerin tümüne ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak yüz yüze anket uygulaması yapmak bilindiği üzere maliyetli ve zordur. Ayrıca bireylerin ankete katılmaları gönüllülük esasına dayanmaktadır. Bu nedenle, belirlenen 135 işletmeden, bir kısmının gönüllü olarak ankete katılmak istememesi, bir

kısının iş yoğunluğu sebebiyle zaman ayıramaması gibi nedenlerden ötürü 101 işletmeye yüz yüze anket yapılabilmektedir. Neticede bu anket çalışması, araştırma kapsamına alınan işletmelerin %74'ü ile gerçekleştirilebilmiştir.

Bu çerçevede, TR52 bölgesinde IPARD I ve IPARD II kapsamında verilen desteklerden yararlanan mevcut süt üreticisi 101 işletme, bu araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

4.4.4. Araştırma Hipotezleri

İstatistiksel analizin başlangıcını hipotez oluşturmaktadır. Hipotez, araştırma sorunu kapsamında kontrol edilen varsayımı ifade etmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamak üzerine kurulmaktadır. Hipotezler genellikle “alternatif” (araştırma) hipotez ve “yokluk” (sıfır) hipotezi olmak üzere iki şekilde formüle edilmektedir (Cevahir, 2020: 25).

Araştırma hipotezi araştırmacının bir konu ile ilgili teorisine dayanarak oluşturulan hipotezdir. Sıfır hipotezi ise değişkenler arasında ilişki veya gruplar arasında fark olmadığını ifade etmektedir. Yokluk hipotezine “araştırma hipotezinin tersi” de denilebilir. Sosyal araştırmalarda araştırma hipotezinin geçerliliğinin belirlenmesi amacıyla sıfır hipotezi test edilmektedir (Ho, 2006: 3).

H_0 yokluk hipotezi değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde kurulmakta, H_1 alternatif hipotezi ise değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığına yönelik kurulmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 76). Hangi hipotezin reddedileceğine karar verebilmek için p değeri dikkate alınmaktadır. $p < 0,05$ olması durumunda H_0 hipotezi reddedilip, alternatif hipotez (H_1) kabul edilmektedir (Işık, 2014: 57-59). P değerinin 0,05'ten büyük olduğu durumda ise H_0 hipotezi kabul edilmekte, H_0 'ın kabul edilmesi durumunda ise alternatif hipotez reddedilmiş olmaktadır (Can, 2022: 78- 79).

Çalışma kapsamında belirlenen durumların her biri için değişkenler arasında ilişki olmadığını ifade eden H_0 yokluk hipotezleri ve değişkenler arasında ilişki olduğu yönünde olan H_1 araştırma hipotezleri oluşturulmuştur. Çalışmada incelenen durumlar ve bu durumlar için oluşturulan hipotezler şöyledir:

Durum (Case) 1: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin *süt üretimi süreleri* ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark vardır.

Durum (Case) 2: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin *eğitim durumuna* göre üretici beklentilerinin, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin ve süt üretimi tutumunun anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Durum (Case) 3: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda *üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin* anlamlı katkısının olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin anlamlı katkısı yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin anlamlı katkısı vardır.

Durum (Case) 4: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda *beklentilerin* anlamlı katkısının (pozitif etkisi) olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumu ile beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumu ile beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

Durum (Case) 5: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *IPARD desteğinin gelire etkisine* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin gelire etkisine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin gelire etkisine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Durum (Case) 6: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *gelir artış oranına* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin destek sonrası gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Durum (Case) 7: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *IPARD desteği ile sağlanan günlük ortalama süt üretim artış oranına* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası üretilen süt miktarı artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepler ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası üretilen süt miktarı artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Durum (Case) 8: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *mevcut süt üretim miktarına* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile mevcut süt üretim miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile mevcut süt üretim miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Durum (Case) 9: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *IPARD desteği ile sağlanan verimlilik artış hızına (hayvan başına süt üretimi artış oranı)* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile IPARD desteği sonrası hayvan başına süt üretimi artış oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile IPARD desteği sonrası hayvan başına süt üretimi artış oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Durum (Case) 10: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin *destek öncesi süt üretimi verimliliği ile destek sonrası süt üretimi verimliliği* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi hayvan başına süt üretimi ile destek sonrası hayvan başına süt üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi hayvan başına süt üretimi ile destek sonrası hayvan başına süt üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Durum (Case) 11: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin *destek öncesi ürettiği süt miktarı* ile *destek sonrası ürettiği süt miktarı* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi ürettiği süt miktarı ile destek sonrası ürettiği süt miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi ürettiği süt miktarı ile destek sonrası ürettiği süt miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Durum (Case) 12: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin *destek öncesi ölçek büyüklüğü* ile *destek sonrası ölçek büyüklüğü* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi sağmal hayvan sayısı ile destek sonrası sağmal hayvan sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi sağmal hayvan sayısı ile destek sonrası sağmal hayvan sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

4.4.5. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada kullanılan veriler, TKDK tarafından sağlanan IPARD destekleri arasında Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (101) tedbirinin alt tedbirini oluşturan süt üreten tarımsal işletmeler (101-1) tedbirleri kapsamında TR52 bölgesinde IPARD programından faydalanan ve destek almadan önce de süt

üretimi faaliyetiyle uğraşan işletmelere yapılan anket yoluyla toplanmıştır. Çalışma kapsamında belirlenen işletmelere yapılan anket çalışması işletmelerle 2023 yılı içerisinde yüz yüze görüşülerek yapılmıştır.

TR52 bölgesinde anket yapılan ilçeler; Akören, Akşehir, Altınekin, Beyşehir, Cihanbeyli, Çumra, Derbent, Doğanhisar, Emirgazi, Ereğli, Hüyük, Ilgın, Kadınhanı, Karapınar, Karatay, Kulu, Meram, Sarayönü, Selçuklu, Yunak ve Karaman merkezdir.

Hazırlanan anket formu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda işletme sahiplerinin demografik özelliklerini, işletmenin üretim yapısını, IPARD desteğinin işletmelere olan ekonomik etkisini belirlemeye yönelik, açık uçlu ve çoktan seçmeli sorular yer almaktadır. İkinci kısımda ise işletmelerin IPARD programı hakkındaki görüşlerini alarak üreticilerin beklentilerini belirlemenin amaçlandığı *süt üretimi tutumu* adı verilen 7 ifadeden oluşan 5'li likert tipi ölçek yer almaktadır.

Anket formunun hazırlanmasında Şerefoğlu (2008); Asoğlu (2015); Bilici (2016); Özyücel (2018) ve Toker (2021) tarafından yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan 5'li likert tipi ölçek ise Özyücel (2018) tarafından geliştirilen süt üretimi tutumu ölçeğidir. Bu ölçek Özyücel (2018)'den izin alınmak suretiyle çalışmada kullanılmış ve bu çalışmanın amacına ve örneklemine uygun olacak şekilde uyarlanmıştır.

4.4.6. Analiz Yöntemi

Araştırma kapsamında kurulan hipotezlerin test edilmesinde bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Ki-Kare (Chi-Square) testi ve korelasyon ve regresyon analizinden yararlanılmıştır. Çalışmada farklı grupların ölçek puanları açısından karşılaştırılması amacıyla bağımsız örneklem t testi ve ANOVA testi, kesikli ve kategorik değişkenler arasındaki ilişkilerin varlığı ve iki değişken arasındaki frekans dağılımlarının farklılaşmasının tesadüfi olup olmadığının incelenmesi amacıyla Ki-Kare testi ve ölçeğe ait değişkenler arasındaki ilişkinin varlığı ve düzeyinin belirlenmesi amacıyla da Pearson korelasyon ve basit doğrusal (linear) regresyon analizi yapılmıştır.

T testleri hem birbirine bağımlı/ilişkili hem de birbirinden bağımsız/ilişkisiz olan iki grubu karşılaştırmak için kullanılabilir. Bu testler genellikle iki bağımsız grubun karşılaştırılması amacıyla yapılmaktadır. Bağımsız örneklem t testi iki farklı (birbirinden bağımsız) grup arasında karşılaştırma yapmak maksadıyla kullanılmaktadır (Kim, 2015: 540).

Varyans analizi, bir faktörün her düzeyindeki ve farklı grup aralıklarının puanlarını karşılaştırarak yapılmaktadır (Pallant vd., 2006: 3). Birbirinden bağımsız iki veya daha fazla grubun ortalamalarının farklılık gösterip göstermediği, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile test edilmektedir (Büyüköztürk, 2017: 48). Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) testi, bağımsız üç grubun ortalamalarının farklılık gösterebileceği ve en az bir grubun farklı olduğu sonucunu verebilir; ancak bu test sonucu, hangi grubun diğer gruptan farklı olduğuna dair bir bilgi vermez. Farklı olan grubun hangisi olduğunu anlayabilmek için Post-hoc (Tukey) testi yapılmaktadır (Kim, 2017: 26).

İki değişkenin birbirleriyle ilişkili olup olmadığının ya da frekans dağılımlarının farklılık göstermesinin tesadüfi bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmediğinin test edilmesinde Ki-Kare (Chi-square) testinden yararlanılmaktadır (Kubat ve Ayaşlıgil, 2002: 156).

Basit (Pearson) korelasyon iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını ve bu değişkenler arasındaki ilişkinin gücünü ve yönünü test etmek için kullanılmaktadır (Rebekah ve Ravindran, 2018: 69).

Korelasyon testi sonucunda iki değişken arasında ilişkinin varlığı p değerine göre belirlenmektedir. İlgili p değeri 0,05'ten büyük ise iki değişken arasında ilişki olmadığı, p değeri 0,05'ten küçük ise iki değişken arasında ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Eğer iki değişken arasında ilişki söz konusu ise bu ilişkinin yönünü belirlemek için r değeri dikkate alınmaktadır (Cevahir, 2020: 113). Söz konusu r korelasyon katsayısını vermektedir ve bu değer -1 ile +1 aralığındadır. r değeri 0'dan büyük ise değişkenler arasında pozitif (düz) yönlü bir ilişki vardır. r değeri 0'dan küçük ise değişkenler arasındaki ilişki negatif (ters) yönlüdür (Efe vd., 2000: 130-131).

Söz konusu r değerinin mutlak değer olarak 1'e yaklaşması değişkenler arasındaki ilişkinin gücünün arttığı anlamını taşımaktadır (Büyüköztürk vd., 2016: 86). Korelasyon katsayısı değerinin; 0,00 ile 0,25 arasında olması *çok zayıf*, 0,26 ile 0,49 arasında olması *zayıf*, 0,50 ile 0,69 arasında olması *orta*, 0,70 ile 0,89 arasında olması *yüksek*, 0,90 ile 1,00 arasında olması *çok yüksek* bir ilişkinin varlığını göstermektedir (Kızıloğlu, 2019: 168).

Bir değişkenin diğer bir değişken ile tahmin edilmesinde regresyon analizinden yararlanılmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2007: 58). Regresyon analizinde, bağımlı değişkende meydana gelen değişimin ne kadarının bağımsız değişkenlerden kaynaklanmakta olduğu ve bağımlı değişkenin bağımsız değişkenlerden ne şekilde etkilendiği incelenmektedir (Can, 2022: 268). Basit doğrusal regresyon analizi ise, bir bağımlı değişken ile bir bağımsız değişken arasındaki ilişkinin araştırıldığı regresyon analizidir (Büyüköztürk vd., 2016: 122).

Basit regresyon denklemi bağımsız değişken (X) ile bağımlı değişken (Y) den oluşan iki değişken arasındaki doğrusal ilişkiyi veren denklemdir (Efe vd., 2000: 126). Basit doğrusal regresyon denklemi $Y = bX + a$ şeklindedir (Tabachnick ve Fidell, 2007: 58). Basit doğrusal regresyon analizinde, bağımlı değişken Y hakkında tahminde bulunurken, bağımsız değişken X hakkındaki bilgilerden yola çıkılmaktadır (Eymen, 2007: 93).

4.5. Yapı Geçerliliği ve Güvenilirlik Analizi

Yapı geçerliliği, ölçek aracılığıyla ulaşılan sonucu ve bu sonuçla bağlantı kurulacak şeyin ne olduğunu açıklamaya yarar. Ayrıca ölçekte yer alan maddelerin belirlenmiş özellikleri ne kadar doğru ölçmekte olduğu ile alakalıdır (Akyüz, 2018: 186). Güvenilirlik ölçümleri ile katılımcıların oluşturduğu grupların puanları arasındaki farklılıkların kapsamı değerlendirilmektedir. Güvenilirlik katsayısı, en çok başvuru alan güvenilirlik ölçümlerinden biridir (Hagan, 2014: 431).

Geliştirilen ölçeğin yapı geçerliliğini belirlemek amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeğin güvenilirlik analizi kapsamında Cronbach's Alpha (α) katsayısı değeri dikkate alınmıştır.

4.5.1. Faktör Analizi

Faktör analizinde amaç, örüntü ve ilişkilerin yorumlanmasının kolaylaştırılarak anlaşılabilirliğinin artması için verileri özet haline getirmektir. Söz konusu analiz, boyutları azaltarak kavramların izole edilmesine katkı sağlamaktadır (Yong ve Pearce, 2013: 79). Faktör analizi, değişkenler arasındaki korelasyonların temel varlıklara indirgenerek açıklama yapılabilecek yöntemlerin tümüdür ki, bu varlıklara faktörler denilmektedir. Faktör analiziyle amaçlananlar arasında, hangi değişkenleri hangi faktörlerin etkilediğini belirleyerek bunlarla ilgili bilgi edinmek ve her bir değişkenin faktörlerle olan ilişkisinin boyutunu ölçmek bulunmaktadır (Cudeck, 2000).

4.5.2. KMO Değeri ve Bartlett Sphericity (Küresellik) Testi

Faktör analizinin yapılabilmesi için öncelikle ölçeğin uygulandığı örneklem sayısının yeterli olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Örneklem sayısının yeterli olup olmadığı Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett'in Küresellik Testi ile incelenir (Çolakoğlu ve Büyükeksi, 2014: 58). KMO değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir. “0” en kötü durum olarak ifade edilirken “1” en iyi duruma işaret eder; böylece 1’e yaklaştıkça mükemmele yaklaşırlar (Kaiser, 1974: 32).

Kaiser (1974), 0,50’nin altında olan KMO değerini *kabul edilemez* olarak belirtmekte, 0,50-0,70 arası *orta*, 0,70-0,80 arası *iyi*, 0,80-0,90 arası *oldukça iyi* ve 0,90 üstü değer *muhteşem* olduğunu ifade etmektedir (Kaiser, 1974: 35). Bartlett testinin anlamlılık seviyesinin düşük olması ve KMO katsayısının yüksek olması belirlenen örneklem için faktör analizinin yapılabileceği anlamına gelmektedir (Jamil vd., 2016: 16).

Çalışmamız kapsamında faktör analizinde örneklem yeterliliğini değerlendirmek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri hesaplanmıştır. Evrendeki dağılım ise Bartlett Sphericity (küresellik) testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Çizelge 4.5’te sunulmuştur. Buna göre 0,702 olarak hesaplanan KMO değerinin 0,50’nin üzerinde olması dolayısıyla- kabul edilebilir bir düzeyde olduğu görülmektedir. Bartlett Sphericity (küresellik) testi sonuçlarına göre ise p değeri (sig.) 0,000 olup, böylece testin anlamlılık düzeyinin yüksek çıktığı anlaşılmaktadır. Bartlett küresellik testi p değerinin (sig.) 0,00<0,05 olması eldeki verilerin ilişkili olduğunu;

dahası bu değerin (p) 0,000 gibi yüksek bir oranda bulunmuş olması, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu göstermektedir. Bu bulgular ışığında, çalışmada ulaşılan KMO değeri ve Bartlett küresellik testi sonuçları, katılımcılardan elde edilen verilerin faktör analizine uygun olduğuna işaret etmektedir.

Çizelge 4.5. KMO değeri ve Bartlett Sphericity (Küresellik) testi sonuçları

Kaiser- Meyer-Olkin (KMO)	Bartlett Testi		
	Ki-Kare	df	p
0,702	423,286	21	0,000

4.5.3. Açıklayıcı Faktör Analizi (Exploratory Factor Analysis)

Faktör analizinin *açıklayıcı* ve *doğrulayıcı* şeklinde iki versiyonu bulunmaktadır. Açıklayıcı faktör analizi (AFA) bir veri azaltma yöntemidir ki, bu yöntem araştırmacılar tarafından bir ölçekte yer alan değişkenlerin ana yapısını belirlemek amacıyla kullanılmaktadır. Söz konusu analiz bir ölçümün muhtemel teorik yapısının ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaktadır (Goodwin, 1999: 89-90). Araştırmacıların değişkenlerin bağlantılı olduğunu tahmin ettiği daha büyük bir faktör kümesini açıklayacak daha küçük bir gizli (öngörülme) faktör kümesi modelini oluşturmalarına olanak sağlamaktadır (Henson ve Roberts, 2006: 395).

Çalışmada kullanılan ölçeğin faktör yapısının belirlenmesi amacıyla, ilk olarak açıklayıcı (exploratory) faktör analizi yapılmıştır. Ardından aynı amaçla döndürülmüş (Component Matrix) ve asal eksnlere göre döndürülmüş (Rotated Component Matrix-Varimax) temel bileşenler analizi yapılmıştır.

Varimax, her faktör için küçük yüklemelere sahip değişkenlerin yüklemelerini daha da düşürmekte ve yüklemeleri yüksek olan değişkenlerin sayısını da en aza indirmektedir (Yong ve Pearce, 2013: 84). Bunun amacı basit ve yorumlanabilir faktörler elde etmektir (Jamil vd., 2016: 16). Çalışma kapsamında yapılan döndürme işleminden sonra, ölçeğin 2 boyutlu olduğu görülmüştür.

Ölçekte yer alan bir maddenin belli bir faktörde bulunabilmesi için iki şart aranır. Bunların ilki, maddelerin gösterilecek faktördeki yükünün 0,30'un üstünde olması, ikincisi ise bu maddenin faktördeki yük değerinin diğer faktörlerdeki yük değerinden 0,10 kadar yüksek olması şartıdır.

Faktör yükleri, maddelerin faktörlerle olan ilişkisini açıklamaktadır. Faktör yüklerinin 0,6'nın üzerinde olması yüksek bir değere işaret ederken, 0,3'ün üzerinde olması orta derecede yüksek bir değeri göstermektedir. Böylece faktör yükleri için alt sınır 0,3 olarak kabul görmektedir (Kline, 2014: 6). Bir maddenin bir faktördeki yük değeri diğer faktördeki yük değerinden 0,10 kadar yüksek olmalıdır. Eğer aradaki fark 0,10'nun altında ise maddelerin ortak yüklendiği, başka bir deyişle “binişiklik” probleminin ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda ortak yüklenen maddeler analizden çıkarılır (akt. Akyüz, 2018: 193; Maslach vd., 2001). Faktör analizi kapsamında değerlendirilen ve çıkartılan ifade sayıları Çizelge 4.6'da gösterilmiştir.

Çizelge 4.6. Ölçekte yapılan değişiklikler

Ölçekler	İfade sayısı	Çıkartılan ifade sayısı	Yapılan analiz türü
Süt üretimi tutumu ölçeği	10	3	Faktör analizi

Çalışmada tüm ölçekler için faktör analizi yapılmıştır. Süt üretimi ölçeği 2 alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin geçerliliğini test etmek için oluşturulan ölçüm modellerinin faktör yükleri incelenmiş, aynı ifadenin birkaç alt faktör (çapraz yüklenme) altında toplanması nedeniyle 3 ifade ölçekten çıkartılmış ve ölçeğin güvenilirliği yükseltilmiştir.

2 alt boyuttan oluşan süt üretimi tutumu ölçeğinde “beklenti” alt boyutundan “IPARD”ın süt üreticilerine sağladığı destek bence yeterlidir” ve “IPARD desteği ekonomik olarak durumumu iyileştirdi” ifadeleri çıkartılmıştır. “Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler” alt boyutundan ise “üretmek yerine daha ziyade sütü alıp satmayı tercih ederim” ifadesi çıkartılmıştır. Ölçeğin faktör sayısını belirlerken her faktör için hesaplanan özdeğerler de dikkate alınmaktadır.

Her faktörün bir özdeğeri (eigenvalue) hesaplanmaktadır (Büyüköztürk, 2002: 479). Her bir faktör için hesaplanan özdeğerin 1'den büyük olması gerekmektedir (Kaiser, 1960: 145). Ortalama açıklanan varyans değeri için alt sınır %50 (0.50)'dir. Yani bu değer %50 ve üzerinde olması gerekmektedir (Sarstedt vd., 2021: 17).

Süt üretimi tutumu ölçeğine ait faktör dağılımı Çizelge 4.7'de gösterilmiştir.

Çizelge 4.7. Süt üretimi tutumu ölçeğine ait faktör dağılımı

Faktörler	İfadeler	Faktör yükleri	Varyans açıklama yüzdesi	Toplam varyans açıklama yüzdesi	Özdeğer
Faktör 1 (beklentiler)	Beklenti 1	0,921	%45,562	%67,740	3,189
	Beklenti 2	0,969			
	Beklenti 3	0,948			
	Beklenti 4	0,599			
Faktör 2 (mevcut durumla ilgili tespit ve talepler)	Meditt 2	0,491	%22,178	%67,740	1,552
	Meditt 3	0,843			
	Meditt 4	0,739			

Döndürme işleminden sonra ölçeğin 2 boyutlu olduğu görülmektedir. Her iki faktörün özdeğeri de 1’den büyük olup, olması gereken minimum değerden yüksektir. Ölçekteki maddelerin yük değerleri 0,491 ile 0,969 arasında olup, 0,30 olan kritik değerin üstündedir. Faktörün toplam varyans değeri %67,740 olarak hesaplanmış olup, 0,50’nin üzerindedir. Ölçeğin güvenirlik katsayısı 0,776 olduğundan, yüksek güvenirliğe sahip olduğu sonucuna varılmaktadır.

Beklenti alt boyutuna ait faktör yükleri 0,599 ile 0,969 arasındadır ve bu faktör 4 ifadeden oluşmaktadır. Bu ifadeler;

- “Önümüzdeki 10 yıl boyunca süt üretimi yapmaya devam etmek isterim”
- “Yapmakta olduğum süt üretimini daha da artırmak isterim”
- “Satmakta olduğum süt miktarını artırmak isterim”
- “İmkân verilirse tekrar IPARD desteğinden faydalanmak isterim” şeklindedir.

Beklenti alt boyutunu oluşturan faktöre ait varyans açıklama oranı %45,562’dir. Bu faktörün özdeğeri 3,189 ve güvenirlik katsayısı 0,860’tır.

Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler alt boyutuna ait faktör yükleri 0,492 ile 0,843 arasındadır ve bu faktör 3 ifadeden oluşmaktadır. Bunlar;

- “IPARD’ın süt üreticilerine sağladığı destek bence yetersizdir”
- “IPARD’ın süt üreticilerine sağladığı destek miktarını artırmasını isterim”
- “IPARD’ın süt üreticilerine sağladığı destek miktarını çeşitlendirmesini isterim” şeklindedir.

Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler alt boyutunu oluşturan faktöre ait varyans açıklama oranı %22,178'dir. Bu faktörün özdeğeri 1,552'dir ve güvenilirlik katsayısı 0,710'dur.

“Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler faktörü” olarak adlandırılan faktörde işletmelerin IPARD'dan istekleri ve proje tutarlarına ilişkin eleştiriler yer almaktadır. İşletmeler IPARD desteklerini yetersiz bulmakta, üreticilere sağlanan desteklerin miktar olarak artırılmasını ve desteklerin çeşitlendirilmesini istemektedirler.

İşletmelerin IPARD desteklerinin ardından oluşan beklentilerin ise olumlu olduğunu ifade etmek mümkündür. İşletmeler gelecekte süt üretimi yapmaya devam etmek istediklerini, ürettikleri ve sattıkları süt miktarını artırmak istediklerini ve IPARD desteğinden tekrar faydalanabileceklerini belirtmektedirler.

4.5.4. Güvenilirlik Analizi

Cronbach (1951), “KuderRichardson eşdeğerlik katsayısı”nı özel bir durum olarak ifade ederek, alfayı genel bir formül ile bir testteki farklı bölümler nedeniyle oluşan yarıya bölme katsayılarının ortalaması ve böylece benzer evrende bulunan iki rastgele madde arasındaki korelasyonun tahmini olarak tanımlamaktadır (Cronbach, 1951).

Cronbach alfa katsayısı ölçekte yer alan maddelerin homojen yapısını açıklamakta kullanılan ve maddelerin iç tutarlılığını ölçen bir güvenilirlik katsayısıdır. Güvenilirlik analizinde, 0-1 arasında değişen Cronbach's Alpha (α) katsayısı değerine ilişkin olarak; 0,00-0,40 arasındaki değer ölçeğin güvenilir olmadığını göstermekte, 0,40-0,60 güvenilirliğin düşük olduğu, 0,60-0,80 arasında oldukça güvenilir, 0,80-1,00 arasında ise yüksek derecede güvenilir bir ölçek olduğu şeklinde değerlendirilmektedir (Yıldız ve Uzunsakal, 2018: 19).

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik analizi sonuçları Çizelge 4.8'de verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, ölçeğin güvenilirlik katsayısının 0,776 olarak bulunduğu ve içsel tutarlılıklarının oldukça güvenilir olduğu görülmektedir.

Çizelge 4.8. Süt üretimi ölçeğine ait güvenilirlik testi sonuçları

Faktörler	Cronbach's Alpha katsayısı	Genel Cronbach's Alpha katsayısı
Faktör 1 (beklentiler)	0,860	0,776
Faktör 2 (mevcut durumla ilgili tespit ve talepler)	0,710	

4.5.5. Normallik Testleri

Farklı alanlarda kullanılan normallik testleri ile bir veri setinin normal dağılım gösterip göstermediği kontrol edilmektedir (Khatun, 2021). Yapılacak analizde veriler normal dağılım gösterdiğinde “parametrik testler,” normal dağılım göstermediğinde ise “parametrik olmayan testler” uygulanmaktadır (Mishra vd., 2019). Bu nedenle verilerin normalliğinin test edilmesi, analizde hangi testlerin uygulanabileceğinin belirlenmesi açısından önemlidir.

Bir dağılımın normallikten uzaklaşmasının iki temel yolunu, “çarpıklık” (skewness) ve “basıklık” (kurtosis) değerleri ile açıklamak mümkündür. Bir dağılımda çarpıklık, simetri eksikliği iken, basıklık sivrililiğin ölçüsüdür (Ghasemi ve Zahedias, 2012: 487). Veriler normal dağılım gösterdiğinde çarpıklık ve basıklık +2 ile -2 aralığında olmalıdır (Garson, 2012: 18-19).

Çalışmada kullanılan verilerin normal dağılım koşullarını sağlayıp sağlamadıkları sınanmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin normallik analizi sonuçları Çizelge 4.9’da yer almaktadır.

Çizelge 4.9. Süt üretimi tutumu ölçeğinin normallik analizi sonuçları

	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
Beklentiler	-1,188	0,724
Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler	-0,709	0,214
Süt üretimi tutumu ölçeği	-1,213	1,385

Buna göre süt üretimi ölçeğine ilişkin çarpıklık katsayısı (skewness) -1,213 ve basıklık katsayısı (kurtosis) 1,385’tir. Beklentiler alt boyutuna ait çarpıklık katsayısı -1,188 ve basıklık katsayısı 0,724’tür. Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler alt boyutuna ait çarpıklık katsayısı -0,709 ve basıklık katsayısı 0,214’tür. Sonuçlar incelendiğinde, verilerin normal dağılıma sahip olduğu görülmektedir.

4.6. Bulgular ve Değerlendirme

Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezlerin ölçülmesi ve çalışmanın amacı doğrultusunda elde edilen verilerle betimsel analizler, fark testleri ve basit doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçları değerlendirilerek araştırmanın amaçları doğrultusunda yorumlanmıştır.

4.6.1. Betimsel İstatistikler

Araştırmaya katılan katılımcıların yaş, eğitim düzeyi gibi demografik bilgilerine ilişkin sorulara verdikleri cevapların frekans ve yüzdelik değerleri Çizelge 4.10'da yer almaktadır.

Çizelge 4.10. Katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımı

		Frekans	Yüzde (%)
Katılımcıların yaşı	20-35	15	14,9
	36-50	53	52,5
	51-65	27	26,7
	65+	6	5,9
	Toplam	101	100,0
Eğitim durumu	İlkokul Mezunu	20	19,8
	Ortaokul Mezunu	20	19,8
	Lise Mezunu	28	27,7
	Üniversite/ Yüksekokul	33	32,7
	Toplam	101	100,0
Süt üretimi süresi	0- 10 yıl	33	32,7
	11-20 yıl	39	38,6
	21 yıl ve üzeri	29	28,7
	Toplam	101	100,0
İşletmenin üretime başlama tarihi	2002 ve öncesi	9	8,9
	2003- 2012	22	21,8
	2013- 2022	70	69,3
	Toplam	101	100,0
Dernek ve kooperatif üyeliği/ kooperatif adı	Kooperatif ve Dernek Üyesi Olmayan	3	3,0
	Ziraat Odası	84	83,2
	Tarım Kredi Kooperatifi	1	1,0
	Süt Üreticileri Birliği	4	4,0
	Türkiye Damızlık Sığır Yetiştiriciliği Merkez Birliği	6	5,9
	Diğer	3	3,0
	Toplam	101	100,0

Katılımcıların %14,9'u 20-35 yaş aralığında, %52,5'i 36-50 yaş aralığında, %26,7'si 51-65 yaş aralığında, %5,9'u ise 65 yaş ve üstündedir. Nispeten “genç” sayabileceğimiz yaş grubu ile “yaşlı” yaş aralığında olanların IPARD tarafından süt üreticilerine sağlanan desteklerden diğer yaş grubuna oranla düşük bir düzeyde yararlandıkları görülmektedir. Nitekim 36 yaş ile 65 yaş arası orta yaş grubu denilebilecek grup bu desteklerden en fazla yararlananlar olmuştur.

Eğitim durumu açısından incelendiğinde ankete katılanların %19,8'i ilkokul mezunu, %19,8'i ortaokul mezunu, %27,7'si lise mezunu ve %32,7'si üniversite/yüksekokul mezunudur. Buna göre katılımcıların %60,4'ü lise ve daha üstü eğitim düzeyine sahiptir.

Katılımcıların 33'ü 0-10 yıl arası, 39'u 11-20 yıl arası, 29'u 21 yıl ve daha uzun süredir süt üretim faaliyetiyle uğraşmaktadır. Bu sayılar sırasıyla tüm katılımcıların %32,7'sini, %38,6'sını ve %28,7'sini oluşturmaktadır. Bu oranlar IPARD I ve IPARD II kapsamında destek alan mevcut süt üreticilerinin büyük bölümünün süt üretimi faaliyetiyle ilgili tecrübe sahibi olduğunu göstermektedir.

Katılımcılara ait işletmelerin %8,9'u 2002 ve öncesinde, 21,8'i 2003-2012 yılları arasındaki dönemde, 69,3'ü ise 2013-2022 yılları arasındaki dönemde üretime başlamıştır.

Katılımcıların %3'ü herhangi bir dernek veya kooperatif üyesi olmadığını, %83,2'si Ziraat Odası'na, %1'i Tarım Kredi Kooperatifi'ne, %4'ü Süt Üreticileri Birliği'ne, %5,9'u Türkiye Damızlık Sığır Yetiştiriciliği Merkez Birliği'ne, %3'ü diğer kooperatif ve/veya derneğe üye olduğunu belirtmiştir.

Araştırmaya katılan süt üreticisi işletmelerin üretim yapısına ilişkin verdikleri cevapların frekans ve yüzdelik değerleri Çizelge 4.11'de yer almaktadır.

Çizelge 4.11. İşletmenin üretim yapısının dağılımı

		Frekans	Yüzde (%)
Süt üretimi yapılan hayvan türü	Büyükbaş	95	94,1
	Küçükbaş	6	5,9
	Toplam	101	100,0
Süt üretimi / hayvancılık eğitimi alma durumu	Evet	19	18,8
	Hayır	82	81,2
	Toplam	101	100,0
Eğitim alınan yer	Çeşitli Seminer ve Kurslar	8	42,1
	Oda ve Birlikler	2	10,5
	Yüksekokul ve Meslek Okulunda Lisans/Önlisans Eğitimi	9	47,4
	Toplam	19	100,0
Eğitim alınan süre	0-3 yıl arası	11	57,9
	4 yıl ve üzeri	8	42,1
	Toplam	19	100,0
Tarımsal üretim faaliyeti	Evet	97	96,0
	Hayır	4	4,0
	Toplam	101	100,0
Tarımsal üretim süresi	0-10 yıl	30	30,6
	11- 20 yıl	30	30,6
	21 ve üzeri	38	38,8
	Toplam	98	100,0
Hayvanların yemini temin etme şekli	Kendi Ektiğim Ürünler ile	6	5,9
	Satın Alıyorum	5	5,0
	Her İkisi	90	89,1
	Toplam	101	100,0

Çizelge 4.11'in incelenmesinden de görüleceği üzere, katılımcıların %94,1'i büyükbaş üreticisi, %5,9'u küçükbaş üreticisi işletmelerden oluşmaktadır. Süt üreticilerinin %18,8'i süt üretimi ve hayvancılıkla ilgili eğitim aldığını, %81,2'si ise bu konularda herhangi bir eğitim almadığını belirtmiştir. Eğitim alanların %42,1'i çeşitli kurs ve seminerlere katıldığını, %10,5'i oda ve birlikler aracılığıyla eğitim aldığını ve %47,4'ü yüksekokul ve meslek okullarında lisans/önlisans eğitimini tamamladığını ifade etmiştir. İşletme sahiplerinin %57,9'u 0-3 yıl arasında bir süre, %42,1'i ise 4 yıl ve daha uzun süreyle eğitim aldığını belirtmiştir.

Katılımcıların %96'sı aynı zamanda tarımsal üretim faaliyeti de gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Bu işletmelerin %30,6'sı 0-10 yıl arası, %30,6'sı 11-20 yıl arası, %38,8'i 21 yıl ve daha fazla süredir tarımsal üretim faaliyetiyle

uğraşmaktadır. Buna göre IPARD desteği alan mevcut süt üreticisi işletmelerin büyük çoğunluğunun aynı zamanda tarımsal üretim konusunda da tecrübe sahibi olduklarını ifade etmek mümkündür.

Ankete katılan işletmelerin %89,1'i süt üretimi gerçekleştirdikleri hayvanların yeminin bir kısmını satın almakta bir kısmını ise kendileri üretmektedir.

Katılımcıların IPARD desteği ile ilgili sorulara verdiği cevapların frekans ve yüzdelere ait bilgiler Çizelge 4.12'de yer almaktadır.

Çizelge 4.12. Katılımcıların IPARD desteği hakkında görüşlerinin dağılımı

		Frekans	Yüzde (%)
Desteklerden haberdar olma şekli	Tanıtım toplantısı	26	25,7
	Arkadaş- Akraba	51	50,5
	Gazete- Televizyon	15	14,9
	Diğer	9	8,9
	Toplam	101	100,0
Proje danışmanlığı hizmeti alma durumu	Evet	97	96,0
	Hayır	4	4,0
	Toplam	101	100,0
Proje uygulama sürecinde karşılaşılan sorunlar	Hiçbir sorunla karşılaşmadım	60	59,4
	İşletmemizin teknik bilgi eksikliği	6	5,9
	Kurumların teknik bilgi eksikliği	9	8,9
	Bürokratik sorunlar	26	25,8
	Toplam	101	100,0

IPARD desteklerinden katılımcıların %25,7'sinin tanıtım toplantıları, %50,5'inin arkadaş ve akrabaları, %14,9'unun ise gazete ve televizyonlar aracılığıyla haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcıların %96'sı IPARD projesi hazırlama sürecinde danışman firmalardan hizmet almıştır. Projenin uygulanma sürecinde ise bu katılımcıların yaklaşık %59,4'ü hiçbir sorunla karşılaşmadığını belirtirken, %5,9'u işletmelerinin teknik bilgi eksikliğinden kaynaklı sorunlarla, %8,9'u kurumların teknik bilgi eksikliklerinden kaynaklı sorunlarla, %28,8'i bürokratik sorunlarla karşılaştığını ifade etmiştir.

Anket çalışmasına katılanların, IPARD desteklerinin ekonomik etkilerine ilişkin verilen cevaplar için frekans ve yüzdelik değerleri Çizelge 4.13'te yer almaktadır.

Çizelge 4.13. IPARD'ın katılımcılara ekonomik etkilerinin dağılımı

		Frekans	Yüzde (%)
Mevcut süt üretimi yapılan hayvan sayısı	25 ve daha altı	4	4,0
	26- 50 arası	10	9,9
	51-75 arası	10	9,9
	76-100 arası	18	17,8
	101 ve üstü	59	58,4
	Toplam	101	100,0
Destek öncesi süt üretimi yapılan hayvan sayısı	25 ve daha altı	33	32,7
	26- 50 arası	27	26,7
	51-75 arası	16	15,8
	76-100 arası	19	18,8
	101 ve üstü	6	5,9
	Toplam	101	100,0
Mevcut süt üretim miktarı	1000 litre ve daha az	13	12,9
	1001- 2000 litre arası	28	27,7
	2001 litre ve üstü	60	59,4
	Toplam	101	100,0
Destek öncesi süt üretim miktarı	1000 litre ve daha az	65	64,4
	1001- 2000 litre arası	28	27,7
	2001 litre ve üstü	8	7,9
	Toplam	101	100,0
Mevcut hayvan başına süt üretimi miktarı	8 litre ve daha altı	6	5,9
	9- 16 litre arası	3	3,0
	17- 24 litre arası	23	22,8
	25 litre ve üstü	69	68,3
	Toplam	101	100,0
Destek öncesi hayvan başına süt üretimi miktarı	8 litre ve daha altı	7	6,9
	9- 16 litre arası	9	8,9
	17- 24 litre arası	75	74,3
	25 litre ve üstü	10	9,9
	Total	101	100,0
Hayvan başına süt üretimi artış oranı	%25 ve daha az	32	33,4
	%26- %50 arası	47	48,9
	%51 ve üstü	17	17,7
	Toplam	96	100,0
Üretilen sütü kendine ayırma oranı	0	49	48,5
	%10 ve altı	52	51,5
	Toplam	101	100,0
Mevcut çalışan işçi sayısı	0	17	16,8
	1	18	17,8
	2	23	22,9
	3	14	13,9
	4	10	9,9
	5 ve üstü	19	18,7
	Toplam	101	100,0
Destek öncesi çalışan işçi sayısı	0	51	50,5
	1	29	28,7
	2	14	13,8
	3	5	5,0
	5 ve üstü	2	2,0
	Total	101	100,0
	Evet	54	53,5

Yabancı çalışan	Hayır	47	46,5
	Toplam	101	100,0
Çalışan yabancı işçi sayısı	1	24	44,4
	2	16	29,7
	3	6	11,2
	4	4	7,5
	5 ve üstü	4	7,2
	Toplam	54	100,0
Destek sonrası gelir artışı	Evet	92	91,1
	Hayır	9	8,9
	Toplam	101	100,0
Gelir artış oranı	%25 ve daha altı	21	22,8
	%26- %50 arası	45	48,9
	%51- %75 arası	21	22,8
	%76 ve üstü	5	5,4
	Toplam	92	100,0
Destek sonrası üretim artışı	Evet	96	95,0
	Hayır	5	5,0
	Toplam	101	100,0
Üretim artış oranı	%25 ve daha altı	11	11,5
	%26- %50 arası	19	19,8
	%51- %75 arası	41	42,7
	%76- %99 arası	19	19,8
	%100 ve daha üstü	6	6,3
	Toplam	96	100,0
Kâr artışı	Evet	89	88,1
	Hayır	12	11,9
	Toplam	101	100,0
Kâr artış oranı	%25 ve daha altı	54	60,7
	%26- %50 arası	31	34,8
	%51 ve daha üstü	4	4,5
	Toplam	89	100,0
	Total	54	60,7
Süt üretimi dışında başka gelir	Evet	97	96,0
	Hayır	4	4,0
	Toplam	101	100,0
Süt üretimi dışındaki gelirin toplam gelire oranı	%25 ve daha altı	5	5,2
	%26- %50	37	38,1
	%51- %75	31	32,0
	%76 ve daha üstü	24	24,7
	Toplam	97	100,0
Süt satış şekli	Sütü işleyip süt ürünü haline getirerek	2	2,0
	Sokak satıcıları aracılığıyla	2	2,0
	Süt birliklerine satıyorum	32	31,6
	Firmalara satıyorum	61	60,4
	Bireysel olarak	4	4,0
	Toplam	101	100,0

Katılımcılar tarafından mevcut süt üretimi yapılan hayvan sayıları incelendiğinde; %4'ünün 25 ve daha az sayıda, %9,9'unun 26-50 arası, %9,9'unun 51-75 arası, %17,8'inin 76-100 arası ve %58,4'ünün 101 ve daha fazla sayıda sağmal hayvanı bulunduğu görülmektedir.

Katılımcıların destek öncesi süt üretimi yaptığı hayvan sayıları incelendiğinde ise %32,7'sinin 25 ve daha az, %26,7'sinin 26-50 arası, %15,8'inin 51-75 arası, %18,8'inin 76-100 arası ve %5,9'unun 101 ve daha fazla sağmal hayvana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu üreticilerin IPARD desteği öncesi ve IPARD desteği sonrası (mevcut) sağmal hayvan sayıları kıyaslandığında; 25 ve daha az sayıda sağmal hayvanı olan işletmelerin oranı destek öncesi %32,7 iken bu oran mevcut durumda %4'tür.

IPARD desteği sonrası (mevcut) sağmal hayvan sayıları kıyaslandığında 101 ve daha fazla sayıda sağmal hayvanı olan işletmelerin oranı %5,9 iken, destek sonrası bu oran %58,4 olmuştur. Bu durum, destek sonrası işletmelerin sağmal hayvan sayılarının işletmelerin büyük çoğunluğunda artmış olduğunu göstermektedir. Böylece desteğin yardımıyla bu işletmelerin ölçeklerinin büyüdüğünü söylemek mümkündür.

Anket çalışmasına katılanların mevcut günlük ortalama süt üretim miktarları şu şekildedir: Katılımcıların %12,9'u 1000 litre ve daha az, %27,7'si 1001-2000 litre arası, %59,4'ü 2001 litre ve üstü miktarda süt üretimi gerçekleştirmektedir. Destek öncesi yapılan süt üretim miktarları ise şöyledir: Katılımcıların %64,4'ü günlük ortalama 1000 litre ve daha az, %27,7'si 1001-2000 litre arası, %7,9'u 2000 litre ve üstünde süt üretimi gerçekleştirmiştir.

Yapılan araştırmada yer alan katılımcıların günlük ortalama hayvan başına süt üretim miktarına ilişkin mevcut durumu incelendiğinde; katılımcıların %5,9'unun 8 litre ve daha altı, %3'ünün 9-16 litre arası, %22,8'inin 17-24 litre arası, %68,3'ünün 25 litre ve üstü miktarda süt üretimi yaptıkları görülmektedir.

Katılımcıların IPARD desteği öncesi yapmış oldukları günlük ortalama hayvan başına süt üretim miktarlarına bakıldığında; araştırmaya katılan süt üreticilerinin %6,9'unun 8 litre ve daha altı, %8,9'unun 9-16 litre arası, %74,3'ünün 17-24 litre arası, %9,9'unun 25 litre ve üstü miktarda süt üretimi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

IPARD desteği sonrası hayvan başına günlük ortalama süt üretim miktarı artan işletmeler toplam işletmelerin %95'ini oluşturmaktadır. Hayvan başına günlük ortalama süt üretimi artış oranları şöyledir: Hayvan başına süt üretim miktarı artan

katılımcıların %33,4'ü %25 ve daha az oranda, %48,9'u %26-%50, %17,7'si %51 ve üstü oranda artış sağlamıştır.

Çalışmamız kapsamında olan işletmelerin büyük bir bölümünün süt üretimi verimliliğinin (hayvan başına (sığır) süt üretiminin), günlük ortalama 10 litre olan Konya ili ve hayvan başına (sığır) süt üretimi günlük ortalama 9 litre olan Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olduğu görülmektedir. IPARD desteği öncesi söz konusu işletmelerin %74,3'ü hayvan başına günlük ortalama 17 litre ile 24 litre arasında süt üretirken, destek sonrası incelemeye alınan bu işletmelerin %68,3'ü günlük ortalama hayvan başına 25 litre veya daha fazla miktarda süt üretmektedir.

Saha araştırmasında yer alan süt üreticilerinin %49,5'i kendi tüketimi için süt ayırmamakta, %51,5'i ise ürettiği sütün %10 ve altı oranında kendine süt ayırmaktadır.

Katılımcıların mevcut durumda çalıştırdıkları işçi sayılarına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Araştırma kapsamında olan işletmelerin %16,8'i işçi çalıştırmamakta, %17,8'i 1 işçi, %22,9'u 2 işçi, %13,9'u 3 işçi, %9,9'u 4 işçi ve %18,7'si 5 ve daha fazla sayıda işçi çalıştırmaktadır. Destek öncesi ise işletmelerde çalışan işçi sayılarına bakıldığında; katılımcı işletmelerin %50'5'i işçi çalıştırmamakta, %28,7'si 1 işçi, %13,8'i 2 işçi, %5'i 3 işçi, %2'si 5 işçi çalıştırmaktadır.

Buna göre IPARD desteği sonrasında istihdam sayılarının artmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Destek öncesi süt üreticisi işletmelerin yarısı hiç işçi çalıştırmazken bu oran destek sonrası durumda %16,8'e gerilemiştir.

Mevcut durumda ankete katılan işletmelerin %53,5'i yabancı işçi çalıştırmaktadır. Bu işletmelerin %44,4'ü 1 yabancı işçi, %29,7'si 2 yabancı işçi, %11,2'si 3 yabancı işçi, %7,5'i 4 yabancı işçi, %7,2'si 5 ve daha fazla yabancı işçi çalıştırmaktadır.

Mevcut durumda işçi çalıştıran işletme sayısı 84, yabancı işçi çalıştıran işletme sayısı 54'tür. Böylece bu işletmelerin %64,2'si yabancı işçi çalıştırmaktadır. İstihdam edilen işçi sayısı toplamda 310 kişi, yabancı işçi sayısı ise 132 kişidir ki, buna göre çalışan işçilerin %42,5'ini yabancı işçiler oluşturmaktadır.

Ankete katılan süt üreticisi işletmelerin %91,1'inin IPARD destekleri sonrası geliri artmıştır. Bu işletmelerin %22,8'inin geliri %25 ve daha altı oranda, %48,9'unun %26-50 arası, %22,8'inin %51-75 arası, %5,4'ünün %76 ve daha üstü oranda geliri artmıştır.

Çalışma kapsamında yer alan süt üreticisi işletmelerin %95'inin IPARD desteğinden yararlandıktan sonra günlük ortalama süt üretim miktarı artmıştır. Üretim artış oranı %25 ve daha altı olanlar bu işletmelerin %11,5'ini, %26-50 arası %19,8'ini, %51-75 arası %42,7'sini, %76-99 arası %19,8'ini, %100 ve daha üstü oranda artış sağlayanlar %6,3'ünü oluşturmaktadır. Katılımcıların %88,1'inin IPARD desteği sonrası aylık kârında artış olmuştur. Bu işletmelerin %60,7'sinin %25 ve daha altı, %34,8'inin %26-50 arası, %4,5'inin %51 ve daha üstü oranda aylık kârında artış olmuştur.

Katılımcıların %96'sının süt üretiminden sağladığı gelir dışında başka gelir kaynağı da bulunmakta, %4'ünün ise tüm gelir kaynağını süt üretim faaliyeti oluşturmaktadır. Süt üretimi faaliyetine ek gelir unsuru olan katılımcıların %5,2'sinin %25 ve daha altı oranda, %38,1'inin %26-50 arası, %32'sinin %51-75 arası, %24,7'sinin %76 ve daha fazla oranda süt üretimi dışında geliri bulunmaktadır. Katılımcıların %2'si ürettiği sütü işleyip süt ürünü haline getirerek, %2'si sokak satıcıları aracılığıyla, %31,6'sı süt birliklerine, %60,4'ü firmalara satarken, %4'ü çevresindeki bireylere satmak suretiyle değerlendirmektedir.

Çalışmada kullanılan süt üretimi tutumu ölçeğine ait ifadeler katılımcıların verdikleri cevapların ortalamaları incelenmiş ve bu ortalamalar ölçek puanlarına göre değerlendirilmiştir. Buna ilişkin sonuçlar Çizelge 4.14'te yer almaktadır.

Çizelge 4.14. Süt üretimi tutumu ölçeğine ait betimsel istatistikler

		Gözlem	Minimum	Maximum	Ortalama	Std. Sapma
Beklentiler	Beklenti 1	101	1,00	5,00	3,9406	1,23953
	Beklenti 2	101	1,00	5,00	3,8416	1,20609
	Beklenti 3	101	1,00	5,00	3,9208	1,25446
	Beklenti 4	101	1,00	5,00	3,9604	1,28779
	Toplam				3,9158	1,04719
Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler	Mditt 2	101	1,00	5,00	3,1584	1,08381
	Mditt 3	101	1,00	5,00	4,3267	0,82594
	Mditt 4	101	1,00	5,00	4,4950	0,72971
	Toplam				3,9934	0,63418

Ölçek kesim noktalarının değerlendirilmesinde esas alınan aralıklar şu şekildedir: (1) “Kesinlikle Katılmıyorum” 1,00-1,79 puan aralığında ve “çok düşük” ölçek değerlendirme aralığında, (2) “Katılmıyorum” 1,80-2,59 puan aralığında ve “düşük” ölçek değerlendirme aralığında, (3) “Kararsızım” 2,60-3,39 puan aralığında ve “orta” ölçek değerlendirme aralığında, (4) “Katılıyorum” 3,40-4,19 puan aralığında ve “yüksek” ölçek değerlendirme aralığında, son olarak da (5) “Kesinlikle Katılıyorum” 4,20-5,00 puan aralığında ve “çok yüksek” ölçek değerlendirme aralığındadır (Akçay, 2012: 168).

Katılımcıların süt üretimi tutumu ölçeğine ait beklentiler alt boyutuna ilişkin ifadelere verdikleri cevapların ortalamaları 3,84-3,96 puan ile “yüksek” ölçek değerlendirme aralığındadır. Beklentiler alt boyutuna ilişkin ifadelere verilen cevapların ortalamalarında ilk sırada 3,96 ortalama puan ile “imkân verilirse tekrar IPARD desteğinden faydalanmak isterim” ifadesi yer alırken, son sırada 3,84 ortalama ile “yapmakta olduğum süt üretimimi daha da artırmak isterim” ifadesi yer almaktadır (Çizelge 4.14).

Yapılan araştırmada katılımcıların mevcut durumla ilgili tespit ve talepler alt boyutuna ilişkin ifadelere verdikleri cevapların ortalamalarının 3,15-4,49 puan ile “orta-yüksek” ölçek değerlendirme aralığında olduğu tespit edilmiştir. Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler alt boyutuna ilişkin ifadelere verilen cevapların ortalamaları incelendiğinde en çok katılım 4,49 ortalama puan ile “IPARD’ın süt üreticilerine yönelik desteğinin çeşitlenmesini isterim” ifadesine olurken, 3,15 ortalama ile en az katılım “IPARD’ın süt üreticilerine sağladığı destek bence yetersizdir” ifadesine olduğu görülmektedir (Çizelge 4.14).

4.6.2. Hipotezlerin Test Edilmesine İlişkin Bulgular

Çalışma kapsamında oluşturulan hipotezler bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Ki-Kare testi, Pearson Korelasyon ve basit doğrusal regresyon analizleri ile incelenmiştir. Bu başlık altında araştırma hipotezleri ve hipotezlere ait sonuçlar bulunmaktadır.

Durum (Case) 1: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark vardır.

TR52 bölgesinde IPARD desteğinden faydalanan mevcut süt üreticisi işletmelerin süt üretimi tutumu ölçeğine ait puanlarının süt üretim sürelerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonuçları Çizelge 4.15'te yer almaktadır.

Çizelge 4.15. Süt üretim sürelerine göre süt üretimi tutumuna ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Süre	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklenti	0-10 yıl	33	3,8636	1,06999			
	11-20 yıl	39	4,0321	0,90354	0,400	0,671	
	21 yıl ve üstü	29	3,8190	1,21173			
Mevcut durumla ilgili tespit ve talepler	0-10 yıl	33	3,7778	0,57534			
	11-20 yıl	39	4,0684	0,55767	3,054	0,052	
	21 yıl ve üstü	29	4,1379	0,74278			
Süt üretimi tutumu	0-10 yıl	33	3,8207	0,68024			
	11-20 yıl	39	4,0502	0,56875	1,028	0,362	
	21 yıl ve üstü	29	3,9784	0,82109			

Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) sonucuna göre TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üretici beklentileri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)} = 0,400$, $p=0,671>0,05$). Yine aynı analiz sonucuna göre TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında anlamlı

bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)} = 3,054$, $p=0,052>0,05$). Benzer şekilde, TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi süreleri ile süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)} = 1,028$, $p=0,362>0,05$).

Özetle, TR52 bölgesinde IPARD desteğinden faydalanan süt üreticisi işletmelerin süt üretimi tutumlarına ait ölçek puanlarının üreticilerin süt üretimi sürelerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans Analiz sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Buna göre süt üretimi yapılan süre üreticilerin süt üretimi tutumuna yönelik fikirlerini etkilememektedir.

Durum (Case) 2: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin *eğitim durumuna* göre üretici beklentilerinin, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin ve süt üretimi tutumunun anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üretici beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu anlamlı bir farklılık göstermektedir.

TR52 bölgesinde IPARD desteğinden faydalanan mevcut süt üreticisi işletmelerin süt üretimi tutumuna ait ölçek puanlarının üreticilerin eğitim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonuçları Çizelge 4.16'da yer almaktadır.

Çizelge 4.16. Eğitim durumlarına göre süt üretimi tutumuna ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Eğitim durumu	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklentiler	İlkokul mezunu	20	3,8250	1,01987	0,109	0,954	
	Ortaokul mezunu	20	3,9000	1,17652			
	Lise mezunu	28	4,0000	0,96705			
	Üniversite/Yüksekokul	33	3,9091	1,08940			
Meditt	İlkokul mezunu	20	4,1167	0,61440	0,411	0,745	
	Ortaokul mezunu	20	4,0167	0,76834			
	Lise mezunu	28	3,9762	0,56604			
	Üniversite/Yüksekokul	33	3,9192	0,62932			
Süt üretimi tutumu	İlkokul mezunu	20	3,9708	0,58209	0,063	0,979	
	Ortaokul mezunu	20	3,9583	0,85903			
	Lise mezunu	28	3,9881	0,68988			
	Üniversite/Yüksekokul	33	3,9141	,65052			

Buna göre, TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üretici beklentileri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)}=0,109$, $p=0,954 > 0,05$).

TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)}=0,411$, $p=0,745 > 0,05$).

TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin eğitim durumuna göre süt üretimi tutumu arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(3,97)}=0,063$, $p=0,979 > 0,05$). Bu sonuçlar eğitim düzeyinin üreticilerin süt üretimi tutumuna yönelik görüşleri üzerinde etkisi olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak TR52 bölgesinde IPARD desteklerinden yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin eğitim durumları ve süt üretimi faaliyetiyle uğraşma süreleri, - gelecek 10 yılda süt üretimini sürdürme istekleri, üretip sattığı süt miktarını artırmaya yönelik tutumu ve IPARD desteğinden tekrar faydalanmak isteyip istememelerini içeren- beklentiler bağlamında herhangi bir fark oluşturmamaktadır. IPARD'ın sağladığı desteklerin içerikleri hakkındaki görüşleri açısından da bu gruplar arasında fark olmadığı görülmektedir. Bu işletmelerin destek miktarı ve destek türüne yönelik görüşleri de eğitim düzeyi ve süt üretim süresine göre değişim göstermemektedir. Yani

işletme sahiplerinin eğitim düzeyi yüksek olsa da düşük olsa da, üretim süresi uzun olsa da kısa olsa da üreticilerin IPARD’a bakış açıları ve süt üretimine yönelik tutumları değişmemektedir.

Durum (Case) 3: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda *üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin* anlamlı katkısının olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin anlamlı katkısı yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinin anlamlı katkısı vardır.

Üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ile süt üretimi tutumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı ve ilişki var ise bu ilişkinin yönü ve derecesi Pearson Korelasyon testi ile sınanmış, sonuçlar Çizelge 4.17’de gösterilmiştir.

Çizelge 4.17. İşletmelerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ile süt üretimi tutumu arasındaki korelasyon

		Meditt	Süt üretimi tutumu
Meditt	Pearson Korelasyon	1	0,681**
	p (2-tailed)		0,000
	Gözlem	101	101
Süt üretimi tutumu	Pearson Korelasyon	0,681**	1
	p (2-tailed)	0,000	
	Gözlem	101	101

Not: ** korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Pearson Korelasyon testi sonuçlarının olduğu Çizelge 4.17’de korelasyon katsayısı (r) değerinin 0,681 olduğu ve anlamlılık değerinin (sig.) 0,000 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iki değişken arasında orta seviyede bir korelasyon ilişkisi vardır ve bu sonuç istatistiksel olarak anlamlıdır.

Neticede test sonuçları süt üretimi tutumu ile üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir ($r(101)=,681$, $p=0,000<0,01$). Üreticilerin mevcut durumla ilgili tespitleri ve IPARD’dan talepleri, süt üretimi tutumuna yaklaşımları

üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Başka bir deyişle, üreticilerin IPARD'a yönelik taleplerindeki artış süt üretimi tutumlarının yükselmesine neden olmaktadır.

Üreticilerin mevcut durumla ilgili tespitleri ve IPARD'dan taleplerinin süt üretimi tutumu üzerine etkisi basit doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Bulgular Çizelge 4.18'de yer almaktadır.

Çizelge 4.18. Süt üretimi tutumu ile üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerine ilişkin regresyon analizi

Model	Standardize edilmemiş katsayılar		Standardize katsayılar	t	p	Anova		R ²
	B	Std. Hata	Beta			F	p	
1 (Sabit) Meditt	1,017	0,322	0,681	3,164	0,002	85,529	0,000	0,463
	0,736	0,080		9,248	0,000			

Not⁸: Düzeltilmiş R² = 0,458.

Çizelge 4.18'deki verilerin incelenmesinden anlaşılaçağı üzere, süt üretimi tutumu ile üreticilerin mevcut durumla ilgili tespitleri ve taleplerine ilişkin regresyon analizi sonuçları istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{(1,99)} = 85,529$ $p=0,000 < 0,01$).

Değişkenlere ait basit doğrusal regresyon denklemi süt üretimi tutumu= $1,017+0,736(\text{meditt})$ şeklinde olup, denklemin sabit değeri 1,017 ve meditt değişkeninin katsayısı 0,736'dır. Analiz sonucu düzeltilmiş R² değeri 0,458'dir (Çizelge 4.18). Bu değere göre, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespitleri ve talepleri süt üretimi tutumuna ilişkin varyansın %45,8'ini açıklamaktadır. Bir diğer ifade ile süt üretimi tutumunda meydana gelen değişimin %45,8'i üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ile açıklanmaktadır.

Durum (Case) 4: TR52 bölgesinde IPARD desteğı alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumunda *beklentilerin* anlamlı katkısının (pozitif etkisi) olup olmadığı test edilmektedir.

- H₀: TR52 bölgesinde IPARD desteğı alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumu ile beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

⁸: R², bağımsız değişken(ler)in bağımlı değişkende meydana gelen değişimin ne kadarını açıkladığını ifade eder. Düzeltilmiş R² ise R²'nin gerçeğe daha yakın ve hatalardan arındırılmış biçimidir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 272).

- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin süt üretimi tutumu ile beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

Süt üretimi tutumu ve beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu bir ilişkinin olup olmadığı Pearson Korelasyon testi ile analiz edilmiş, sonuçlar Çizelge 4.19’da gösterilmiştir.

Çizelge 4.19. Süt üretimi ile beklentiler arasındaki korelasyon

		Beklenti	Süt üretimi tutumu
Beklenti	Pearson Korelasyon	1	0,896**
	p (2-tailed)		0,000
	Gözlem	101	101
Süt üretimi tutumu	Pearson Korelasyon	0,896**	1
	p (2-tailed)	0,000	
	Gözlem	101	101

Not: ** korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Analiz sonuçları süt üretimi tutumu ve beklentiler arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. ($r(101)=,896$ $p<0,01$). Çizelge 4.19’da korelasyon katsayısı (r) değerinin 0,896 olduğu görülmektedir. Bu durumda üretici beklentileri ile süt üretimi tutumları arasında yüksek düzeyde bir ilişki olduğu kabul edilmektedir.

Yine aynı çizelgede yer alan anlamlılık değerinin ($\text{sig.}=0,000$) 0,01’den küçük olması ise bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre, H_0 hipotezi reddedilerek H_1 hipotezi kabul edilmekte ve iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Üreticilerin IPARD’dan beklentileri arttıkça süt üretimine karşı gösterecekleri yaklaşımları daha olumlu olmaktadır. Süt üretimi tutumunda oluşabilecek artışın ise ne kadarının üreticilerin beklentilerinden kaynaklandığı regresyon analizi ile tespit edilmiştir.

Çizelge 4.20. Süt üretimi tutumu ile beklentilere ilişkin regresyon analizi

Model	Standardize edilmemiş katsayılar		Standardize katsayılar	t	p	Anova		R ²
	B	Std. Hata				F	p	
1 (Sabit) Beklenti	1,658	0,118	0,896	14,032	0,000	404,144	0,000	0,803
	0,586	0,029		20,103	0,000			

Not: Düzeltilmiş R² değeri 0,801’dir.

Üretici beklentilerinin süt üretimi tutumuna olan etkisini belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Çizelge 4.20’de yer alan ANOVA testi sonucu, kurulan modelin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($F_{(1,99)} = 404,144$ $p < 0,01$).

Değişkenlere ilişkin basit doğrusal regresyon denklemi ($Y=a+bX$), yani Süt üretimi tutumu= $1,658+0,586(\text{Beklenti})$ şeklindedir. Denklemin sabit değeri 1,658 ve beklenti değişkeninin katsayısı 0,586’dır. Analiz sonucu düzeltilmiş R^2 değeri 0,801’dir. Buna göre üreticilerin beklentileri süt üretimi tutumuna ilişkin varyansın %80,1’ini açıklamaktadır. Yani süt üretimi tutumu üzerindeki %80,1’lik değişim beklentilere bağlıdır. Üreticilerin beklentilerinde meydana gelen olumlu bir değişimin üreticilerin süt üretimi tutumlarının gelişimine / değişimine büyük ölçüde katkı sağladığı ifade edilebilir.

Durum (Case) 5: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu *IPARD desteğinin gelire etkisine* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin gelire etkisine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin gelire etkisine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

IPARD desteğinin gelire olan etkisinin katılımcıların beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu üzerine etkisine ilişkin yapılan bağımsız örneklem t testi sonuçları Çizelge 4.21’de yer almaktadır.

Çizelge 4.21. IPARD desteğinin gelire etkisine göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin bağımsız örneklem t testi sonuçları

Değişken	Gözlem	Ortalama	SS	t	df	P
Beklenti						
Evet	92	4,01	0,97	2,063	8,729	0,070
Hayır	9	3,00	1,43			
Meditt						
Evet	92	4,05	0,57	1,780	8,510	0,111
Hayır	9	3,44	1,00			
Süt üretimi tutumu						
Evet	92	4,03	0,61	3,550	99	0,001*
Hayır	9	3,22	0,960			

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Buna göre, araştırmaya katılanların gelir dağılımlarına göre beklentileri açısından anlamlı bir fark yoktur ($t(101) = 2,063$, $p = 0,070 > 0,05$).

Araştırmaya katılanların gelir dağılımlarına göre üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında anlamlı bir fark yoktur ($t(101) = 1,780$, $p = 0,111 > 0,05$).

Araştırmaya katılanların gelir dağılımlarına göre süt üretim tutumları arasında anlamlı bir fark vardır ($t(101) = 3,550$, $p = 0,001 < 0,05$). IPARD destekleri ile gelir düzeyinin arttığını ifade eden katılımcıların (ort.=4,03) hayır cevabını veren katılımcılara göre (ort.=3,22) süt üretimi tutumu daha yüksektir.

Durum (Case) 6: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu *gelir artış oranına* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteğinin destek sonrası gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

IPARD desteğinin gelir artış oranına göre süt üretimi tutumunun ölçek puanları bakımından farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans analizi sonuçları Çizelge 4.22’de yer almaktadır.

Çizelge 4.22. Gelir artış oranına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Artış oranı	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklenti	%25 ve altı	21	3,6786	1,13232	1,924	0,131	
	%26-%50	45	4,0111	,95041			
	%51-%75	21	4,3690	,55124			
	%76 ve üstü	5	3,8000	1,44049			
Meditt	%25 ve altı	21	4,0159	,70298	0,576	0,632	
	%26-%50	45	4,0000	,52705			
	%51-%75	21	4,1905	,48957			
	%76 ve üstü	5	4,0000	,66667			
Süt üretimi tutumu	%25 ve altı	21	3,8472	,81195	1,937	0,129	
	%26-%50	45	4,0056	,52296			
	%51-%75	21	4,2798	,36375			
	%76 ve üstü	5	3,9000	1,03313			

Buna göre, araştırmaya katılan süt üreticilerin beklentileri arasında gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F_{(1,100)} = 1,924$, $p=0,131>05$).

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F_{(1,100)} = 0,576$, $p=0,632>05$). Araştırmaya katılan süt üreticilerinin süt üretimi tutumları arasında gelir artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F_{(1,100)} = 1,937$, $p=0,129>05$). Bulgular 6. duruma ilişkin H1 hipotezinin kabul edilmediği yönündedir.

Dolayısıyla gelir artış oranının araştırmaya katılan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumuna yönelik bakış açılarını etkilemediğini söylemek mümkündür.

Durum (Case) 7: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *IPARD*

desteği ile sağlanan günlük ortalama süt üretim artış oranına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası üretilen süt miktarı artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepler ve süt üretimi tutumu IPARD desteği sonrası üretilen süt miktarı artış oranına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

TR52 bölgesinde IPARD desteği alan mevcut süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun IPARD desteği sonrası günlük ortalama süt üretim artış oranına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği tek yönlü varyans analizi ile araştırılmıştır. Tek Yönlü Varyans analizi sonuçları Çizelge 4.23'te yer almaktadır.

Çizelge 4.23. Süt üretim artış oranına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Artış oranı	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklenti	%25 ve altı	11	3,5682	1,31857	2,505	0,048*	%76-%99> diğer hepsi
	%26-%50	19	3,6316	1,25932			
	%51-%75	41	3,8963	0,96659			
	%76-%99	19	4,5395	0,44303			
	%100 ve üstü	6	3,7500	1,25499			
Meditt	%25 ve altı	11	3,9091	0,93203	0,450	0,772	
	%26-%50	19	3,8947	0,73747			
	%51-%75	41	4,0976	0,51231			
	%76-%99	19	4,0351	0,54314			
	%100 ve üstü	6	3,9444	0,61162			
Süt üretimi tutumu	%25 ve altı	11	3,7386	1,04534	1,876	0,121	
	%26-%50	19	3,7632	0,83218			
	%51-%75	41	3,9970	0,54122			
	%76-%99	19	4,2873	0,37805			
	%100 ve üstü	6	3,8472	0,89197			

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Buna göre, araştırmaya katılan süt üreticilerinin beklentileri arasında süt üretim artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($F_{(1,100)}=2,505$, $p=0,048<05$). Farklılıkların hangi iki gruptan kaynaklandığını gösteren çoklu karşılaştırma Tukey testi sonuçlarına bakıldığında %76-%99 grubunun bakış açısı (Ort.= 4,53; SS.= 0,44) ile diğer tüm grupların bakış açıları arasında farklılık olduğu görülmektedir. Süt üretim artış oranı %76-%99 arası bir oranda artan katılımcıların beklentilerinin diğer tüm gruplardan daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Katılımcılar arasında süt üretim artış oranı %76- %99 arasında gerçekleşen üreticilerin beklentilerinin diğerlerinden daha olumlu olduğunu ifade etmek mümkündür.

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında süt üretim artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F_{(1,100)}=0,450$, $p=0,772>05$).

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin süt üretimi tutumu arasında süt üretim artış oranına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F_{(1,100)}=1,876$, $p=0,121>05$).

Durum (Case) 8: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu *mevcut süt üretim miktarına* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile mevcut süt üretim miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile mevcut süt üretim miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Çizelge 4.24'te süt üretimi tutumu ölçek puanlarının mevcut süt üretim miktarı değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek maksadıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları yer almaktadır.

Çizelge 4.24. Mevcut süt üretim miktarına göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Üretim miktarı	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklenti	1000 litre ve daha az	13	4,1538	1,05346	4,164	0,018*	2001 litre ve üstü > 1001- 2000 litre arası diğer hepsi
	1001- 2000 litre arası	28	3,4464	1,30412			
	2001 litre ve üstü	60	4,0833	0,84204			
Meditt	1000 litre ve daha az	13	3,8974	0,83205	0,840	0,435	
	1001- 2000 litre arası	28	3,8929	0,70304			
	2001 litre ve üstü	60	4,0611	0,55061			
Süt üretimi tutumu	1000 litre ve daha az	13	4,0256	0,72937	3,548	0,033*	2001 litre ve üstü > 1001- 2000 litre arası diğer hepsi
	1001- 2000 litre arası	28	3,6696	0,85315			
	2001 litre ve üstü	60	4,0722	0,54827			

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Bu sonuçlara göre, araştırmaya katılan süt üreticilerinin beklentileri arasında destek sonrası (mevcut) süt üretim miktarlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($F_{(1,100)}=4,164$, $p=0,018<05$). Farkların hangi iki gruptan kaynaklandığını gösteren çoklu karşılaştırma Tukey testi sonuçları günlük ortalama 2001 litre ve üstü düzeyde süt üretim miktarına sahip olanlar (Ort. = 4,08, SS.= 0,84) ile günlük ortalama 1001-2000 litre arası miktarda süt (Ort.= 3,44, SS.= 1,30) üretimi yapan grupların bakış açıları arasında fark olduğunu göstermektedir. Destek sonrası (mevcut) süt üretim miktarı 2001 litre ve üstü olan katılımcıların beklentileri günlük ortalama 1001-2000 litre arası miktarda süt üretimi yapan ve diğer tüm gruplarda yer alan katılımcıların beklentilerinden daha yüksektir.

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında destek sonrası (mevcut) süt üretim miktarlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($F_{(1,100)}= 0,840$, $p=0,435 > 05$). Mevcut süt üretim

miktarı, üreticilerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerinde bir farklılık oluşturmamaktadır.

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin süt üretimi tutumları arasında destek sonrası (mevcut) süt üretim miktarlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($F_{(1,100)}=3,548$, $p=0,033<05$). Farkların hangi iki gruptan kaynaklandığını gösteren çoklu karşılaştırma Tukey testi sonuçları 2001 litre ve üstü (Ort. = 4,07, SS.= 0,54) ile 1001-2000 litre arası süt (Ort.= 3,66, SS.= 0,85) üretimi yapan grupların bakış açıları arasında fark olduğu yönündedir. Destek sonrası (mevcut) süt üretim miktarı günlük ortalama 2001 litre ve üstü olan katılımcıların süt üretimi tutumu 1000 litre ve altı olan (Ort. = 4,02, SS. = 0,72) gruba yakın, 1001-2000 litre süt üretimi yapan gruba göre daha yüksektir.

Genel anlamda araştırma kapsamında yer alan süt üreticileri arasında *süt üretim miktarı daha fazla olanların* beklentileri ve süt üretimi tutumuna yönelik yaklaşımlarının diğerlerinden daha olumlu olduğunu ifade etmek mümkündür.

Durum (Case) 9: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumunun *IPARD desteği ile sağlanan verimlilik artış hızına (hayvan başına süt üretimi artış oranı)* göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile IPARD desteği sonrası hayvan başına süt üretimi artış oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri ve süt üretimi tutumu ile IPARD desteği sonrası hayvan başına süt üretimi artış oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Katılımcıların IPARD desteğinin süt üretimi verimliliği artış hızına göre süt üretimi tutumu ölçek puanlarının karşılaştırılması amacıyla yapılan tek yönlü varyans (ANOVA) testi sonuçları Çizelge 4.25'te yer almaktadır.

Çizelge 4.25. Hayvan başına süt üretimi değişimine göre süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları

Değişken	Değişim	Gözlem	Ortalama	SS	F	p	Farklı gruplar
Beklenti	Artış yok	5	3,0000	1,42522	7,100	0,000*	%25 ve az< %26- %50 arası
	%25 ve az	32	3,3984	1,15329			
	%26- %50 arası	47	4,2500	0,76258			
	%51 ve üstü	17	4,2353	0,92901			
Meditt	Artış yok	5	2,9333	0,79582	6,698	0,000*	Artış yok <diğer tüm gruplar
	%25 ve daha az	32	3,9375	0,66364			
	%26- %50 arası	47	4,0567	0,52622			
	%51 ve üstü	17	4,2353	0,52394			
Süt üretimi tutumu	Artış yok	5	2,9667	0,91828	9,552	0,000*	Artış yok <diğer tüm gruplar
	%25 ve daha az	32	3,6680	0,74404			
	%26- %50 arası	47	4,1534	0,52641			
	%51 ve üstü	17	4,2353	0,42973			

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Bu sonuçlara göre, araştırmaya katılan süt üreticilerinin beklentileri arasında IPARD desteği ile sağlanan süt üretimi verimliliği artış hızına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($F(1,100) = 7,100, p=0,000<05$). Farkların hangi iki gruptan kaynaklandığını gösteren çoklu karşılaştırma Tukey testi sonuçları, oluşan farkın, verimlilik artış oranı %26- %50 arası oranda olanlar (Ort. = 4,25; SS. = 0,76) ile %25 ve az olanlar (Ort. = 3,39; SS. = 1,15) ve %51 ve üstü (Ort. = 4,23; SS. = 0,92) ile %25 ve az olan (Ort. = 3,39; SS. = 1,15) grupların bakış açıları arasında olduğunu göstermektedir. Verimlilik artış oranı %26-%50 arası oranda olanların beklentileri %25 ve az olanlardan, %51 ve üstü olanların %25 ve az olanlardan daha yüksektir.

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri arasında IPARD desteği ile sağlanan süt üretimi verimliliği artış hızına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($F_{(1,100)} = 6,698, p=0,010 <05$). Farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemeye yönelik yapılan Tukey testi sonuçlarına göre süt üretimi verimlilik artışı yok (Ort. = 2,93; SS.= 0,79) ile diğer tüm

grupların bakış açıları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır. Süt üretimi verimliliği (hayvan başına süt üretim miktarı) yükseldikçe katılımcıların talepleri artmaktadır.

Araştırmaya katılan süt üreticilerinin süt üretimi tutumları arasında IPARD desteği ile sağlanan süt üretimi verimliliği artış hızına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($F_{(1,100)} = 9,552$, $p=0,000<05$). Tukey testi sonuçlarına bakıldığında verimlilik artışı olmayanlar (Ort. = 2,96; SS. = 0,91) ile diğer tüm grupların bakış açıları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu görülmektedir. Süt üretimi verimliliği hızı (hayvan başına süt üretim miktarları) arttıkça katılımcıların süt üretim tutumları yükselmektedir.

Araştırmaya katılan işletmelerin gelir durumları, süt üretim miktarları ve verimlilikleri (hayvan başına süt üretim miktarları) süt üretimi tutumları açısından incelenmiştir. Bu amaçla yapılan analizlerde, TR52 bölgesinde IPARD fonlarından yararlanan mevcut süt üreticisi işletmeler arasında destek sonrası geliri artan işletmelerin, mevcut süt üretim miktarı fazla olanların ve verimlilik artış hızı yüksek olanların süt üretimini artırmayı, gelecek 10 yılda süt üretimi faaliyetini sürdürmeyi ve IPARD desteğinden tekrar faydalanmayı daha fazla istedikleri ve IPARD'ın destek miktarını artırmasını, verilen desteğin çeşitlendirilmesini diğer gruplardan daha fazla talep ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Gelir artış oranı açısından ise işletmelerin süt üretimi tutumları gruplar arasında farklılık göstermemektedir.

Durum (Case) 10: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin *destek öncesi süt üretimi verimliliği* ile *destek sonrası süt üretimi verimliliği* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi hayvan başına süt üretimi ile destek sonrası hayvan başına süt üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi hayvan başına süt üretimi ile destek sonrası hayvan başına süt üretimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Araştırma kapsamında olan katılımcılar tarafından IPARD desteği öncesinde üretilen hayvan başına süt miktarı ile destek sonrası üretilen hayvan başına süt miktarı arasında fark olup olmadığını ve fark varsa bunun tesadüfi bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini test etmek amacıyla yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına Çizelge 4.26’te yer verilmiştir.

Çizelge 4.26. IPARD desteği öncesi ve sonrası hayvan başına üretilen süt miktarı arasındaki değişim

		Destek sonrası hayvan başına süt üretimi								χ^2	P
		8 lt. ve altı		9-16 lt.		17-24 lt.		25 lt. ve üstü			
		n	%	n	%	n	%	n	%		
Destek öncesi hayvan başına süt üretimi	8 lt. ve altı	6	85,7	1	14,3	0	0,0	0	0,0	107,756	0,000*
	9-16 lt.	0	0,0	1	11,1	6	66,7	2	22,2		
	17-24 lt.	0	0,0	1	1,3	17	22,7	57	76		
	25 lt. ve üstü	0	0,0	0	0,0	0	0,0	10	100		

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Bu sonuçlara göre, araştırmaya katılanların IPARD desteği öncesi hayvan başına ürettikleri süt miktarı ile destek sonrası hayvan başına süt üretim miktarı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($\chi^2(9)=107,756$; $p<0,05$).

Destek öncesi hayvan başına günlük ortalama 8 litre ve 8 litreden daha az miktarda üretim yapan süt üreticilerinin destek sonrası %85,6’sı 8 litre ve daha az miktarda süt üretimi yapmaya devam ederken, %14,3’ü 9-16 litre arası miktarda süt üretmeye başlamıştır.

Destek öncesi hayvan başına günlük ortalama 9-16 litre arası süt üretimi yapan katılımcıların destek sonrası %66,7’si 17-24 litre arası miktarda, %22,2’si ise 25 litre ve üstü miktarda süt üretmeye başlamıştır.

Destek öncesi hayvan başına 17-24 litre süt üretimi yapan katılımcıların %1,3’ü 9-16 litre arası üretim yaparak süt üretimini azaltırken %22,7’si aynı miktarda üretim yapmaya devam etmiş, %76’sı ise 25 litre ve üstü üretim yapmaya başlamıştır.

Destek öncesi hayvan başına günlük ortalama 25 litre ve daha fazla miktarda üretim yapan katılımcıların tamamı 25 litre ve üstü miktarda süt üretimi yapmaya devam etmiştir.

Sonuç olarak IPARD'dan destek alan mevcut süt üreticilerin hayvan başına günlük ortalama süt üretim miktarı artmıştır. Böylece IPARD desteklerinin destekten faydalanan mevcut süt üreticilerinin hayvan başına ürettikleri süt miktarını arttırmak suretiyle süt üretimi verimliliğine katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Durum (Case) 11: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerinin *destek öncesi ürettiği süt miktarı* ile *destek sonrası ürettiği süt miktarı* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi ürettiği süt miktarı ile destek sonrası ürettiği süt miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi ürettiği süt miktarı ile destek sonrası ürettiği süt miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Araştırma kapsamında olan katılımcıların IPARD desteği öncesinde ürettikleri süt miktarı ile destek sonrası ürettikleri süt miktarı arasında fark olup olmadığını test etmek amacıyla yapılan Ki-Kare testi sonuçları Çizelge 4.27'de yer almaktadır.

Çizelge 4. 27. IPARD desteği öncesi ve sonrası üretilen süt miktarı arasındaki değişim

		Destek sonrası üretilen süt miktarı								χ^2	P
		1000 lt. ve altı		1001-2000 lt.		2001 lt. ve üstü		Toplam			
		n	%	n	%	n	%	n	%		
Destek öncesi üretilen süt miktarı	1000 lt. ve altı	13	20	26	40	26	40	65	100	28,843	0,000*
	1001-2000 lt.	0	0	2	7,1	26	92,9	28	100		
	2001 lt. ve üstü	0	0	0	0	8	100	8	100		
	Toplam	13	12,9	28	27,7	60	59,4	13	100		

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Bu sonuçlara göre, araştırmaya katılanların IPARD desteği öncesi ürettikleri süt miktarı ile destek sonrası süt üretim miktarı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark vardır ($\chi^2(4)=28,843$; $p<0,05$). Destek öncesi 1000 litre ve altı üretim yapan süt üreticilerinin destek sonrası %20'si aynı miktarda üretim yapmaya devam ederken

%40'ı 1001-2000 litre arası ve %40'ı 2001 litre ve üstü süt üretimi yapmaya başlamış, yani bu üreticilerin %80'i destekler sayesinde süt üretimini artırmıştır.

Destek öncesi 1001-2000 litre arası süt üretimi yapan katılımcıların destek sonrası %7,1'i aynı miktarda üretim yapmaya devam ederken %92,9'u 2001 litre ve üstü süt üretimi yapmaya başlamıştır.

Destek öncesi 2001 litre ve üstü üretim yapan katılımcıların tamamı destek sonrasında da 2001 litre ve üstü süt üretimi yapmaya devam etmiştir. Sonuç olarak IPARD desteği alan mevcut süt üreticilerin destek sonrası süt üretim miktarları artmıştır. Bu durumda IPARD desteklerinin TR52 bölgesinde desteklerden yararlanan mevcut süt üreticilerinin süt üretim miktarı üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu açıktır.

Durum (Case) 12: TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin *destek öncesi ölçek büyüklüğü* ile *destek sonrası ölçek büyüklüğü* arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir.

- H_0 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi sağmal hayvan sayısı ile destek sonrası sağmal hayvan sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur.
- H_1 : TR52 bölgesinde IPARD desteği alan süt üreticilerin destek öncesi sağmal hayvan sayısı ile destek sonrası sağmal hayvan sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır.

Araştırma kapsamında olan katılımcıların IPARD desteği öncesi ölçek büyüklüğü ile destek sonrası ölçek büyüklüğü arasında fark olup olmadığını ve fark varsa bunun tesadüfi bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini test etmek amacıyla yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına Çizelge 4.28'de yer verilmiştir.

Çizelge 4. 28. IPARD desteği öncesi ve sonrası sağmal hayvan sayısı arasındaki değişim

		Destek sonrası sağmal hayvan sayısı										χ^2	P
		25 ve altı		26-50		51-75		76-100		101 ve üstü			
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%		
Destek öncesi sağmal hayvan sayısı	25 ve altı	3	9,1	7	21,2	7	21,2	8	24,2	8	24,2	42,033	0,000*
	26-50	1	3,7	3	11,1	3	11,1	7	25,9	13	48,1		
	51-75	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	16	100		
	76-100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	3	15,8	16	84,2		
	101 ve üstü	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	6	100		

Not: * %5 anlamlılık düzeyini vermektedir.

Bu sonuçlara göre, araştırmaya katılanların IPARD desteği öncesi sağmal hayvan sayısı ile destek sonrası sağmal hayvan sayısı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark vardır ($\chi^2(16) = 42,033$; $p < 0,05$). Destek öncesi 25 ve daha az sayıda hayvanla üretim yapan süt üreticilerinin destek sonrası %9,1'i aynı referans aralığında hayvanla üretim yapmaya devam ederken, %24,2'si 76-100 arası, %24,2'si 101 ve üstü sayıda hayvanla üretim yapmaya başlamıştır.

Destek öncesi 26-50 arası sayıda sağmal hayvanla süt üretimi yapan katılımcıların %3,7'sinin hayvan sayısı azalarak söz konusu aralığın altında sayıda hayvanla üretim yapmaya başlamıştır. %11,1'i söz konusu aralıkta üretim yapmaya devam etmiş ve %48,1'i destek sonrasında 101 ve daha fazla sayıda hayvanla üretim yapmaya başlamıştır.

Destek öncesi 51-75 arası sayıda sağmal hayvanla süt üretimi yapan katılımcıların tamamı 101 ve daha fazla sayıda sağmal hayvanla üretim yapmaya başlamıştır. Destek öncesi 101 ve daha fazla sayıda sağmal hayvanla süt üretimi yapan katılımcıların tamamı yine 101 ve daha fazla sayıda sağmal hayvanla üretim yapmaya devam etmiştir.

Bu sonuçlar IPARD desteği sonrası süt üretimi yapılan hayvan sayılarının önemli ölçüde artmış olduğunu göstermektedir. Bu durumda IPARD desteklerinin TR52 bölgesinde desteklerden yararlanan süt üreticilerinin ölçek büyüklükleri üzerinde olumlu bir etki doğurduğunu ifade etmek mümkündür.

TR52 bölgesinde IPARD desteklerinden yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin IPARD sonrası %91'inin geliri, %95'inin süt üretimi, %93'ünün üretim ölçeği (sağmal hayvan sayısı), %70'inin istihdam ettiği kişi sayısı, %96'sının verimliliği (hayvan başına süt üretimi) önemli ölçüde artmıştır.

Görüldüğü üzere, gelir artışı, mevcut üretilen süt miktarı, süt üretimi artış oranı ve verimlilik artış hızı üreticilerin süt üretimi tutumu, beklentileri ve mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerini etkilemektedir. Bu etkilere ilişkin detaylı bilgiler Çizelge 4.29'da yer almaktadır.

Çizelge 4.29. Süt üretimi tutumu ölçeğine ilişkin analiz sonuçları özeti

	Beklenti	Meditt	Süt üretimi tutumu
Gelir artışı		-	Etkiler
Süt üretimi artış oranı	Etkiler	-	-
Mevcut süt üretim miktarı	Etkiler	-	Etkiler
Verimlilik artış hızı	Etkiler	Etkiler	Etkiler
Süt üretim süresi / eğitim durumu / gelir artış oranı	-	-	-

Çizelge 4.29'da söz konusu işletmelerin geleceğe yönelik beklentilerini süt üretimi artış oranı, mevcut süt üretim miktarı ve verimlilik artış hızının etkilediği görülmektedir. İşletmelerin mevcut durumla ilgili tespit ve taleplerini sadece verimlilik artış hızı etkilemektedir. Süt üretimi tutumlarında ise gelir artışı, mevcut süt üretim miktarı ve verimlilik artış hızı etkilidir. Süt üretim süresi, eğitim durumu ve gelir artış oranına göre üreticilerin süt üretimi tutumu, beklentileri, mevcut durumla ilgili tespit ve talepleri değişmemektedir.

Özetle bu çalışmada Türkiye'de 2011-2024 yılları arasında uygulanmış olan IPARD I ve IPARD II programları kapsamında TR52 bölgesinde desteklerden yararlanan süt üreticilerine desteklerin etkisini incelemek amacıyla bölgede süt üretim faaliyetiyle uğraşan mevcut süt üreticisi 101 işletme ile anket yapılmıştır. Saha araştırmasından elde edilen verilerin analiz edilmesinin ilk aşamasında araştırmada kullanılan ölçeğin yapı geçerliliği AFA analizi ve güvenilirliği Cronbach's Alpha katsayısı ile sınanmıştır. Analiz sonucunda kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğini sağladığı ve güvenilir olduğu görülmüştür. Araştırma hipotezlerinin test edilmesinde

bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Ki-Kare (Chi-Square) testi ve korelasyon ve regresyon analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda araştırmaya konu olan işletmelerin büyük bölümünün IPARD sonrasında gelirinin, süt üretiminin, üretim ölçeğinin (sağmal hayvan sayısı), istihdam ettiği kişi sayısının, verimliliğinin (hayvan başına süt üretimi) önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Söz konusu işletmelerin genel anlamda IPARD programından memnun olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Ülke çapında kalkınmanın sağlanmasında kırsal alanların kalkınması konusu oldukça önemlidir. Çünkü gelişen kentsel alanların gerisinde kalan kırsal bölgeler ülkenin genel ekonomik performansını ve bir bütün olarak kalkınma sürecini olumsuz etkileyebilmektedir. Kırsal alanlarda altyapı yetersizliği, eğitim, sağlık gibi hizmetlerin eksikliğinin yanı sıra, yoksulluğun yaygın olması gibi sorunlarla sıklıkla karşılaşmaktadır. Kırsal alanların gelişmemesi ve yaşam standartlarının kentlerin oldukça gerisinde kalması, bu alanlardan kentsel alanlara doğru yoğun göçlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Kırsal alanların yoğun göç vermesi, dolayısıyla kırsalda yaşamını sürdüren yerel halkın kentlere yerleşmeleri kırsal kalkınma sorununu derinleştirmektedir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için kırsal alanda yaşayan insanların gelir ve refah düzeylerinin artırılması ve kalkınmanın sürekliliğinin sağlanması gerekmektedir. İşte bu gereklilik ülkeleri, kırsal alanların gelişimi konusunda belirli politikalar oluşturma ve bu politikalar kapsamında projeler ve programlar yürütmelerinde itici güç olmuştur.

AB, OTP’de kırsal alanların gelişimine yer vermekte ve bunun dışında kırsal kalkınma stratejisi belgesi oluşturmaktadır. Türkiye’nin de aralarında yer aldığı aday ülkelere ve potansiyel aday ülkelere Birliğe uyum sağlamaları amacıyla IPA programı aracılığıyla mali destekte bulunmaktadır. IPARD ise IPA programlarının kırsal kalkınma başlıklı son bileşenini oluşturmaktadır. AB, IPARD programları ile sağladığı fonlarla söz konusu ülkelerin OTP’ye entegrasyonu ve kırsal alanlarının gelişimine odaklanmaktadır. IPARD programında ülkeler belirli öncelik alanları belirlemekte ve verilen fonları bu öncelik alanları için değerlendirmektedir. IPARD programı, proje bazlı fon desteği sağlayan bir programdır.

Türkiye’de 2011 yılında TKDK’nın akreditasyonu ile başlamış olan IPARD programı o tarihten beri uygulanmaya devam edilmektedir. IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) programları 2011-2024 döneminde Türkiye’nin toplam 42 ilinde uygulanmıştır. IPARD III (2021-2027) programı ise günümüzde tüm illerde uygulanmaya devam edilmektedir.

TR52 bölgesini oluşturan Konya ve Karaman illeri IPARD I-II programlarından yararlanan iller arasında yer almaktadır. Konya ve Karaman illerinde IPARD kapsamında süt ve süt ürünleri sektörü ön plana çıkmaktadır. Süt üretiminde Türkiye’de ilk sırada yer alan Konya ili, gerek sağmal hayvan sayısı gerekse süt üretim miktarı ve hayvan başına süt üretim miktarı (verimlilik) konusunda büyük bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle söz konusu iki ilde süt üretimi alanında TKDK tarafından desteklenen projelerin ve verilen fonların etkinliğinin incelenmesi programın sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır. Buna ek olarak, bizim tespitlerimize göre TR52 bölgesi için bu konuda yapılmış benzer bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı IPARD desteklerinin etkili olup olmadığını araştırmaktır. Başka bir deyişle çalışmada IPARD programının, TR52 bölgesinde programdan yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelere olan ekonomik etkisini belirlemek hedeflenmiştir. Çalışma kapsamında TR52 bölgesinde IPARD programından önce de üretim yapan (mevcut) işletmelerin programdan yararlanmadan önceki ve program sonrası ekonomik durumları sağmal hayvan sayısı, süt üretim miktarı, verimlilik, istihdam ve gelir açısından kıyaslanmıştır. Ayrıca bu işletmelerin program hakkındaki görüşleri ve geleceğe yönelik beklentileri incelenmiştir. Araştırma 2011-2021 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Araştırmada Konya ve Karaman illerinde sundukları projeler kapsamında yaptıkları yatırımlar için TKDK’dan finansal destek alan mevcut süt üreticisi 101 işletme ile anket yapılmıştır. Anket çalışmasından elde edilen verilerin analizinin sonuçları, bulguların değerlendirilmesi ve yorumlanması aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

TR52 bölgesinde IPARD desteğinden yararlanan mevcut süt üreticilerinin büyük çoğunluğunun eğitim seviyesi yüksektir. Buna rağmen araştırma kapsamında olan işletmelerin neredeyse tamamı proje danışmanlığı hizmeti almıştır. IPARD projelerini hazırlama ve proje sürecini yönetme konusunda işletmelerin danışman firmalardan yararlanmaları, onların bu konuda zorluk yaşadığını göstermektedir. Katılımcıların bir kısmı IPARD projelerine başvuru ve projenin uygulanma sürecinde bürokratik sorunlarla karşılaştığını belirtirken, bir kısmı da görüşme sırasında sözlü ifadelerinde prosedürler konusunda sıkıntı yaşadıklarını ifade etmiştir. Gerek bürokratik formalitelerin varlığı ve gerekse proje hazırlama konusunda zorlanmaları

nedeniyle söz konusu işletmelerin danışmanlık şirketlerine yöneldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca IPARD'a proje hazırlama konusunda kurumun belirlediği kuruluşlardan alınan danışmanlık hizmetinin masrafını TKDK'nın karşılıyor olmasının da bu yönelimde etkili olduğu söylenebilir.

Araştırma kapsamına giren süt üreticisi işletmelerin büyük çoğunluğu uzun bir süredir süt üretimi yapmaktadır. Yani söz konusu işletmeler süt üretimi konusunda tecrübe sahibidir.

İşletme sahiplerinin bir kısmı verilen fonların yatırımlar yapıldıktan sonra ödeniyor olmasının kendilerini zorladığını, özellikle inşaat işleri konusunda sıkıntı yaşadıklarını belirtmişlerdir.

TR52 bölgesinde IPARD Programı'ndan yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin işinde tecrübe sahibi üreticilerden oluşması ve fonların yatırımların bitiminden sonra ödeniyor olması kaynak kullanımında etkinliğin sağlanması ve işletmelerin süt üretimi faaliyetlerinin sürdürülebilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu durumun IPARD desteklerinin işletmeler üzerine pozitif etki oluşturduğu, proje sonrası ve TKDK'nın denetim sürecinin bitmesinin ardından da işletmelerin devamlılığını ve zaten hali hazırda süt üreticisi olan bu işletmelerin IPARD desteğiyle ulaştığı üretim seviyesini gelecekte de koruyabilmesini sağlayacağı tahmin edilmektedir.

IPARD programına başvuruda fonlardan yararlanacak olanların ilgili alanlarda üniversite, meslek okulu, meslek lisesini tamamlaması şeklinde mesleki yeterliliğe sahip olması veya ilgili alanda en az 3 yıl faaliyet göstermiş olması şartının aranması, söz konusu desteklerden yararlananların eğitim seviyelerinin yüksek olmasını ve yararlanıcıların işinde deneyim sahibi kişilerden oluşmasını sağlamıştır. Bu durumun kaynak kullanımında etkinliği arttırarak IPARD'ın destek alanlar üzerinde pozitif etki oluşturmaya katkı sağladığı tahmin edilmektedir.

Değiniilmesi gereken diğer bir önemli husus, işletmelerin IPARD programından yararlanmak için TKDK'ya *yeni işletme* ve hâlihazırda *mevcut işletmesine kapasite artırımı, genişletme ve modernizasyon yapacak olan işletme* olmak üzere iki farklı

şekilde başvuru yapabiliyor olmalarıdır. Bu çalışma kapsamında, üreticilerin büyük bir kısmının uzun süredir süt üretim faaliyetiyle uğraştığı, ancak proje başvurusunu “yeni işletme” statüsünde yapmış olduğu tespit edilmiştir. Bu durum uzun süredir bu işle uğraşan ve genellikle üretimi geleneksel yöntemlerle sürdüren aile tipi hayvancılık yapan bu üreticilerin IPARD programıyla birlikte kurumsal bir kimlik kazandıklarını, yasal olarak hesap verebilir ve denetlenebilir bir kurumsal yapıya dönüşerek daha profesyonel koşullar altında üretim yapmaya başladıklarını göstermektedir. Böylece IPARD programı TR52 bölgesinde süt üretimi yapan yeni işletmelerin kurulmasında etkili olmuştur.

Tespitlerimize göre araştırma bölgesinde TKDK’ya başvuruda bulunan süt üreticisi firmaların yaklaşık olarak yalnızca dörtte biri tanıtım toplantıları sayesinde söz konusu desteklerden haberdar olmuştur. Bu bulgu, TKDK tarafından yapılan tanıtım ve bilgilendirme toplantılarının daha fazla kişiye duyurulabilmesinin gereğine işaret etmektedir.

Başka bir önemli konu ise mevcut durumda istihdam edilenlerin yarıya yakın kısmının (%42,5’inin) yabancı işçilerden oluşmasıdır. TR52 bölgesinde IPARD desteklerinden yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin bir kısmı, konuya ilişkin sorularla ilgili olarak sözlü ifadelerinde yerli halktan çalıştıracak işçi bulmakta güçlük çektiklerini ve bu nedenle yabancı işçileri çalıştırmak durumunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Sosyolojik bir vaka olarak, Türkiye’de kırsal alanlarda yaşayanlar kentsel alanlara doğru göç etmektedir. Nitekim son 15 yıllık dönemde Türkiye’de kırsal nüfus hem miktar hem de oransal olarak giderek azalmıştır. Yine kırsal alanlarda yaşlı nüfus oranı artmıştır. Özellikle çalışma çağındaki nüfusun kırsal alanlardan ayrılması, bu alanların başlıca iktisadi faaliyeti olan tarım ve hayvancılık sektöründe çalışacak kişi bulmakta zorluk yaşanmasına neden olmaktadır. Ayrıca yerli halkın çalışma şartlarının görece zor olduğu hayvancılık sektöründe çalışmak istememesi, bu sektörde yer alan işletmelerin yerli işçi bulmasını daha da zorlaştırmaktadır. Bu iki neden işletmeleri yabancı işçi istihdamına yöneltmektedir. Böylece bu sonucun Ravenstein tarafından öne sürülen “kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru gerçekleşen göç nedeniyle oluşan

işgücü açığının uluslararası göçmenler ile doldurulduğu” tezi ile Piore tarafından savunulan, “çalışma şartlarının zor olduğu ikincil piyasa işlerinde yerli halkın çalışmak istememesi, işverenlerin bu işlerde yabancı işçileri istihdam ettiği” şeklinde ifade edilen *İkili İşgücü Piyasası Kuramı*’yla uyumlu olduğu söylenebilir.

İşletme sahiplerinin çoğu, hayvan barınakları için belirlenen şartları ağır bularak ahır yapımının maliyetinin yüksek olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak ahırların hayvan refahı ve hijyen koşullarını göz önüne alacak şekilde yapılmasının hem üretilen süt miktarını hem de süt üretiminde verimlilik artışını beraberinde getirmiştir. Bu sonuca benzer şekilde Koç (2016), Sivas ve Yozgat illerinde IPARD programından faydalanan işletmelerin hijyen ve hayvan refahı konularında gelişim kaydettiğini belirtmektedir. Dahası, IPARD desteklerinin ardından üretimde daha yüksek verime sahip (Simental ve Holştayn ırkı inekler gibi) yeni ırkların sayısının artması, verim artışını sağlayan diğer bir önemli faktör olmuştur. Asan’a (2021) göre, Simental ve Holştayn ırkı ineklerin döl ve süt verimi yüksek olup, bu iki ırk inekten süt üreten ve IPARD ile kurulan işletmeler ürettikleri sütleri diğer işletmelere kıyasla daha yüksek fiyattan satmaktadır. Dolayısıyla bu işletmelerin rekabet güçleri ve kârlılıkları artmıştır.

TR52 bölgesinde IPARD desteklerinden yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin büyük bir kısmının IPARD sonrası geliri, kârı, üretilen süt miktarı, üretim ölçeği (sağmal hayvan sayısı), istihdam ettikleri kişi sayısı ve verimliliği (hayvan başına süt üretim miktarı) önemli ölçüde artmıştır. IPARD sonrası araştırma yapılan işletmelerin %91’inin geliri, %88’inin kârı, %95’inin süt üretimi, %93’ünün üretim ölçeği, %70’inin istihdam ettiği kişi sayısı, %96’sının ise süt üretim verimliliği artmıştır.

Bu çalışmanın sonuçları IPARD programının etkisini inceleyen Otten (2012); Misha ve Malaj (2015); Bilici (2016); Koç (2016); Gülçubuk vd. (2016); Zekic vd. (2016); Đuric ve Puškarić (2018); Çoban vd. (2019); İnal (2020); Toker (2021) ve Asan (2021) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Otten (2012) Makedonya’nın Tikves bölgesinde üzüm yetiştiricileri üzerine yaptığı araştırmada bölgedeki çoğu üreticinin programa katılamadığı sonucuna

ulaşmıştır. Bu sonuç bizim çalışmamız kapsamında TR52 bölgesinde küçük üreticilerin programdan yararlanamadıkları ve programın kırsal kalkınmaya etkisinin sınırlı kaldığı fikri ile uyushmaktadır. Benzer şekilde Zekic vd. (2016) Sırbistan’da IPARD programının kırsal kalkınmaya etkisinin sınırlı kaldığını vurgulamaktadır. Misha ve Malaj (2015) tarafından yapılan çalışmanın bulguları Arnavutluk’ta desteklerin bağ çiftçilerinin yaklaşık %70’inin gelirinin arttığı yönündedir. Bizim araştırmalarımıza göre ise incelenen bölgede IPARD desteğinden yararlanan süt üreticisi işletmelerin %91’inin geliri artmıştır. Đuric ve Puškarić (2018), araştırma sonucunda IPARD programı ile daha fazla fon sağlanabilmesi için kurumsal kapasitenin yeterli olması ve fonlarla ilgili daha fazla bilgi paylaşılmasının gereğine değinmektedirler. Bilici (2016), IPARD fonlarının ardından istihdamın arttığını ifade etmektedir. Yine Gülçubuk vd. (2016), IPARD destekleri ile istihdamın arttığı, bunun yanı sıra işletmelerin üretim kapasitesinin, verimliliklerinin ve kaynak kullanımında etkinliğin arttığı bulgusu bizim çalışmamızın sonuçlarıyla uyumludur. IPARD programının etkilerini Diyarbakır ili kapsamında inceleyen İnal (2020) ile Isparta ve Burdur ili özelinde inceleyen Toker (2021) üretim ve istihdamın arttığını, Konya ili süt sektörü üzerine IPARD’ın etkisini araştıran Çoban vd. (2019) ise süt üreten işletmelerin %88’inin üretim ve istihdam ettikleri kişi sayısının arttığını bildirmişlerdir. Bizim çalışmamızın sonuçlarına göre üretim ve istihdam artış oranı sırasıyla %95 ve %70’tir. Yine İnal (2020), bizim çalışmamızın bulgularına paralel şekilde, işletmelerin büyük bir kısmının hayvan sayısı ve gelirinin arttığı bulgusunu paylaşmaktadır. Toker (2021), incelediği işletmelerin üretimde verimliliğin, IPARD programı ile arttığı sonucuna varmaktadır.

Sonuç olarak, IPARD programının TR52 bölgesinde desteklerden yararlanan mevcut süt üreticisi işletmelerin üretim yapılarını geliştirmelerine olanak sağladığı ve onların ekonomik durumları üzerinde doğrudan pozitif bir etki oluşturduğunu, dolaylı olarak ise kırsal alanların gelişimine katkıda bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak IPARD’ın kırsal alanların gelişimine olan katkısının sınırlı kaldığı ifade edilebilir. Çünkü IPARD desteğinden küçük ölçekli üretim yapan çok sayıda işletmenin yararlanmadığı görülmektedir. Potansiyel faydalanıcılara destekler ve program konusunda daha detaylı bilgi ve eğitim verebilecek danışmanlık hizmeti

sağlanmalıdır. Başka bir deyişle IPARD desteğinin çok daha fazla üreticiye ulaşabilmesi için yapısal önlemlerin alınması önerilmektedir. Örneğin IPARD'ın gerek tanıtım toplantıları gerekse kırsal bölgelere doğrudan gidilerek programın daha fazla kişiye duyurulması, üreticilerin desteklerden yararlanabilmesi için program kapsamında oluşturulan çeşitli kurslar aracılığıyla onlara tarım ve hayvancılık konusunda eğitim verilmesi ve küçük ölçekli üreticiler için kredi ve fon olanaklarının çeşitlendirilerek ve kolaylaştırılarak onların programdan yararlanmaları sağlanabilir. Buna ek olarak IPARD programı kapsamında sağlanan destek türlerinde çeşitlendirmeye gidilmesi önerilmektedir. Süt üreten işletmeler için verilen fonların kapsamına, canlı hayvan alımı dahil edilebilir. Üretimin, yüksek verime sahip hayvan türleriyle yapılması kurum aracılığıyla sağlanabilir.

Araştırmadan elde edilen sonuçların gelecekte bu ve benzeri programlardan yararlanmayı düşünen süt üreticileri ve diğer üretici sektörler için yararlı olması beklenmektedir. Ayrıca bu araştırmanın bulguları IPARD programının kırsal kalkınmanın sağlanmasındaki rolü hakkında yapılacak akademik çalışmalar için kaynak teşkil edecek, kırsal kalkınma politikalarının tasarımı konusunda politika yapıcılara da ışık tutacaktır. Kırsal kalkınmaya dönük desteklerin üreticileri daha bilimsel, daha hijyenik koşullarda ve daha verimli üretim yapmaya teşvik edecek şekilde iyileştirilerek devam ettirilmesi önerilmektedir.

Son olarak vurgulanmalıdır ki, Türkiye'nin IPARD gibi dış kaynaklar temelli politikalar kapsamında oluşturulan programlarla kaydettiği bu gelişimi, herhangi bir dış ülkenin veya uluslararası bir kuruluşun belirlediği kriterlere uyum sağlamak için değil, kırsal alanda yaşayanların sosyal, kültürel, yönetsel ve ekonomik yapılarını geliştirmelerini teşvik etmek, işletmelerin rekabet güçlerini artırmak gibi nedenlerle yapılmalıdır. Başka bir deyişle, kırsal kalkınmayı destekleme programlarının dış ülkelerin veya uluslararası kuruluşların yönlendirmesi ve sağladığı kaynaklarla değil, daha çok ülkemizin stratejik gelecek vizyonlarıyla uyumlu şekilde, kendi iç dinamiklerimiz ve yerli kaynaklarla devam ettirilmesi daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, Mustafa** (2025). “Akla Zıyan, Züğürt Tesellisi Bir Azgelişmişlik ve Yoksulluk İzahı: Kısır Döngü Teorisi”, **Fikir Coğrafyası**, <https://fikircogrfyasi.com/makale/akla-ziyan-zugurt-tesellisi-bir-azgelismislik-ve-yoksulluk-izahi-kisir-dongu-teorisi>. Erişim Tarihi: 07.08.2025.
- ACAR, Mustafa ve Erdem Bulut** (2009). “Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler”, **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 9(17), 1-19.
- ACAR, Mustafa ve Selma Aytüre** (2014). **Dünyada ve Türkiye’de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği**, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- ACAR, Mustafa ve Mehmet Dikkaya** (2018). **Ekonomik Entegrasyon, Avrupa Birliği ve Türkiye**, 1. Baskı, Ankara: Savaş Yayınevi.
- AKÇAY, Serkan** (2012). **Kamu Sektörü’nde İç Denetim’in Etkinliğinin Ölçülmesi ve Belediyeler Üzerine Bir Uygulama**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- AKYILDIZ, İbrahim Ethem** (2016). “Göç Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 35(2), 127-176.
- AKYÜZ, Hayriye Esra** (2018). “Yapı Geçerliliği İçin Doğrulayıcı Faktör Analizi: Uygulamalı Bir Çalışma”, **Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi**, 2, 186-198.
- ALEXIOU, Constantinos ve Persefoni Tsaliki** (2010). “An Empirical Investigation of Kaldor's Growth Laws: Evidence From The Mediterranean Region”, **The Indian Economic Journal**, 58(3), 144-155.
- ALONSO, William** (1981). “Migrant Labor and Industrial Societies by Michael J. Piore”, **Population and Development Review**, 7(3), 527-529.
- ALTAY, N. Oğuzhan, Aydanur Gacaner ve Nazif Çatık** (2004). “Ege Bölgesinin Kalkınmasında Finansal Kurumsallaşma Araç Olabilir Mi?”, **Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu**, 1, 16-42.
- ALTUNTOP, Erkut** (2014). “Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) Kapsamında Uygulanan Makine Ekipman Alımlarının Desteklenmesi Programı (MEADP) Uygulama Sonuçlarının Değerlendirilmesi: Mersin İli Örneği, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.
- ASAN, Hasan** (2021). **Burdur’da IPARD Programı Kapsamında Bulunan Holştayn ve Simental İşletmelerinin Verimler ve Karlılık Bakımından Değerlendirilmesi**, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.

- ASOĞLU, Veysel** (2015). **Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programından Faydalanan İşletmelerin Ekonomik Analizi: Şanlıurfa-Diyarbakır Örneği**, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.
- ATALAY, Fatih** (2019). **Avrupa Birliği'nden Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) ile Temin Edilen Yardımların Türk Vergi Sistemi Karşısındaki Durumu**, Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi.
- AYTÜRE Selma ve Mustafa Acar** (2018). **Türkiye’de Tarım ve 1980’lerde Tarımsal Dönüşüme Yön Verenler**, 1. Baskı, Konya: Literatürk Academia.
- BAIRAM, Erkin** (1991). “Economic Growth and Kaldor's Law: The Case of Turkey, 1925–78”, **Applied Economics**, 23(8), 1277-1280.
- BAKIRCI, Muzaffer** (2009). “Avrupa Birliği Üyelik Öncesi Destek Fonu’nun (IPA*) Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD**), Türkiye’nin Durumu ve Muhtemel Etkileri”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, 14 (21), 53-78.
- BARBIER, E. B., A. Markandya ve D. W. Pearce** (1990). “Environmental Sustainability and Cost-Benefit Analysis”, **Environment and Planning A**, 22(9), 1259-1266.
- BAUER, P. T. ve B. S. Yamey** (1951). “Economic Progress and Occupational Distribution”, **The Economic Journal**, 61(244), 741-755.
- BERBER, Metin** (2017). **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Altıncı Baskı, Trabzon: Celepler Matbaacılık Yayın ve Dağıtım.
- BİLİCİ, İhsan** (2016). **Türkiye’de IPARD Kapsamında Desteklenen Süt Sığırı İşletmelerinin Ekonomik Analizi, Hibelerden Yararlanma Durumu ve Kazanımları**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.
- BROWN, R. P.** (2006). “On Labour Market Dualism in The Lewis Model: A Comment”, **The Manchester School**, 74(3), 350-354.
- BRUECKNER, Jan K. ve Yves Zenou** (1999). “Harris-Todaro Models with a Land Market”, **Regional Science and Urban Economics**, 29(3), 317-339.
- BUCHTA, S.** (2005). “Regional Aspects of the SAPARD Programme Implementation in the Slovak Republic”, **Agricultural Economics**, 51(12), 539-546.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener** (2002). “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi**, 32, 470-483.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, Ömay Çokluk ve Nilgün Köklü** (2016). **Sosyal Bilimler için İstatistik**, 18. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener** (2017). **Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı**. 23. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.

- CAN, Abdullah (2022). **Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi**, 10. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.
- CEVAHİR, Egemen (2020). **SPSS ile Nicel Veri Analizi Rehberi**, Birinci Baskı, İstanbul: Kibele yayınları.
- CHANDRA, Ramesh ve Roger J. Sandilands (2021). “Nicholas Kaldor, Increasing Returns and Verdoorn’s Law”, **Journal of Post Keynesian Economics**, 44(2), 315-339.
- CHENERY, Hollis B. (1960). “Patterns of Industrial Growth”, **The American Economic Review**, 50(4), 624-654.
- CIA, (2025). <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kosovo/factsheets/>, Erişim Tarihi: 11.02.2025.
- CRONBACH, Lee (1951). “Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests”, **Psychometrika**, 16 (3), 297-334.
- CUDECK, Robert (2000). “Exploratory Factor Analysis”, **In Handbook of Applied Multivariate Statistics and Mathematical Modeling**, Ed. Howard E.A. Tinsley and Steven D. Brown, Academic Press, 265-296.
- CYPHER, James M. (2014). **The Process of Economic Development**, 4. Baskı, London: Routledge.
- ÇEKEN, Hüseyin, Levent Karadağ ve Taner Dalgın (2007). “Kırsal Kalkınmada Yeni Bir Yaklaşım Kırsal Turizm ve Türkiye’ye Yönelik Teorik Bir Çalışma”, **Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 8(1), 1-14.
- ÇEKİÇ, Tuba İnal ve Ayşe Nur Ökten (2009). “Sosyal Sermaye Perspektifinden Kırsal Kalkınma Sorunsalına Yeniden Bakış”, **Megaron**, 4(3).
- ÇELİKTAŞ, İbrahim (2006). “2007-2013 Mali Perspektifi İçin Öngörülen Avrupa Birliği Katılım Öncesi Fonlarının Yapısı”. **Sayıştay Dergisi**, 63, 39-49.
- ÇETİN, Murat (2009). “Kaldor Büyüme Yasasının Ampirik Analizi: Türkiye ve AB Ülkeleri Örneği (1981-2007)”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 11(1), 355-373.
- ÇOBAN, Orhan vd. (2019). “IPARD Desteklerinin Sektörel Etkileri: Konya Süt Sektörü Örneği, Selçuk Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri, Araştırma Projesi.
- ÇOLAKOĞLU, Özgür Murat ve Cem Büyükekşi (2014). “Evaluation of Factors Effecting Exploratory Factor Analysis Process”, **Karaelmas Journal of Educational Sciences**, 2(1), 58-64.
- DE JANVRY, Alain, Elisabeth Sadoulet ve Rinku Murgai (2002). “Rural Development and Rural Policy”, **Handbook of Agricultural Economics**, 2, 1593-1658.

- DIETZ, James L. (1980). "Dependency Theory: A Review Article", **Journal of Economic Issues**, 14(3), 751-758.
- DİRAÖR, Burcu Miraç (2008). **Katılım Öncesi AB Fonları ve Kırsal Kalkınma: Fırsatlar, Sorunlar ve Türkiye İçin Öneriler**, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Devlet Planlama Teşkilatı / DPT, Ankara.
- DOĞAN, Sevgi ve Selenge Banu Akşahin (2011). **"Türkiye ve AB'de Kırsal Kalkınma: Bir Mevzuat Derlemesi"**, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- DOĞAN, Tayyar ve Burak Yardımcı (2019). **Kırsal Kalkınma: Tanım, Temel Meseleler ve Politikalar**, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı.
- DPT (2000). **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Erişim Tarihi: 9.8.2020, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_KırsalKalkınma.pdf.
- DPT, (2006). **Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)**, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018>. Erişim Tarihi: 9.8.2020.
- ĐURİĆ, Katarina ve Anton Puškarić (2018). **Challenges of Using the IPARD Program in Financing Agriculture and Rural Development**, Conference Paper: Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of The Republic of Serbia Strategic Goals Realization Within The Danube Region: Support Programs for The Improvement of Agricultural and Rural Development, Belgrade, Serbia, Thematic Proceedings, 318-333.
- DUDUIALA-POPESCU, Lorena (2009). **"The Prospects for Romania and State of The Conduct ISPA Program"**, MPRA Paper No. 12880, posted 21 Jan 2009, Munich, Munich Personal RePEc Archive.
- EC, (2005). Council Regulation (EC) No 1698/2005, European Union, **on Support for Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)**, Support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD. OJ L 277, Erişim Tarihi: 07.08.2025.
- EFE, Ercan, Yüksel Bek ve Mustafa Şahin (2000). **İstatistik Yöntemler II**. Kahramanmaraş: T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü Yayını. Yayın No:10.
- ERBAY, E. Recep ve Miray Özden (2013). **"İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım"**, **Sosyal Bilimler Metinleri**, 2013(1), 1-27.
- EUROSTAT, (2024) <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts>, (Erişim Tarihi: 19.10.2024).

- EYMEN, U. Erman (2007). **SPSS 15.0 Veri Analiz Yöntemleri**, İstatistik Merkezi Yayın No: 1.
- FAOSTAT (2025). <https://www.fao.org/faostat/en/#data/OA>, Erişim Tarihi: 12.02.2025.
- FURAT, Mina (2013). “Küresel Politika Değişimleri ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 12(3).
- GARSON, G. David (2012). **Testing Statistical Assumptions**, USA: Statistical Associates Publishing, Blue Book Series.
- GERAY, Cevat (1999). “İşlendirme Açısından Kırsal Gelişme Yöneltilerimiz”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 54(2), 61-100.
- GHASEMI, Asghar ve Saleh Zahediasl (2012). “Normality Tests For Statistical Analysis: A Guide For Non-Statisticians”, **International Journal of Endocrinology and Metabolism**, 10(2), 486.
- GHOSH, Dipak (2007). “The Metamorphosis of Lewis's Dual Economy Model”, **Journal of Economic Methodology**, 14(1), 5-25.
- GOODWIN, Laura D. (1999). “The Role Of Factor Analysis In The Estimation Of Construct Validity”, **Measurement in Physical Education and Exercise Science**, 3(2), 85-100.
- GOLLIN, Douglas (2014). “The Lewis Model: A 60-Year Retrospective”, **Journal of Economic Perspectives**, 28(3), 71-88.
- GÖNEL, Feride Doğaner (2010). **Kalkınma Ekonomisi**, 1. Basım, Ankara: Efil Yayınevi.
- GUPTA, Joyeeta ve Courtney Vegelin (2016). “Sustainable Development Goals and Inclusive Development”, **International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics**, 16, 433-448.
- GÜLÇUBUK, Bülent vd. (2010). “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi**, 11(15), 1227-1243.
- GÜLÇUBUK, Bülent vd. (2016). “Kırsal Kalkınma Desteklerinin Ulusal Düzeyde Etkileri: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Projelerinin İncelenmesi”, **Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 32-41.
- GÜRLÜK, Serkan (2001). “Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları ve Sürdürülebilir Kalkınma”, **Uludağ Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 19(4).
- GÜRBÜZ, Sait ve Faruk Şahin (2016). **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, 3. Baskı Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- HAGAN**, Teresa L. (2014). "Measurements in Quantitative Research: How to Select and Report on Research Instruments", **In Oncology Nursing Forum**, 41(4), 431-433.
- HAN**, Ergül ve Ayten Ayşen Kaya (2012). **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, 7. Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi.
- HAPENCIUC**, Cristian-Valentin vd. (2014). "The economic impact of the SAPARD programme on the tourism supply in Suceava County", **Amfiteatru Economic** 16.8, 1327-1339.
- HARRIS**, John R. ve Michael P. Todaro (1970). "Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis", **American Economic Review**, 60(1), 126.
- HARRIS**, Jonathan M. (2003). "Sustainability and Sustainable Development", **International Society for Ecological Economics**, 1(1), 1-12.
- HENSON**, Robin K. ve J. Kyle Roberts (2006). "Use of Exploratory Factor Analysis in Published Research: Common Errors and Some Comment on Improved Practice", **Educational and Psychological Measurement**, 66(3), 393-416.
- HIGGINS**, Benjamin (1956). "The "Dualistic Theory" of Underdeveloped Areas", **Economic Development and Cultural Change**, 4(2), 99-115.
- HİÇ**, Mükerrrem (1981). **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Kırklareli: Sermet Matbaası.
- HO**, Robert (2006). **Handbook of Univariate and Multivariate Data Analysis and Interpretation With SPSS**, Chapman and Hall/CRC Press.
- HOSSEINI**, Hamid (2012). "Arthur Lewis' Dualism, the Literature of Development Economics, and The Less Developed Economies", **Review of European Studies**, 4, 132-140.
- IACOVOIU**, Viorela (2006). "The role of pre-accession funds in the Romanian Economy", **Buletinul Universitatii Petrol-Gaze din Ploiesti**, LVIII (2), 65-70.
- ISRAIL HOSSAIN**, Munshi (2021). "Covid-19 Induced Exacerbated Problems and the Vicious Circle of Migrants' Household Poverty in Bangladesh: A Case Study", **Asian Review of Social Sciences**, 10(2), 58-69.
- IŞIK**, İdil (2014). "Yokluk Hipotezi Anlamlılık Testi ve Etki Büyüklüğü Tartışmalarının Psikoloji Araştırmalarına Yansımaları", **Eleştirel Psikoloji Bülteni**, 5, 55-80.
- IŞIK**, Nihat ve Duygu Baysal (2011). "Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları: Genel Bir Değerlendirme", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 12(1).

- IŞIK**, Nihat ve Efe Can Kılınç (2011). “Bölgesel Kalkınma’da Ar-Ge ve İnovasyonun Önemi: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 6(2), 9-54.
- İNAL**, Muhammed (2020). **IPARD Programı Kapsamındaki Desteklerin Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Diyarbakır İli Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- JABAREEN**, Yosef (2008). “A New Conceptual Framework for Sustainable Development”, **Environment, Development and Sustainability**, 10, 179-192.
- JAMIL**, Nur Izzah ve diğerleri (2016). “Exploratory Factor Analysis-Key to a Successful Mentoring Relationship”, **Journal of Advanced Research in Business and Management Studies**, 2(1), 11-21.
- VLADAN**, Jovic (2025). “Organization of Financial Management Aimed at Reducing Financial Crisis in the Work of Individual Agricultural Producers and IPARD in the Republic of Serbia”, **Ekonomija-Teorija I Praksa**, 18(1), 27-36.
- KAISER**, Henry F. (1960). “The Application of Electronic Computers to Factor Analysis”, **Educational And Psychological Measurement**, 20(1), 141-151.
- KAISER**, Henry F. (1974). “An Index of Factorial Simplicity”, **Psychometrika**, 39(1), 31-36.
- KALDOR**, Nicholas (1968). “Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply”, **Economica**, 35(140), 385-391.
- KALDOR**, Nicholas (1975). “Economic Growth and The Verdoorn Law--A Comment On Mr Rowthorn's Article”, **The Economic Journal**, 85(340), 891-896.
- KARABACAK**, Hakan (2004). “Avrupa Birliği Mali Yardımları ve Türkiye ile Mali İşbirliği”, **Maliye Dergisi**, 146, 69-106.
- KARADENİZ**, Dilek (2020). “Sovyetler Birliği Ekseninden Avrupa Birliği Üyeliğine: Doğu Avrupa Ülkelerinde Ekonomik ve Siyasal Dönüşümün Analizi”, **Gazi İktisat ve İşletme Dergisi**, 6(1), 1-21.
- KARASAR**, Niyazi (1995). **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, 7. Basım, Ankara: Sim Matbaası.
- KARAŞ**, Göksel (2017). “Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı”, **International Journal of Public Finance**, 2(2), 245-263.
- KARATAŞ**, Halil (2010). **Avrupa Birliği Katılım Öncesi Mali Yardımları**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2010/409, Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.

- KAYA, Ahmet** (2005). “Avrupa Birliği Programlarına İlişkin Temel Yaklaşımlar”, **Türk İdare Dergisi**, 77 (446), 121.
- KAYA, Ender ve Aykut Örs** (2019). “Comparison of IPARD I and IPARD II Programmes as a Source of Rural Development Financing in Turkey”, **Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology**, 7(1), 92-98.
- KAYNAK, Muhteşem** (2014). **Kalkınma İktisadı**, 5. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KHATUN, Nasrin** (2021). “Applications of Normality Test in Statistical Analysis”, **Open Journal of Statistics**, 11(1), 113.
- KIM, Tae Kyun** (2015). “T Test As A Parametric Statistic”, **Korean Journal of Anesthesiology**, 68(6), 540-546.
- KIM, Tae Kyun** (2017). “Understanding One-Way ANOVA Using Conceptual Figures”, **Korean Journal Of Anesthesiology**, 70(1), 22-26.
- KIZILOĞLU, E.** (2019). İşyeri Nezaketsizliğinin Bilgi Paylaşma Tutumu ve İş Çıktıları Üzerindeki Etkisi: Algılanan Etik İklimin Aracı Rolü.
- KLINE, Paul** (2014). **An Easy Guide to Factor Analysis**, 2. Baskı, London: Routledge.
- KOÇ, Ayhan** (2016). **Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Türkiye’de Kırsal Kalkınmanın Finansmanı Kapsamında IPARD**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- KÖSEKAHYAOĞLU, Levent ve İkbâl Yeğen** (2010). “AB Mali Yardımları ve Büyüme İlişkisi: Türkiye ve Yeni AB Üyeleri Üzerine Bir Nedensellik İlişkisi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 15(2), 27-42.
- KRALIK, Igor, Branimir Marković ve Zdravko Tolušić** (2011). “Models for Predicting The Usage of IPARD Program Funds in The Republic of Croatia”, **Interdisciplinary Management Research**, 7.
- KUBAT, Arif ve Tülay Ayaşlıgil** (2002). “Doğa Bilimlerinde Ki-Kare Bağımsızlık Testi ve Tek Yönlü Varyans Analiz Testi Uygulamasında SPSS Programı Kullanımı”, **Journal of The Faculty of Forestry Istanbul University**, 52(1), 155-167.
- KUZNETS, Simon** (1973). “Modern Economic Growth: Findings and Reflections”, **The American Economic Review**, 63(3), 247-258.
- LEWIS, W. Arthur** (1954). “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, **The Manchester School**, 22(2), 139-169.
- LI, Yuheng, Hans Westlund ve Yansui Liu** (2019). “Why Some Rural Areas Decline While Some Others Not: An Overview of Rural Evolution in The World”, **Journal of Rural Studies**, 68, 135-143.

- MANİSALI, Erol (1982).** “Gelişme Ekonomisi Ek: Türkiye’nin Sanayileşme Sorunu ve Cumhuriyet Döneminde Sanayide Gelişmeler”, 3. Baskı, İstanbul: Ar Yayın Dağıtım.
- MASSEY, Douglas S. vd. (1993).** “Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, **Population and Development Review**, 19(3), 431-466.
- MASSEY, Douglas S. vd. (1994).** “An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case”, **Population and Development Review**, 20(4), 699-751.
- MBRICA, Ani (2013).** “EU Pre-Accession Assistance in Agriculture and Rural Development: A Comparison Analysis of SAPARD and IPARD Programme in Slovenia and Macedonia, Tuscia Üniversitesi Doktora Programı/Tezi.
- MELVIN, J. R. (1995).** **History and Measurement in The Service Sector: A Review**, University of Waterloo, Department of Economics Working Papers, (9505).
- MIERNYK, William H. (1979).** “Resource Constraints and Regional Development Policy”, **Atlantic Economic Journal**, 7, 16-24.
- MISHA, Arjana ve Arben Malaj (2015).** “The Rural Development in Albania and The Farmers’ Incomes”, **In A Human Being in Space and Time–Anthropological Meeting at The Institute of History, University of Lodz Law and Economic Aspects** 3(2.800), 236.
- MISHRA, Prabhaker ve diğerleri (2019).** “Descriptive Statistics and Normality Tests For Statistical Data”, **Annals of Cardiac Anaesthesia**, 22(1), 67-72.
- NEARY, J. Peter (1981).** “On the Harris-Todaro Model with Intersectoral Capital Mobility”, **Economica**, 48(191), 219-234.
- NECMI, S. (1999).** “Kaldor's Growth Analysis Revisited”, **Applied Economics**, 31(5), 653-660.
- NELSON, Richard R. (2008).** “Economic Development from the Perspective of Evolutionary Economic Theory”, **Oxford Development Studies**, 36(1), 9-21.
- NURKSE, Ragnar (1952).** “Some International Aspects of the Problem of Economic Development”, **The American Economic Review**, 42(2), 571-583.
- OAKLEY, Peter ve Christopher Garforth (1985).** **Guide to Extension Training**, No. 11. Food & Agriculture Org.
- OGBANGA, Allwell (2018).** “Agricultural Development and Employment Generation in Nigeria”, **International Journal of Advanced Studies in Ecology, Development and Sustainability**, 5(1), 1-22.
- OSAFO-GYIMAH, K. (1972).** “Rostow's Stages of Economic Growth: Does it Provide a Useful Scheme for Viewing and Interpreting Modern Economic

- Growth in Developing Countries? A Case Study of Ghana”, **Journal of Eastern African Research & Development**, 2(1), 13-27.
- OTTEN, Justin M. (2012). “Responses to EU Rural Development Initiatives in the Transitioning Republic of Macedonia’s Tikveš Wine Region”, **SEEU Review**, 8(2), 75-81.
- ÖKTEN, Şevket ve Hüseyin Çeken (2008). “GAP Projesi’nin Türkiye’nin Kırsal Kalkınma Politikaları İçindeki Yeri ve Önemi”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 14(1 ve 2), 13-22.
- ÖRS, Aykut (2018). **Konya İlinde İpard Programının, Süt Sığırcılığı İşletmelerinin Rekabet Gücüne Etkisi**, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.
- ÖZKUL, Gökhan ve Ahmet Ali Bozkurt (2020). “TKDK Desteklerinin Bölgesel Kalkınmaya ve Firma Büyüme Performansına Etkisi: Isparta Örneği”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11(3), 676-698.
- ÖZTÜRK, Nazım (2015). **Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım**, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- ÖZTÜRKÇİ, Yusuf (2019). “Türkiye’nin 2007-2013 Dönemi Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma (IPARD) Fonlarını Kullanımı Üzerine Bir Araştırma”, **ISPEC Journal of Agricultural Sciences**, 3(1), 49-64.
- ÖZYÜCEL, Mustafa (2018). **Ulusal Kırsal Kalkınma Fonlarının Süt Üreticileri Üzerine Etkisi: Şarkikaraağaç İlçesi Süt Üreticilerine Yönelik Bir Araştırma**. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- PARASIZ, İlker (2005). **“Kalkınma Ekonomisi”**, Birinci Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- PAL, Srijita, Sanjay Bhattacharya ve Kallal Banerjee (2023). “A Quinquagenarian Exploration of the Vestiges of Structural Transformation: Linkage between Indian Culture and Economic Development”, **Third Concept**, 37(437), 53-62.
- PALLANT, Julie F. Renee L. Miller ve Alan Tennant (2006). “Evaluation of The Edinburgh Post Natal Depression Scale Using Rasch Analysis”, **BMC Psychiatry**, 6, 1-10.
- PEZZEY, John (1992). **Sustainable Development Concepts: An Economic Analysis**, Environment Paper No. 2, World Bank, Washington, DC.
- PREBISCH, Raúl (1978). **Socio-Economic Structure and Crisis of Peripheral Capitalism**, CEPAL Review, (159-252), <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/10450> Erişim Tarihi: 2.1.2025

- RADOVIĆ**, Gordana, Jonel Subić ve Vladimir Pejanović (2024). “Analysis of Implementation of The IPARD II Program in Serbia”, **Ekonomika Poljoprivrede**, 71(3), 1017-1031.
- RAHMAN**, Habibur (1961). “Nurkse on Problems of Capital Formation in Under-Developed Countries—A Critique”, **The Punjab University Economist**, 2(4), 1-23.
- RAVENSTEIN**, Ernest George (1885). “The Laws of Migration”, **Journal of The Royal Statistical Society**, 48(2), 167–227.
- RAVENSTEIN**, Ernest George (1889). “The Laws of Migration”, **Journal of The Royal Statistical Society**, 52(2), 241-301.
- REBEKAH**, Grace ve Vinitha Ravindran (2018). “Statistical Analysis İn Nursing Research”. **Indian Journal of Continuing Nursing Education**, 19(1), 62-70.
- REES**, William E. (1990). “The Ecology of Sustainable Development”, **Ecologist**, 20(1), 18-23.
- RESMÎ GAZETE**, (2006). **Madde 19**, Tarım Kanunu 5488 Sayılı Kanun Kabul Tarihi: 18.4.2006.
- RESMÎ GAZETE**, (2020). **Madde 4**, Yürütme ve İdare Bölümü Yönetmelikler, 18 Şubat 2020, Sayı: 31043.
- RIETVELD**, P. ve Nijkamp, P. (1992). **Transport and Regional Development**, (Serie Research Memoranda; No. 1992-50), Faculty of Economics and Business Administration, Vrije Universiteit Amsterdam.
- ROSTOW**, Walt Whitman (1959). “The Stages of Economic Growth”, **The Economic History Review**, 12(1), 1-16.
- ROSTOW**, W. W. (1966). **İktisadî Gelişmenin Merhaleleri: 'komünist olmayan bir manifesto'**, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.
- ROSTOW**, Walt Whitman (1990). **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, 3. Baskı, New York: Cambridge University Press.
- SACHS**, Jeffrey D. (2012). “From Millennium Development Goals to Sustainable Development Goals”, **The Lancet**, 379(9832), 2206-2211.
- SARSTEDT**, Marko, Christian M. Ringle and Joseph F. Hair (2021). “Partial Least Squares Structural Equation Modeling”, **Handbook of Market Research**, Springer International Publishing AG 2017, 587-632.
- SIMON**, Wilson O. (2011). “Centre-Periphery Relationship in The Understanding of Development of Internal Colonies”, **International Journal of Economic Development Research and Investment**, 2(1), 147-156.

- SINGH, Ajit Kumar (1979). "Economic Development and Industrial Structure: A Micro-Level Study", **Indian Journal of Industrial Relations**, 545-557.
- SOLIVETTI, LUIGI M. (2005). "WW Rostow and His Contribution to Development Studies: A Note", **Journal of Development Studies**, 41(4), 719-724.
- SPADEVIC, Velibor vd. (2024). "Transformative Pathways: Lessons Learned from IPARD Agricultural Machinery Modernization in Montenegro", **International Journal**, 9(3), 22-29.
- STAVRINOS, Vasilios G. (1987). "The Intertemporal Stability of Kaldor's First and Second Growth Laws in The UK", **Applied Economics**, 19(9), 1201-1209.
- STOJCHESKA, Aleksandra Martinovska vd. (2016). "How Do Farmers Respond to Rural Development Policy Challenges? Evidence from Macedonia, Serbia and Bosnia and Herzegovina", **Land Use Policy**, 59, 71-83.
- SÜMBÜLOĞLU, Vildan ve Kadir Sümbüloğlu (2000). "**Sağlık Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri**", 3. Baskı, Ankara: Hatipoğlu Yayınevi.
- ŞAHİN, Bahri ve Ahmet Ali Karaca (2010). "Kalkınma Modellerine Teorik Yaklaşımlar", **Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi**, (18), 41-52.
- ŞAŞMAZ, Mahmut Ünsal ve Yunus Emre Yayla (2018). "Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicilerinin Değerlendirilmesi: Ekonomik Faktörler", **International Journal of Public Finance**, 3(2), 249-268.
- ŞEREFOĞLU, Coşkun (2008). **SAPARD-IPARD Programlarının Analiz Edilmesi-Besi İşletmelerinin IPARD Programındaki Yeri Üzerine Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi.
- TABAN, Sami ve Muhsin Kar (2014). **Kalkınma Ekonomisi**, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- TABACHNICK, Barbara G ve Linda S. Fidell (2007). **Experimental Designs Using ANOVA**, Duxbury: Belmont, CA.
- TAN, Sibel, Ayşe Özen ve Bengü Everest (2016). "Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırım ve Hibe Projelerinin Değerlendirilmesi: Aydın İli Örneği", **ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi**, 4(2), 29-36.
- TARGETTI, Ferdinando (1985). "Growth and the Terms of Trade: A Kaldorian Two Sector Model", **Metroeconomica**, 37(1), 79-96.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2018). **Türkiye-AB Mali İşbirliği**, <https://www.ab.gov.tr/5.html>. Erişim Tarihi: 5.8.2020.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2024). **AB Başkanlığı**, Erişim Tarihi: 26.02.2025, https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-genislemesi_109.html#:~:text=H%C4%B1rvatistan'%C4%B1n%202013%20

y%C4%B1l%C4%B1nda%20%C3%BCye,%C3%BCyesi%20olan%20bir%20Birlik%20durumundad%C4%B1r.

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2025a). AB Başkanlığı, **Türkiye – AB Mali İŞbirliği**, https://www.ab.gov.tr/tr-ab-mali-isbirligi_5.html, Erişim Tarihi: 18.04.2025.

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2025b). Avrupa Birliği Başkanlığı, **Türkiye – AB Mali İŞbirliği**, https://www.ab.gov.tr/files/rehber/08_rehber.pdf, Erişim Tarihi:15.05.2025.

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2025c). Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye - AB Mali İŞbirliği Projeleri, IPA Kitabı, <https://ipa.gov.tr/wp-content/uploads/TR-IPA.pdf>, Erişim Tarihi: 16.04.2025.

T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI (2024). <https://www.icisleri.gov.tr/valilikler>, (Erişim Tarihi: 19.10.2024).

T.C. KALKINMA BAKANLIĞI, (2018). **On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)**, Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara [https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/Kırsal Kalkınma Ozellhtisas Komisyonu Raporu.pdf](https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/Kırsal_Kalkınma_Ozellhtisas_Komisyonu_Raporu.pdf), Yayın No: KB: 3028- ÖİK: 810, Erişim Tarihi: 20.02.2025.

T.C. KARAMAN VALİLİĞİ (2024). <http://www.karaman.gov.tr/karaman-ekonomisi>, (Erişim Tarihi: 27.10.2024).

T.C. KONYA VALİLİĞİ (2024). <http://www.konya.gov.tr/anadolunun-kalbinde-bir-yatirim-merkezi> (Erişim Tarihi: 27.10.2024)

T.C. SANAYİ VE TEKNOLOĞİ BAKANLIĞI (2019). Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege/il-sege-raporlari>, (Erişim tarihi: 27.10.2024).

T.C. SANAYİ VE TEKNOLOĞİ BAKANLIĞI (2024). [https:// ka.gov.tr/sayfalar /kalkinma-planlamasinda-istatistiki-bolge-birimleri- siniflandirmasi- -24](https://ka.gov.tr/sayfalar/kalkinma-planlamasinda-istatistiki-bolge-birimleri-siniflandirmasi-24), (Erişim Tarihi: 19.10.2024).

T.C. TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, (2025). “Tarım Reformu Genel Müdürlüğü İstatistik Bülteni”, **Kırsal Kalkınma Yatırımları**, 2024, [https://istatistik. tarim orman. gov.tr/ Sayfa/ Detay / 1998#:~: text= T.C.%20TARIM %20 20ORMAN%20BAKANLI%C4%9EI&text=K%C4%B1rsal%20kalk%C4%B1nma%20yat%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1%20kapsam%C4%B1nda%202024,bin%20896%20ki%C5%9Fiye%20istihdam%20sa%C4%9Flanm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r](https://istatistik.tarimorman.gov.tr/Sayfa/Detay/1998#:~:text=T.C.%20TARIM%20ORMAN%20BAKANLI%C4%9EI&text=K%C4%B1rsal%20kalk%C4%B1nma%20yat%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1%20kapsam%C4%B1nda%202024,bin%20896%20ki%C5%9Fiye%20istihdam%20sa%C4%9Flanm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r), Erişim Tarihi: 26.05.2025.

TEKİN, Ahmet (2011). “KüreselleŐen Dünyada Bölgesel Kalkınma Dinamikleri, Kamu Politikaları ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (29).

- TKDK, (2011). **Başvuru Çağrı Rehberi**, [https://www.tkd.gov.tr/Content/File/BasvuruFiles/Basvuru Paketi Hazirlama Dokumanlari/ Basvuru Cagri Rehberi /1.0/101-1.pdf](https://www.tkd.gov.tr/Content/File/BasvuruFiles/Basvuru%20Paketi%20Hazirlama%20Dokumanlari/Basvuru%20Cagri%20Rehberi/1.0/101-1.pdf), Erişim Tarihi: 23.05.2025.
- TKDK, (2019). **Genel Bilgi**, [https:// www. tarim orman. Gov .tr/ sgb/ belgeler/ sagmenu veriler/ tkdk. pdf](https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/belgeler/sagmenuveriler/tkd.pdf), Erişim Tarihi: 25.05.2025.
- TKDK, (2022a). **Instrument for Pre-Accession Assistance Rural Development (IPARD) Programme (2014-2020)**, [https:// www. tkdk. gov .tr/ Content /File / Mevzuat / IPARD %20II%20PROGRAMI.pdf](https://www.tkd.gov.tr/Content/File/Mevzuat/IPARD%20II%20PROGRAMI.pdf), Erişim Tarihi: 25.05.2025.
- TKDK, (2022b). **2021-2027 Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD)**, [https://ipard. tarimorman. gov .tr/ Content/ IPARDIII_TR.pdf](https://ipard.tarimorman.gov.tr/Content/IPARDIII_TR.pdf), Erişim Tarihi: 25.05.2025.
- TKDK, (2023a). **Ankara İl Koordinatörlüğü**, [https:// ankaraka.org .tr/ sites / default / files / article - documents / TKDK %20Destekleri_1.pdf](https://ankaraka.org.tr/sites/default/files/article-documents/TKDK%20Destekleri_1.pdf), Erişim Tarihi: 25.05.2025.
- TKDK, (2023b). **Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD II)**, Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar Başvuru Çağrı Rehberi 13. Çağrı, [https:// www. tkdk. gov.tr/ Content / File / Basvuru Files / Basvuru Paketi Hazirlama Dokumanlari/ Basvuru Cagri Rehberi/ IPARDII/ 13.0/101.pdf](https://www.tkd.gov.tr/Content/File/BasvuruFiles/Basvuru%20Paketi%20Hazirlama%20Dokumanlari/Basvuru%20Cagri%20Rehberi/IPARDII/13.0/101.pdf), Erişim Tarihi: 23.05.2025.
- TKDK, (2024). **Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD III)**, Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar Başvuru Çağrı Rehberi 3. Çağrı, [https:// www. tkdk.gov.tr / Content /File / Basvuru Files/ Basvuru Paketi Hazirlama Dokumanlari / Basvuru Cagri Rehberi/ IPARDIII/3.0/101.pdf](https://www.tkd.gov.tr/Content/File/BasvuruFiles/Basvuru%20Paketi%20Hazirlama%20Dokumanlari/Basvuru%20Cagri%20Rehberi/IPARDIII/3.0/101.pdf) Erişim Tarihi: 25.05.2025.
- TKDK, (2025). **Destekler**, Yatırım Konuları, [https:// www. tkdk. gov. tr/](https://www.tkd.gov.tr/), Erişim Tarihi: 20.05.2025.
- TOKER, Ali (2021). **IPARD Programının Kırsal Kalkınmadaki Rolü ve SosyoEkonomik Yönden Değerlendirilmesi: Batı Akdeniz Örneği**, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Tezi.
- TOMA, Sorin-George, Ana-Maria Grigore ve Paul Marinescu (2014). “Economic Development and Entrepreneurship”, **Procedia Economics and Finance**, 8, 436-443.
- TURHAN, Mehmet Serdar (2005). **Avrupa Birliği Üyeliği Yolunda Türkiye Kırsal Kalkınma Tedbirleri Uygulama Süreci**, Uzmanlık Tezi, Ankara.
- TURHAN, Rıdvan; (2018). “The Effect of Dependency Theory on Discussions of ‘Underdevelopment’in Turkey”, **Philosophy of Globalization**, Ed. Concha Roldán, Daniel Brauer and Johannes Rohbeck, Berlin, 269-286.

- TUTAR**, Filiz ve Mehmet Demiral (2007). “Yerel Ekonomilerin Yerel Aktörleri: Bölgesel Kalkınma Ajansları”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 2(1), 65-83.
- TÜİK**, (2001). **Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anket Sonuçları Genel Tarım Sayımları**, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1003, Erişim Tarihi: 7.8.2020.
- TÜİK**, (2016). **Tarımsal İşletme Yapı Araştırması**, [https:// data. tuik. gov. tr/Bulten/ Index?p= Tarımsal-- Isletme- Yapı- Arastirmasi- 2016- 24869](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p= Tarımsal-- Isletme- Yapı- Arastirmasi- 2016- 24869), Erişim Tarihi: 10.02.2025.
- TÜİK**, (2023). **Kent-Kır Nüfus İstatistikleri, 2022**, [https:// data. tuik. gov. tr/ Bulten/ Index?p= Kent- Kir- Nufus- Istatistikleri-2022-49755](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p= Kent- Kir- Nufus- Istatistikleri-2022-49755), Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- TÜİK** (2024a). Haber Bülteni, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2023 [https:// data. tuik. gov. tr/ Bulten/ Index?p= Adrese-Dayali- Nufus- Kayit- Sistemi- Sonuclari-2023-49684](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p= Adrese-Dayali- Nufus- Kayit- Sistemi- Sonuclari-2023-49684) (Erişim Tarihi: 30.10.2024).
- TÜİK** (2024b). [https:// biruni. tuik. gov. tr/ il_gosterge /?locale =tr](https://biruni.tuik.gov.tr/il_gosterge/?locale=tr) (Erişim tarihi:18.10.2024).
- TÜİK**, (2025a). **Uluslararası Seçilmiş Göstergeler**, [https ://biruni. tuik. gov. tr/ secilmis_gostergeler / degiskenler_Uzerinden_Sorgula. do#](https://biruni.tuik.gov.tr/secilmis_gostergeler/degiskenler_Uzerinden_Sorgula.do#), Erişim Tarihi: 10.02.2025.
- TÜİK**, (2025b). **Bölgesel İstatistikler**, [https://biruni. tuik.gov. tr/ bolgesel_istatistik /sorgu_Giris.do#](https://biruni.tuik.gov.tr/bolgesel_istatistik/sorgu_Giris.do#), Erişim Tarihi: 10.02.2025.
- UDOH**, Unwana-abası Sunday ve Namso E. Mbon (2023). “Industrialization and Sustainable Economic Development in Akwa Ibom State”, **Social Sciences and Management International Journal**, 4(2), 111-127.
- UKKS**, (2014). **Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020**, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, [https :// www. karaca dag. gov. Tr / Planlama / Dosya / www. karacadag. gov .tr_80 _ML7_K45VC_ulusal _kirsal _kalkinma stratejisi _2014_ 2020. pdf](https://www.karacadag.gov.tr/Planlama/Dosya/www.karacadag.gov.tr_80_ML7_K45VC_ulusal_kirsal_kalkinma_stratejisi_2014_2020.pdf), Erişim Tarihi: 20.02.2025.
- UKKS**, (2021). **Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2021-2023)**, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara, [https :// www. tarim orman .gov. tr / TRGM / Belgeler/ UKKS – Strateji - Belgesi. pdf](https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/UKKS-Strateji-Belgesi.pdf), Erişim Tarihi: 20.02.2025.
- UKKS IV**, (2024). **Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi**, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, [https ://www .tarim orman. gov. tr/ TRGM / Belgeler /0Yay%C4% B1nlar %C4% B1m%C4%B1z/ UKKS %20 IV. PDF](https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/0Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/UKKS%20IV.PDF), Erişim Tarihi: 20.05.2025.
- UZUNPINAR**, Adnan (2008). **Katılım Öncesi AB Kırsal Kalkınma Politikası ve Türkiye’de Uygulanacak IPARD Programı Kapsamında Proje Hazırlama, Değerlendirme ve Seçim Süreci**, Uzmanlık Tezi, Tarım ve Köy

İşleri Bakanlığı (Dış İlişkiler ve Avrupa Topluluğu Koordinasyon Dairesi Başkanlığı), Ankara.

- VAPA TANKOSIĆ**, Jelena, Radivoj Prodanović ve Vladimir Medović (2023). “Analysis of Agri-Environmental Management Practices and their Implementation in the Agricultural Policies of the Republic of Serbia”, **Sustainability**, 15, 12476.
- WORLD BANK**, (2025). **Databank**, <https://data.bank.worldbank.org/source/population-estimates-and-projections#>, Erişim Tarihi: 10.02.2025.
- WELLS**, Heather ve A. P. Thirlwall (2003). “Testing Kaldor's Growth Laws Across The Countries of Africa”, **African Development Review**, 15(2-3), 89-105.
- WESTLUND**, Hans (2018). “Urban-Rural Relations in The Post-Urban World”, **In The Post-Urban World**, (70-81). Routledge.
- WRIGHT**, Richard ve Mark Ellis (2016). “Perspectives on Migration Theory: Geography”, **International Handbook of Migration and Population Distribution**, 11-30.
- WORLD COMMISSION** (1987). **Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future**, United Nations, https://gat04-live-1517c8a4486c41609369c68f30c8aa81074.diviomediamedia.org/filer_public/6f/85/6f85423656ab4b42810f606d215c0499/cd_9127_extract_from_our_common_future_brundtland_report1987_foreword_chpt_2.pdf.
- YENİGÜL**, Sevinç (2017). “New Approaches in Rural Development Policies and the Effects of These Approaches on Turkey's Rural Development Policies”, **Planlama-Planning**, 27(1).
- YILDIZ**, Doğan ve Ece Uzunsakal (2018). “Alan Araştırmalarında Güvenilirlik Testlerinin Karşılaştırılması ve Tarımsal Veriler Üzerine Bir Uygulama”, **Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi**, 2(1), 14-28.
- YILMAZ**, Hasan ve Ahmet Tolunay (2007). “Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, Seri: A, Sayı: 1, ISSN: 1302-7085, Sayfa: 107-122.
- YONG**, An Gie ve Sean Pearce (2013). “A Beginner’s Guide to Factor Analysis: Focusing on Exploratory Factor Analysis”, **Tutorials in Quantitative Methods for Psychology**, 9(2), 79-94.
- YONTAR**, İbrahim Güray ve Musa Söztutar (2018). “Kırsal Alanda Girişimcilik, Üretim ve Kalkınma Boyutlarıyla Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu TKDK-Manisa İl Koordinatörlüğü Örneği”, **Sayıştay Dergisi**, (111), 43-77.

ZAFİR, Ceran Zeynep (2014). “Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar”, **Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımı**, Ed. Ahmet Faruk Aysan ve Devrim Dumludağ, Ankara: İmge Kitabevi, 243-275.

ZEKIC, Stanislav, Bojan Matkovski ve Zana Kleut (2016). “IPARD Funds in the Function of the Development of the Rural Areas of the Republic of Serbia”, **Economic Horizons**, 18(2), 169-180.

ZEKIĆ, Stanislav, Žana Kleut ve Bojan Matkovski (2017). “An Analysis of Key Indicators of Rural Development in Serbia: A Comparison with EU Countries”, **Economic Annals**, 62(214), 107-120.

EKLER

Ek-1 Anket Formu

Sayın Yönetici,

Bu anket formu “Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: Konya İli Örneği” isimli doktora tez çalışması için yürütülmektedir. Bu çalışmada elde edilen bilgiler akademik bir çalışma için kullanılacak olup üçüncü şahıslarla paylaşılmayacaktır. Araştırmaya yapacağınız değerli katkılarınızdan dolayı teşekkür ederiz.

A- İşletme Demografisi	
1. Yaşınız? ☐ 20-35 ☐ 36-50 ☐ 51-65 ☐ 65+	2. Eğitim durumunuz? ☐ İlkokul mezunu ☐ Ortaokul mezunu ☐ Lise mezunu ☐ Üniversite/Yüksekokul
3. Kaç yıldır süt üretimi yapıyorsunuz? ☐ 0 - 10 yıl ☐ 11-20 yıl ☐ 21 yıl ve üzeri	4. İşletmenizin üretime başlama tarihi nedir? ☐ 2002 ve öncesi ☐ 2003-2012 ☐ 2013-2022
5. Aşağıdaki dernek ya da kooperatiflerden hangisi veya hangilerine üyesiniz? ☐ Kooperatif ve dernek üyesi değilim ☐ Ziraat Odası ☐ Tarım Kredi Kooperatifi ☐ Süt Üreticileri Birliği ☐ Türkiye Damızlık Sığır Yetiştiriciliği Merkez Birliği ☐ Diğer (.....)	
B. İşletmenin Üretim Yapısı	
6. Hangi hayvanlardan süt üretimi yapıyorsunuz? ☐ Büyükbaş ☐ Küçükbaş ☐ Her ikisi	7. Süt üretimi ve/veya hayvancılıkla ilgili eğitim aldınız mı? ☐ Evet ise nereden? ☐ Çeşitli Seminer ve Kurslar ☐ Oda ve Birlikler ☐ Yüksekokul ve Meslek Okulunda Lisans/Önlisans Eğitimi Kaç yıl? ☐ 0-3 yıl arası ☐ 4 yıl ve üzeri ☐ Hayır
8. İşletmeniz aynı zamanda tarımsal üretim faaliyeti gerçekleştiriyor mu? ☐ Evet ise kaç yıldır tarımsal üretim yapıyorsunuz? ☐ 0-10 yıl ☐ 11- 20 yıl ☐ 21 ve üzeri ☐ Hayır	9. Hayvanların yemini nasıl temin ediyorsunuz? ☐ Kendi ektiğim ürünler ile ☐ Satın alıyorum ☐ Her ikisi
C. IPARD Desteği ve IPARD’ın Ekonomik Etkileri	
10. IPARD desteklerinden nasıl haberdar oldunuz? ☐ Tanıtım Toplantısı ☐ Arkadaş – Akraba ☐ Gazete – Televizyon ☐ Diğer (.....)	11. Proje danışmanlığı hizmeti aldınız mı? ☐ Evet ☐ Hayır
12. IPARD projesine başvuru ve projenin uygulanması sürecinde ne gibi sorunlarla karşılaştınız? ☐ Hiçbir sorunla karşılaşmadım ☐ İşletmemizin teknik bilgi eksikliği ☐ Kurumların teknik bilgi eksikliği ☐ Bürokratik sorunlar ☐ Diğer belirtiniz (.....)	13. Mevcut (destekten sonra) süt üretiminizi kaç hayvanla yapıyorsunuz? ☐ 25 ve daha altı ☐ 26-50 arası ☐ 51-75 arası ☐ 76-100 ☐ 101 ve üstü

14. IPARD desteği öncesi süt üretimini kaç hayvanla yapıyordunuz? ☐ 25 ve daha altı ☐ 26-50 arası ☐ 51-75 arası ☐ 76-100 ☐ 101 ve üstü	15. Mevcut (destekten sonra) süt üretiminiz günlük ortalama kaç litredir? ☐ 1000 litre ve daha az ☐ 1001-2000 litre arası ☐ 2001 litre ve üstü
16. IPARD desteğinden önce günlük ortalama süt üretiminiz ne kadardı? ☐ 1000 litre ve daha az ☐ 1001-2000 litre arası ☐ 2001 litre ve üstü	17. Mevcut (destekten sonra) hayvan başına süt üretiminiz günlük ortalama kaç litredir? ☐ 8 litre ve daha altı ☐ 9-16 litre arası ☐ 17-24 litre arası ☐ 25 litre ve üstü
18. IPARD desteğinden önce günlük ortalama hayvan başına süt üretiminiz ne kadardı? ☐ 8 litre ve daha altı ☐ 9-16 litre arası ☐ 17-24 litre arası ☐ 25 litre ve üstü	19. Günlük ürettiğiniz sütün yaklaşık ne kadarını kendinize ayırıyorsunuz? ☐ %10 ☐ %25 ☐ %50 ☐ %50'den fazlası
20. İşletmenizde mevcut (destek sonrası) çalışan işçi sayısı kaçtır? ☐ 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ve üstü	21. IPARD desteği öncesi kaç kişi çalıştırmaktaydınız? ☐ 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ve üstü
22. İşletmenizde yabancı işçi çalıştırıyor musunuz? ☐ Evet ise kaç yabancı işçi ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ve üstü ☐ Hayır	23. IPARD desteği ile süt üretiminden sağladığınız aylık (yıllık) geliriniz arttı mı? ☐ Evet ☐ Hayır
24. IPARD desteği ile süt üretiminden sağladığınız aylık (yıllık) geliriniz yaklaşık olarak % kaç arttı? ☐ %25 ve daha altı ☐ %26-%50 ☐ %51-%75 ☐ %76 ve üstü	25. IPARD desteği ile günlük süt üretiminiz arttı mı? ☐ Evet ☐ Hayır
26. IPARD desteği ile günlük ortalama süt miktarınızdaki artış yaklaşık olarak % kaç olmuştur? ☐ %25 ve daha altı ☐ %26-%50 ☐ %51-%75 ☐ %76-%99 ☐ %100 ve daha üstü	27. IPARD desteği ile aylık kârınızda artış oldu mu? ☐ Evet ☐ Hayır
28. IPARD desteği ile kârınızda ortalama % kaç artış oldu? ☐ %25 ve daha altı ☐ %26-%50 ☐ %51-%75 ☐ %76-%99 ☐ %100 ve daha üstü	29. Süt üretiminden sağladığınız gelir dışında başka bir geliriniz var mı? ☐ Evet ise; toplam gelirinizin % kaçını oluşturmaktadır? ☐ %25 ve daha altı ☐ %26-%50 ☐ %51-%75 ☐ %76 ve daha üstü ☐ Hayır

30. Ürettiğiniz sütlerin satışını nasıl yapıyorsunuz? ☐ Sütü işleyip süt ürünü haline getirerek ☐ Sokak satıcıları aracılığıyla ☐ Süt birliklerine satıyorum ☐ Firmalara satıyorum ☐ Bireysel olarak					
D. Üretici Beklentileri 1= Kesinlikle Katılmıyorum 2= Katılmıyorum 3= Kararsızım 4=Katılıyorum 5= Kesinlikle Katılıyorum					
IPARD Programı Hakkında Görüşler	1	2	3	4	5
Önümüzdeki 10 yıl boyunca süt üretimi yapmaya devam etmek isterim	☐	☐	☐	☐	☐
Yapmakta olduğum süt üretimimi daha da artırmayı isterim	☐	☐	☐	☐	☐
Satmakta olduğum süt miktarını artırmak isterim	☐	☐	☐	☐	☐
İmkân verilse tekrar IPARD desteğinden faydalanmak isterim	☐	☐	☐	☐	☐
IPARD'ın süt üreticilerine sağladığı destek bence yeterlidir	☐	☐	☐	☐	☐
IPARD desteği ekonomik olarak durumumu iyileştirdi	☐	☐	☐	☐	☐
Üretmek yerine daha ziyade sütü alıp satmayı tercih ederim	☐	☐	☐	☐	☐
IPARD'ın süt üreticilerine sağladığı destek bence yetersizdir	☐	☐	☐	☐	☐
IPARD'ın süt üreticilerine sağladığı destek miktarını artırmasını isterim	☐	☐	☐	☐	☐
IPARD'ın süt üreticilerine sağladığı desteğin çeşitlendirilmesini isterim	☐	☐	☐	☐	☐

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Betül GÜMÜŞ

ESERLER

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

Gümüş, B. ve Buluş, A. (2020). “Uluslararası Çevre Sorunları ve William Nordhaus’un Çevre Ekonomisine Katkıları”. *Alanya Akademik Bakış*, 4 (3), 1015-1031. Doi:10.29023/alanyaakademik.686110

Gümüş, B. ve Acar, M. (2023). “Türleri, Nedenleri ve Boyutlarıyla Türkiye’de ve Dünyada Yoksulluk Sorunu”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 92-105.

Gümüş, B. (2023). “Türkiye’de işsizlikle mücadele politikalarında UMEM (Beceri’10): Seçilen iller bazında değerlendirmeler”. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 15(29), 252-269.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında (Proceedings) basılan bildiriler:

Gümüş, B. (2020). “Kaya Gazı Üretimi ve Dünya Enerji Piyasalarına Etkisi”. VI. International Congress on Social and Education Sciences (INCSES-2020), 14-15 March 2020 Konya. sf. 40-62 (Sözlü, Tam Metin).

Şahbaz, A., Ceylan, A. ve **Gümüş, B.** (2022). “COVID-19 Dönemi Dünyada Uygulanan Para ve Maliye Politikaları”. 5th International Congress on Economics, Finance and Energy (EFE-2022), 7-9 September 2022, Kazakistan, sf. 49, (Sözlü-Özet Bildiri).

Kayhan, S., Bayat, T., **Gümüş, B.**, (2022). “Finansal Piyasalara Katılım Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi: Türki Cumhuriyetlerden Örnekler”. İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi, 4-7 Ekim 2022, Özbekistan, sf: 204, (Sözlü-Özet Bildiri).

Akbal, E. ve **Gümüş, B.**, (2022). “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları”. İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi, 4-7 Ekim 2022, Özbekistan sf: 210 (Sözlü-Özet Bildiri).

Kayhan, S., Bayat, T. ve **Gümüş, B.** (2023). “Is Displacement Hypothesis is Valid for Turkic Countries? Evidence from Military Expenditures”, Social-Economic Development of Regions: International Experiences, Problems and Solutions, May 25-26, 2023, Özbekistan, (Sözlü-Tam Metin).

Kayhan, S., Bayat, T. ve **Gümüş, B.** (2023). “Türkî Cumhuriyetlerde Finansal Derinleşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Bağlantı: Arz Öncül Mü Talep Öncül Mü?”, Bir Yol Bir Kuşak Göç, Turizm ve Ekonomi Politik, İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi, 3-6 Ekim 2023, Özbekistan, 86-103, (Sözlü-Tam Metin).

Gümüş, B., Kayhan, S. ve Bayat, T. (2024). “Türkî Cumhuriyetlerde Kaldor Büyüme Yasası Geçerli Mi?”, İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi, 23-24 Mayıs 2024, Mersin, Türkiye, 216-234, (Sözlü-Tam Metin).

Uluslararası kitap ve kitap bölümü:

Kayhan, S., Bayat, T., **Gümüş, B.** ve Şentürk, M., (2022). Finansal Piyasalara Katılım ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi: Türkî Cumhuriyetlerden Örnekler. Yayın Yeri: NEU PRESS, Editör(ler): Birol Mercan, Ahmet Şahbaz, Mustafa Gömleksiz, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:413, ISBN:978-625-6960-14-5, Bölüm Sayfaları:227-244.

Karabulut, T. ve **Gümüş, B.**, (2022). Para ve Finans Alanında Teorik ve Uygulamalı İncelemeler. Yayın Yeri: Ekin Yayınevi, Editör: Şebnem TAŞ, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:18, ISBN:978-625-8235-53-1, Bölüm Sayfaları:88 -105.

Gümüş, B., Koç, Ş. ve Ceylan, A. (2023). İnovasyonun Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *İktisadi Büyüme Konusunda Güncel Sorunlar*, 49.

Projeler:

“Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Desteklerinin Süt Üretimi Üzerine Etkisi: Konya İli Örneği”, YÖK 100/2000 programı kapsamında sürdürülen Doktora Tez Projesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimi, Başlama tarihi: 24/06/2023.